

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landbohistorien ved år 2000

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT 1999:2

BOL OG BY

LANDBOHISTORIEN VED ÅR 2000

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT 1999:2

Landbohistorisk Selskab

Bol og By, Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab og redigeres af lektor, dr. phil. Bjørn Poulsen, Historisk Institut, Aarhus Universitet, Nørrebrogade, 8000 Århus C (redaktionsadresse), forskningsadjunkt, ph.d. Bo Fritzboeger og lektor Jens Villiam Jensen.

Tidsskriftet kommer to gange årligt og koster 160 kr.

Bestilling til
Landbohistorisk Selskab,
Kerteminde Museum,
Strandgade 7,
5300 Kerteminde.
Tlf. 65 32 37 27

ISSN 09 00-7334
ISBN 87-7526-163-4

Bidrag til tidsskriftet bedes sendt til redaktøren.

Udgives med støtte fra
Statens Humanistiske Forskningsråd og
Landbohistorisk Støttekreds.

Produktion:
Grafisk Produktion Odense

Omslag:
Sven Thorsen: Moderne landbrugslandskab ved Kastager på Vestlolland.

INDHOLD

Forord	7
<i>Erik Helmer Pedersen:</i> Arven efter Fridlev Skrubbeltrang. Et bidrag til vor landbo- og landbrugshistoriske debat	8
<i>Carsten Porskrog Rasmussen:</i> Dansk godshistorie – en oversigt	44
<i>Janken Myrdal:</i> Svensk agrarhistoria	62
<i>Bruce Campbell og Mark Overton:</i> Engelsk landbrugshistorie før 1850. En historiografisk oversigt over den nuværende forskningssituation	80
<i>Jan Bieleman:</i> Hollandsk landbrugshistorie. Institutionelle rammer og historiografi	116
<i>Flemming Just:</i> Landbrugets fremtid.....	130
Register til Bol og By 1956-1999 ved Anders Thornvig Sørensen.....	146

Forord

Landbo- og landbrugshistorien står nu på vej ind i et nyt århundrede og et andet årtusinde, og redaktionen har tænkt, at det kunne være på sin plads at se på de resultater, som er nået. Forskningen i det ældre landbosamfund og dets økonomi hviler i Danmark på arven efter historikeren Fridlev Skrubbeltrang, og et bidrag om dennes virke og eftervirkninger har sin naturlige plads her. En vigtig tematisk tilgang præsenteres i en oversigtsartikel om dansk godshistorie. På grund af forskellig terminologi kan der være problemer med interna-

tionale komparationer med andre landes landbo- og landbrugshistorie. I et forsøg på at bygge bro til en række nabolande har vi til dette nummer indhentet oversigter over forskningen i Sverige, England og Holland. For ikke kun at se tilbage ved årtusindskiftet bringer vi til sidst en artikel om dansk landbrugs fremtid. Nummeret slutes med en oversigt over de frem til 1999 udkomne artikler i tidsskriftet. I øvrigt er dette nummer det sidste ved den siddende redaktion. Vi ønsker vore efterfølgere held og lykke.

*Bo Fritzboeger
Jens Villiam Jensen
Bjørn Poulsen*

Arven efter Fridlev Skrubbeltrang

Et bidrag til vor landbo- og landbrugshistoriske debat

af Erik Helmer Pedersen

I. En bondesøn fra Nordjylland og historikerfaget

Historikeren Fridlev Skrubbeltrang (1900-1988) er i vor historie ubestridt blevet tildelt hæderspladsen som landbohistoriens førstemand. Nu på grænsen til et nyt årtusind, forhåbentlig også for dansk historie, føles det, som om vi er kommet så meget på afstand af hans tid og indsats, at det kan være på sin plads dels at erindre nye generationer af historikere om hans virksomhed og betydning, dels at forsøge at indkredse, hvorledes han tænkte sig landboernes og landbrugserhvervets historie udforsket og beskrevet. Og sidst, men ikke mindst: Hvorledes kan vi bruge Skrubbeltrangs landbohistoriske forfatterskab til at komme et stykke videre?

I modsætning til de fleste bidrag inden for traditionel socialhistorie med landboerne i centrum var Skrubbeltrangs heuristiske udgangspunkt primære kilder i danske godsarkiver og

lokalarkiver. Han ville så tæt på fortidens aktører som vel muligt.

Målet var at gennemføre en række punktundersøgelser, hvis resultater senere kunne føjes sammen til større helheder. Lokalhistorie i snævrere forstand havde slet ikke hans interesse.

Som søn af en gårdejer fra Bjergby ved Hjørring oplevede Skrubbeltrang i sin barndom og første ungdom livet på landet indefra. Han solidariserede sig livet igennem med landbefolkningen og dens problemer, og han yndede at betegne sig selv som bondestudent. Denne baggrund var ham til største nytte som landbohistoriker, fordi han kunne tolke kildernes udsagn ud fra et indgående kendskab til hverdagen på landet. Han voksede derved op i tråd med det betydningsfulde nybrud, der skete i landboernes erhvervsmæssige og kulturelle hverdagssituation. Grundtvigs tanker om folkeliv og kirkeliv kom via Fridlev Skrubbeltrangs

Erik Helmer Pedersen (f. 1932), cand.mag. i historie og dansk, dr.phil. 1979. Ansat 1968 ved det daværende Institut for økonomisk historie, Københavns Universitet, nu en sektion under Institut for historie. Har især arbejdet med landbrugshistorie og udvandringshistorie og har skrevet flere bøger og artikler om disse emner.

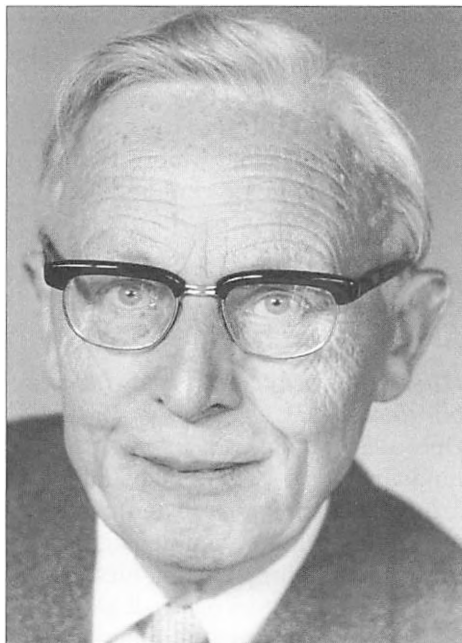
opvækst til at være bestemmende for hans senere livsforløb. Han kom naturligtvis selv på højskole og virkede både som historiestuderende og som cand.mag. i historie og dansk som højskolelærer, først hos Hans Lund på Rødding Højskole, senere på Ubberup Højskole ved Kalundborg.

Det historiske studium skulle dengang foregå i hovedstaden, og ved Københavns Universitet kom hans indsats til at ligge. Den historiske kildekritik med dens ubønhørlige krav om nøjagtighed og præcision stemte helt overens med hans egen grundindstilling, og gennem en tæt forening af folkeligt engagement og akademisk skolet stringens skabtes da de bidrag til den historiske litteratur, som gjorde Skrubbeltrangs navn og virksomhed til en institution i sig selv. Han blev virkelig læst af menigmand, også fordi hans forfatterskab ligeligt bestod af akademiske og folkelige bidrag.

De følgende sider skal da ses som et forsøg på at indkredse Fridlev Skrubbeltrangs historiesyn, som jeg i dets ideelle udformning opfatter som en aldrig afsluttet bestræbelse på at gøre vor landbohistorie til en integreret del af dansk folkeoplysning. Ved at læse om historiens gang kunne den almindelige samfundsborger hente den nødvendige viden til at lede sin nutidstilværelse ind i en bedre, mere social retfærdig fremtid. Derved fik man blik for den folkelige helhed og var dermed på vagt over for alle forsøg på at fremme sine

egne interesser på andres bekostning. Historie handlede for Skrubbeltrang dybest set om noget så ophøjet som menneskerettighedserklæringen, omset til historisk dokumenteret tro på fremskridtets velsignelser. Han var med et fremmedord, han for enhver pris selv ville have undgået, en typisk konsensus-historiker.

I et par tidligere arbejder har jeg argumenteret for at placere hans forfatterskab inden for den retning, som blev grundlagt af den radikale politiker og historiker P. Munch, og som jeg har kaldt "husmandslinjen".¹

Fridlev Skrubbeltrang på sin 75 års fødselsdag. (Nordfoto).

Efter min opfattelse opfatter den radikale historikerretning det som en yderst vigtig opgave for historikeren at skabe baggrund for et fortsat reformarbejde med det formål at udjævne eksisterende forskelle i social og økonomisk henseende. De store Landbo-reformer lod i så henseende husmændene i stikken, og det må da være en af historikerens fornemste opgaver at erindre sin samtid om denne uretfærdighed. En moderne jordpolitik til gavn for husmændene måtte da stå helt i centrum for en historiker som Skrubbeltrang, i hvis ungdom og første manddom en husmandsvenlig jordpolitik var et af tidens brændende spørgsmål.

Jeg har andetsteds forsøgt at konstatere, om hans egne elever og andre historikere med interesse for landbohistorien har arbejdet videre inden for den således angivne ramme.²

II. Den landbohistoriske arbejdsmark i 1930'erne

Husmanden hører til den danske bondestand

Oprettelsen af de danske provins- eller landsarkiver i begyndelsen af dette århundrede muliggjorde den udstrakte anvendelse af regionale og lokale materialesamlinger, som forskere af Skrubbeltrangs type nød godt af. En kildegruppe som præsteindberetninger fra det 16.-18. århundrede muliggjorde f.eks. et nærmere studie over be-

folkningsforholdene på landet, inden de officielle folketællinger begyndte i 1769.

Sammen med godsarkivernes tusinder af arkivpakker påkaldte dette materiale sig hurtigt lokalhistorikernes opmærksomhed, og snart fulgte faghistorikerne efter. Skolemanden Hans H. Fussing (1897-1956) og arkivaren C. Rise Hansen (1911-1997) hørte til den første generation af faghistorikere, som brugte præsteindberetningerne som basis for deres vurdering af det 16. - 17. århundredes landbosamfund.

Efterhånden som et nyt stavnsbåndsjubilæum stundede til, var flere historikere gået i gang med fornyede studier over bondefrigørelsen og dens baggrund. Da de vigtigste resultater herfra forelå, undslap der imidlertid den unge arkivforsker Johan Hvidtfeldt et hjertesuk: Høsten holdt slet ikke mål med udbyttet i 1888.³ Nok var der tilkommet en mængde skrifter herom, men de fleste var skrevet af folk, Hvidtfeldt betegnede som "Amatører", ikke faghistorikere. Heldigvis gaves dog enkelte undtagelser herfra, præsteret af to forskere med stor landbohistorisk indsigt, Hans Jensen⁴ og Fridlev Skrubbeltrang.⁵

Noget nølende måtte Hvidtfeldt erkende, at Hans Jensens disputats om dansk-historisk jordpolitik både var velskrevet og interessant, og at forfatteren på mange punkter gravede et

spadestik dybere end sine forgængere. Desværre traskede han videre i de efterhånden noget udvandede spor ved nok engang at endevende et såre velkendt lovstof, mente Hvidtfeldt. Anderledes forholdt det sig heldigvis med Skrubbeltrang, som ud over at medinddrage husmændenes forhold havde haft mod – og energi – nok til at bruge et ubenyttet kildemateriale som godsarkivernes skifte- og fæste-protokoller. Fremstillingen var holdt i et klart og smukt sprog, og Hvidtfeldt måtte højlig prise den uhildede og redelige måde, hvorpå forfatteren i modsætning til andre gik til værks.

Hverken i historiker- eller højskolekredse var navnet Fridlev Skrubbeltrang da ukendt. Han havde i flere år været medarbejder ved *Højskolebladet* og her skrevet om forskellige emner, ikke mindst litterære. I det lokal- og kulturhistoriske tidsskrift *Fortid og Nutid* havde man fra 1930'ernes midte kunnet læse en række Skrubbeltrang-anmeldelser af historisk litteratur, deriblandt Hans Jensens bog om dansk jordpolitik.⁶

Selv om anmeldelsen af denne bog gennemgående var ret positivt stemt, indeholdt den også et par reservationer, som vidnede om skribentens store indsigt i det selvsamme kildemateriale, Hans Jensen havde benyttet. Den alvorligste heraf gik karakteristisk nok på den store betydning, embedsmændene ifølge Hans Jensen havde haft for bondefrigørelsen. I debatten

herom deltog ifølge Skrubbeltrang mange andre grupper og enkeltpersoner, ikke mindst godsejere. Desuden burde forfatteren kende mere til de faktiske forhold på landet. Det krævede ikke en større arbejdsindsats at finde frem til mængder af brugbare data om f.eks. fæste- og hoveriforhold, bemærkede anmelderen lidt syrligt. Hans Jensens fremgangsmåde kunne passende sammenlignes med arkivforskeren J.O. Bro Jørgensens studie over forsikringsvæsenets historie, hvor forfatteren efter Skrubbeltrangs opfattelse havde brugt godsarkiverne godt og flittigt.⁷

Værket om den frie, selvejende danske bonde gennem 150 år blev udgivet af "Landbrugsudstillingen 1938. Bogudvalget".⁸ Selv om det i forordet proklameres, at "Hovedpersonen er selve Bondestanden...", handler værket mest om standens opdeling i hovedgrupper med hver sin historie. Ikke færre end godt 40 sider eller 17% er helliget husmandsgruppen og dens udvikling. I indledningen anslås grundakkorden: "Aanden fra 1788" har gennem tiderne været den ubrudte linje, som sikrede kontinuiteten i vor folkelige udvikling. Lige så sikkert udpeges Chr. D. Reventlow som "Bondefrigørelsens Førstemand...".

Beklageligvis har værket ingen noter eller henvisninger i det hele taget, ej heller en kilde- og litetraturoversigt. Indholdsfortegnelsen skitserer korteligt den disposition, som kronologisk

fører skildringen fra det 18. århundredes stavnsbundne og temmelig uoplyste bonde over gårdmandsskikkelsens gennembrud som moderne landbrugsproducent i de første årtier af det 19. århundrede til 1930'ernes kriseplagede landmand. Midterkapitlet "Sociale Udviklingslinjer" udpeger dog ret hurtigt husmandsbefolkningen som en overset gruppe, som blev nødt til at tage sagen i egen hånd for at vinde ørenlyd for sine, som det synes, yderst rimelige krav om ligestilling.

Oplysning og politisk virksomhed er det begrebspar, som skaber dynamik i udviklingen. Sammenligner man Skrubbetrangs analysemetode med Hans Jensens, således som den afdækkes i dennes private bidrag til stavnsbåndsjubilæet,⁹ viser der sig straks markante forskelle.

Skrubbetrang hæfter sig først og fremmest ved de ideologiske og folkelige drivkræfter, hvorimod Hans Jensen interesserer sig nok så meget for de materielle og institutionelle faktorer. Øget oplysning forædler de medmenneskelige træk i landmandens sind, mener Skrubbetrang, hvortil en Hans Jensen kunne have riposteret: Sandt nok, men først og fremmest bliver den oplyste bonde en bedre landmand og en bedre fungerende samfundsborger.

Hvor Hans Jensen ret hurtigt sætter svingplogen i jorden og fra plovfuren

udbreder sig om det jyske kvægs påståede forrang, om konjunktursvingningernes betydning og om en Edward Tesdorpf's virksomhed som landbrugsreformatør, vil Skrubbetrang fra forsamlingshusets talerstol supplere erhvervsbeskrivelsen med en påpegning af de sociale forskelle i landbosamfundet. Han omtaler ganske vist også Edward Tesdorpf, men mest for at vise begrænsningen i dennes sociale syn.

Derimod er de to forfattere enige om højskolens betydning for bondestandens åndelige og materielle udvikling. Højskolens gennemslagskraft har ifølge Hans Jensen som forudsætning landsbyfællesskabet og dets delvise videreførelse i den gudelige vækkelse. Skrubbetrangs ledetråd er her nok så meget virkningerne af den fortsatte reformdebat; der findes stadig sociale skævheder i landbosamfundet, og dem kan kun en forening af øget oplysning og politisk debat ændre afgørende.

I sin jordpolitiske disputats havde Hans Jensen udpeget den bondebeskyttende linje i udviklingen som det mest karakteristiske træk, ikke alene ved reformlovgivningen, men også ved tiden op til de bondepolitiske så urolige 1930'ere. Dette synspunkt delte Skrubbetrang på ingen måde; den danske gårdmand og husmand havde selv formet udviklingen, båret frem af "Troen paa Frihedens og Selvstændighedens opdragende Magt..."¹⁰

Det var ikke tom tale. Spredt ud over de 245 sider var Skrubbeltrang gået tættere på hverdagslivet i landbosamfundet end nogen tidligere forfatter. Det var dette træk, Johan Hvidtfeldt og andre kyndige straks havde bemærket. Den indlejrede skildring af husmandssagens udvikling¹¹ måtte give læseren en stærk fornemmelse af, at et større bidrag fra Skrubbeltangs side var under opsejling. Husmanden bankede på arkivets dør.

Husmandsstanden sættes i mandtal

Henved to år senere forelå resultatet af mange arkivbesøg i form af den 400 sider lange, tættrykte disputats om den sjællandske husmandsstands historie.¹² På grund af begivenhederne den 9. april 1940 aflystes beklageligvis det offentlige forsvar, og i realiteten blev værket aldrig underkastet en tilbundsgående drøftelse af dets uomtvistelige kvaliteter og af de mange forskningsresultater, det indeholder.

Disputatsen vakte alligevel opsigt i vide kredse og placerede med ét slag sin forfatter i forreste geled blandt yngre danske historikere. I en kort, summarisk holdt, men meget rosende anmeldelse præciserede Bro Jørgensen, at man takket været forfatterens minutiøse arbejde med den uofficielle og officielle statistik ikke alene kunne udskille husmændene som en talstærk gruppe i det 18. århundredes landbosamfund, men også placere

dem fast og sikkert i deres ret som en af de vigtigste forudsætninger for landboreformernes gennemførelse.¹³

Læserne kunne dog ikke undgå at bemærke, at værket i høj grad var "materialestyret", som det hedder i moderne, overfladisk historikerslang. Skrubbeltrang havde principfast muret sin skildring op over et fast fundament af kildekritisk sorterede og analyserede enkeltudsagn. Derfor indleder han med et kort kapitel med overskriften "Emne og Kilder" og afslutter med kort opsummering af resultaterne, karakteristisk nok betegnet som "Hovedlinjer".

I sit forord betoner forfatteren, at han gerne vil give et bidrag til en dybere forståelse af den sjællandske husmandsbefolknings udvikling 1660-1800, en programmerklæring, som tydeliggøres i indledningen. Den præciseres i afsnit I ved at udskille husmændene fra de øvrige bondegrupper, i afsnit II behandles deres fæste- og afgiftsforhold over for deres arbejdsgivere godsejere og gårdmænd, i afsnit III analyseres deres erhvervsmæssige situation, og i det afsluttende afsnit IV søges de og deres vilkår placeret i forhold til reformdebatten og -lovgivningen.

Ved at sammenholde sognepræsternes ekstraskattemandtaller fra 1699-1700 respektive 1704-1705 med folketællingen 1769 og med de indberetninger om antal ægtepar m.v., som sognepræsterne blev afkrævet 1771, "de

Oederske Efterretninger”, mener han at kunne konstatere en vækst på 30-40% i den bofaste del af den sjællandske landbefolkning i tiden 1700-1770. For husmandsfamiliernes vedkommende er fremgangen på intet mindre end 80%. Omkring 1700 udgjorde disse husmandsfamilier på Sjælland 42% af i alt 21.145 ægtepar, i 1771 55,4% af 32.541 eller godt 18.000. I et senere afsnit hæves dette tal til 19.000-19.750 for Sjælland-Møn mod 22.500-24.500 i Jylland med Samsø, Fyn-Langeland 7.000-7.500 og Lolland-Falster 4.000-4.250.¹⁴

Det rejser dog visse kategoriseringsproblemer. Hvor de såkaldte “gadehusmænd” forholdsvis let lader sig gruppere i landarbejdere og håndværkere, stammer de såkaldte “inderster” eller knap 1/4 af husmandsbefolkningen fra mindst fire undergrupper:¹⁵ Gårdmandsfolk på aftægt, medbrugere af gårde, faste tjenestefolk og endelig den største gruppe af inderster, de såkaldte “stakler”, dvs. gamle, enlige, syge og fattige mennesker. Karakteristisk for den samlede gruppe er, at de bor til leje hos andre, de bor “inderst”.

Skrubbeltrang diskuterer dog ikke baggrunden for denne befolkningsforøgelse dybere. Skyldes den mon ændringer i fødsels- eller dødelighedstal, og hvilken rolle har ernærings- og sundhedsforholdene spillet? Til gengæld mener han, at den konstaterede vækst i husmandsstanden 1660-1720

foregår i tiden fra 1680 til ca. 1710, hvor der skete mange nye bosættelser. Den enevældige landbrugspolitik forkærlighed for hovedgårdsdriften betød dårligere kår for gårdmændene, og i stort tal måtte de i stedet tage til takke med jordløse huse.

Sideløbende hermed drøfter forfatteren de ændringer, der samtidig sker i tallet på gårde og huse. Et af udgangspunkterne herfor er det posthumt udgivne storværk, Henrik Pedersens *De danske Landbrug 1688* (1928). Heri har forfatteren optalt det antal “gårde” (ejendomme over 1 td. htk.) og “huse” (under 1 td. htk.), som findes i Christian V’s matrikel fra 1688. Hertil bemærker Skrubbeltrang, at matriklen svigter, hvad angår tallet på jordløse huse. Ifølge Henrik Pedersen skulle der på Sjælland med Møn og Samsø forefindes 1.601 huse med jord og 3.123 jordløse huse.¹⁶ Ved at inddrage tal fra matriklen af 1662 og præsteindberetninger fra 1657 mener Skrubbeltrang at kunne hæve det sjællandske husantal fra 4.724 til 6.601.

Dertil må føjes en endnu stærkere opgang i det 18. århundrede, især efter 1780. Økonomen V. Falbe-Hansen havde i sit pionerværk om stavnsbåndsløsningen¹⁷ hævdet, at den danske husmandsbefolkning 1787-1801 voksede fra ca. 144.000 til 276.000, ligesom tallet på huse efter hans opfattelse steg med 33.000, især efter 1760. Stærkt polemisk hævder Skrubbeltrang her, at Falbe-Hansen tager

storligen fejl på begge punkter.¹⁸ Ifølge de tre første folketællinger 1769-1781 og 1801 voksede landbefolkningen ifølge senere korrigerede tal fra ca. 683.000 i 1769 til 735.000 i 1801. I perioden 1787-1801 udgør fremgangen knap 8% for landbefolkningen som helhed, men husmændene tegner sig her for en betragtelig fremgang på 25%.

Sociale og økonomiske vilkår for husmændene

I afsnit II behandler Skrubbeltrang husmændenes fæste- og afgiftsforhold vel vidende, at de ældste fæstebreve ofte er ret intetsigende og summariske. Ofte specificeres kun tjensteforholdet for håndværkere eller fæste folk på godset. Tilgangen til landarbejdergruppen omkring 1700 betød en kraftig stigning i antallet af fæstehuse, men med vedkommende gods ejers tilladelse kunne en ny fæster leje sig ind hos en bonde. Her boede de fleste inderster, og lejen blev erlagt i penge eller arbejde.

Den erlagte indfæstning udgjorde for husmanden kun et ret beskedent beløb. Desuden ydedes landgilde, efterhånden mest i penge, og som det mest trykkende, præsteredes der hoveri (ugedag), som dog efterhånden afløses af en pengeafgift, ca. 3 rdl. årligt. Her gik krongodset som så ofte før i spidsen. På de private godser afløste husmændene en del af hoveriet med særlige arbejdsydelser såsom at holde opsyn med hegn og led, fungere som brevbærere osv.

En del inderster, især gamle og svage, betalte intet for at bo hos en gårdmand, hvorimod yngre folk som oftest ydede arbejde eller penge. Tendensen gik overalt imod at erstatte indersthuse (-boliger) med fæstehuse, pointerer Skrubbeltrang. På udgiftssiden kunne husmændene også notere et stigende skattetryk, især føleligt gennem familie- og folkeskatten af 31. december 1700, hvortil kom forskellige afgifter til gejstligheden.

Efter 1720 kom husmændene i flertal på mange sjællandske godser, men i ca. 10% af de forekommende fæsteskitter måtte en husmand overtage en fæsteledig gård med den konsekvens, at den hidtidige gårdfæster blev husmand. Pr. tiår skete der mindst 6-7.000 fæsteskitter på sjællandske godser, hedder det. Her ved 4.000 gårdmænd eller deres enker måtte da tage til takke med et hus. En således degraderet bonde kunne dog efter 1750 trøste sig med, at hans fæsteafgifter ikke som i tilfældet med gårdene fulgte med konjunkturopgangen. Desuden ydede kun ca. 3% af de sjællandske husmænd ugedage mod 23% i Jylland og 48% på Fyn.

Da stavnsbåndet blev (gen)indført 1733, var det især de ugifte karle, som måtte lægge krop til den ofte så hårde tjeneste som landsoldat. Ifølge Skrubbeltrang er det kun "et lille Mindretal" af de gifte husmænd og inderster, som blev udskrevet.¹⁹

I afsnit III drøftes husmændenes erhvervsforhold. Landhåndværkerne eller 1/6 af husmandsgruppen var nok de bedst stillede, ikke mindst smeden i "byens hus". De ca. 1.600 husmænd med jord kunne for halvdelen vedkommende brødføde en familie. For småbrugere som for gadehusmænd var husdyrholdet efter Skrubbeltrangs opfattelse det vigtigste. De var dog kun sikret græsningsret, hvis de havde jord i landsbymarkerne. Jordløse husmænd måtte da som regel yde et græsningsvederlag. En støtte for den beskedne familieindtægt kunne være at modtage betalingen som lønnesæd eller andre naturalydelse, eftersom kornprisen fulgte med konjunkturopgangen. Svigtende indtjeningen helt, måtte man enten gribe til tiggerstaven eller modtage fattighjælp.

Skifter efter fæstebønder viser fra omkring 1750 en ret betydelig forbedring af bondeøkonomien, hvorimod højst 1/3 af husmandsboerne kan takseres til over 20 rdl. Den løse gæld kan her virke ret tyngende, og skifteomkostningerne vender den tunge ende nedad. Der var ikke meget at dele for de efterladte, selv om der på forhånd kan være udtaget en del effekter af boet, påpeger Skrubbeltrang.²⁰ Godsejerne var ved alle boskifter mest optaget af at bevare værdier på stedet, så ejendommen kunne drives videre af den nye fæster.

I afsnit IV perspektiveres undersøgelsens resultater på reformdebatten og

-lovgivningen, idet de faktiske ændringer i husmændenes forhold bliver den målestok, hvorefter effekten af landboreformerne måles og vurderes. Trods Skrubbeltrangs ihærdige forsøg på at vise den sociale forståelse, flere reformvenner lagde for dagen, kan det dog ikke skjules, at de fleste i samtiden vurderede husmandssagen som et landarbejderspørgsmål. Godserne skulle sikres den nødvendige arbejdskraft i en tid, hvor fæstebønderne rask væk befriede sig fra hovedriets snærende bånd. Det føles her som en mangel, at Skrubbeltrang ikke nærmere præciserer reformdebattens omfang og dækningsgrad, ligesom sammenhængen mellem debat og reformer ikke diskuteres principielt.

De mange og som det synes ganske "husmandsvenlige" udkast til den berømte §19 i udstykningsforordningen af 23. april 1781 drøftes ret indgående.²¹ Med beklagelse må Skrubbeltrang konstatere, at tendensen hele tiden bevæger sig i retning af at underkende husmændenes mere eller mindre sædvanebestemte græsningsrettigheder. I sin endelige udformning blev det ganske overladt til de implicerede embedsmænd at bevæge godsejere og gårdejere til i muligt omfang at erstatte husmændene de græsningsrettigheder, som blev frataget dem ved den pågældende udskiftning.

Ganske vist søgte statsstyrelsen ved såvel udskiftningen i Københavns amt 1767ff. som ved de senere refor-

mer på krongodset i Frederiksborg og Kronborg amter at tilgodese husmændene, men resultatet faldt lidt pauvert ud. De tillagte huslodder var i de fleste tilfælde noget mindre end de 3 tønder land middeljord, som oprindeligt var målsætningen. I 1795 fastslog man da også ved en rentekammerplakat af 16. maj, at man ikke ønskede at få oprettet flere huse med jord, end hensynet til det stedlige gods- og gårdlandbrug betingede. Bønderne ville ikke afgive mere jord hertil end strengt påkrævet.

Ikke desto mindre konstaterer Skrubbeltrang, at man i 1801 kunne opføre tallet på sjællandske huse med jord til ca. 12.000, hvoraf de 10.000 var tilkommet siden 1780.²² De fleste nåede dog ikke op på de attråede 3 tønder land, og desuden var jorden ofte af dårlig kvalitet. Da det voksende husmandshoveri heller ikke kom ind under 1799-ordningens beskyttende vinger, blev husmændene placeret i en lidt misundelsesværdig position som en decideret landarbejdergruppe. Selv om en husmand rådede over en jordlod, havde han efter landøkonomen, professor Oluf Chr. Olufsens opfattelse ikke ressourcer nok til at fralokke jordloden et maksimalt udbytte.²³

Holder Falbe-Hansens skøn over en lønstigning på 50-75% i reformtiden stik, bliver en jordløs landarbejder dog næppe stillet meget dårligere end sin fælle med den lille huslod, skønnes det.²⁴ Alligevel fastslår Skrubbel-

trang i sine afsluttende kommentarer, at husmandsstandens lønvilkår forringedes under højkonjunkturen i reformernes kølvand. Det begrundes ikke i en analyse af reallønnen, selv om en sådan nok ville have støttet den fremførte påstand. På den anden side vidner husmandsgruppens vækst gennem hele det 18. århundrede ikke om ekstremt dårlige kår for husmændene. Der savnes her lokalundersøgelser, der kunne vise, hvorledes de forskellige befolkningsgrupper i et givet område indrettede sig efter de forhåndenværende arbejds- og underholdsmuligheder.

“Husmand og Inderste” som et stadigt aktuelt forskningsprojekt

Værket blev godt modtaget overalt. I sin anmeldelse af *Husmand og Inderste* gik Skrubbeltrangs lidt yngre kollega som landbohistoriker Sigurd Jensen (1912-1981) ret grundigt til værks med mange rosende bemærkninger.²⁵ Her forelå et hovedværk i dansk landbohistorie, konstateredes det. Sigurd Jensen fremførte ganske vist nogle indvendinger mod afgrænsningen til Sjælland, til år 1800 som undersøgelsens ydergrænse, til opgørelsen af tallet på inderster og til arkivmaterialets dominans på museums-kildernes bekostning, men det rokkede ikke ved værkets generelle udsagnskraft, kunne han fastslå.

Bogen rummer som vist en mangfoldighed af skarpt tegnede og perspek-

tivrige enkeltanalyser. Værket inspirerer også til fornyede overvejelser på en række punkter. Skrubbeltrang følte dog selv, at der var behov for at få belyst visse ting noget klarere. Ærgerligt nok fik hans senere indlæg i debatten ofte en skarpere og mere polemisk form end vist egentlig tilsigtet. Derfor blev der snarere lukket af end åbnet op for en fortsat debat.

Efter mit skøn kan de fremadrettede forskningsperspektiver i *Husmand og Inderste* opstilles således:

1. Er den valgte afgrænsning – periodisk, geografisk og emnemæssigt – den mest hensigtsmæssige? Der savnes i det hele taget en fyldigere diskussion af værkets opbygning med de fordele og ulemper, som knytter sig til den benyttede fremgangsmåde. Problematikseringen af det bærende hovedtema, husmændenes standshistorie, står heller ikke alt for klart formuleret.

Selv om det er nyttigt at få studeret tingene i et længere perspektiv, savner man en nærmere præcisering af de historiske drivkræfter, der her har været på spil. Her lader Skrubbeltrang kilderne tale uden større forsøg på at konkretisere et overordnet tidsforløb med dertil hørende årsag-virkning-forklaringer. Underperioder som krisen i 1730'erne og kvægpesten i det følgende årti og deres konsekvenser for husmændene behandles derfor lidt for summarisk.

Begrænsningen til Sjælland har u-nægtelig sine fordele, fordi forskningsfeltet trods dets store udstrækning bliver mere overskueligt. På den anden side fremgår det lige så klart af analysen, at den sjællandske landboudvikling på mange måder snarere er undtagelsen end reglen. Selv om der naturligvis tages en række forbehold, står det ikke helt klart, om forfatteren vil gå så langt som til at se Sjælland som et repræsentativt område for hele kongeriget.

2. Kildematerialet udgør ifølge sagens natur ikke en homogen helhed. Det er hentet mange steder fra, geografisk som kronologisk betragtet. Man kan da have sine tvivl om dets repræsentativitet strakt ud i tid og rum. Der savnes med andre ord en forhåndsanalyse af materialet med vægt på dets statistiske repræsentativitet og dermed udsagnskraft. Det ville yderligere skærpe den kildekritiske analyse.

Desuden ville det være særdeles nyttigt, om lokalhistorikere ville påtage sig den opgave at udarbejde detaljerede monografier over flere af de godser, som indgår i Skrubbeltrangs analyse. Sammenhængen mellem fæste- og hoverivæsenet på den ene side og landbrugsvirksomheden på den anden ville da formentlig komme til at fremstå noget klarere. Ud fra sit store personkendskab har den dygtige godsforvalter ganske givet været fuldt på det rene med lokalsamfundets indre opbygning og sammenhæng. Elitebøn-

der og -husmænd har givet fået tilkendt større råderum end de af deres fæller, som voldte bryderier af allehånde slags. Og som derfor blev "forsat".

3. De specifikt socialhistoriske problemkomplekser har betydelig overvægt i forhold til de økonomisk-historiske. Efter mit skøn indebærer det en fare for, at skildringen af husmændenes erhvervs- og indkomstforhold træder for meget i baggrunden. Ud fra en klarere udsondring af husmandsklassens enkelte undergrupper skulle det være muligt nøjere at vurdere husmændenes betydning for landbrugets udvikling i de forskellige underperioder. Der refereres et par gange til Gregers Begtrups beskrivelser af agerdyrkningens tilstand i begyndelsen af det 19. århundrede, men der savnes en grundlæggende diskussion af forskelle og ligheder mellem Skrubbeltangs og Begtrups respektive synspunkter.

4. I sin indledning betoner Skrubbeltang, at han ikke i større omfang vil polemisere mod ældre forfatters synspunkter, al den stund, at de ikke har forstået husmandsspørgsmålet rigtigt.²⁶ Som det er vist ovenfor i kritikken af Falbe-Hansen, overholdes dette princip ikke ganske nøje. Ofte gemt bort i noter foretages her en række udfald mod ældre og samtidige forfattere, ikke mindst Hans Jensen, som et par gange bliver gjort til genstand for en særlig "fodnotopolitik" fra forfatterens side.²⁷ Her ligger en spæn-

dende opgave i at analysere Skrubbeltangs holdning til dengang eksisterende forsknings- og skrivetraditioner.

5. Jordspørgsmålet er et centralt emne for Skrubbeltang, både her og i senere værker. Henrik Pedersens tabeller inddrages flere gange, og Skrubbeltang nåede langt i sine forsøg på at fastslå sammenhængen mellem bondebefolkning og ejendomsstruktur. En EDB-baseret undersøgelse af de to udviklingsrækker over tid inden for et nærmere afgrænset område ville sikkert kunne give nogle godt funderede svar på de spørgsmål, som lå Skrubbeltang så stærkt på sinde. Og muliggøre en sikrere klassifikation af de forskellige kategorier af jordbrugere og landbrugsejendomme.

III. 1940'ernes nationale selvbesindelse og landbohistorien

Debat om skiftedokumenter og foldudbytte

Kort før Skrubbeltangs disputats havde den tidligere nævnte historiker, den senere stadsarkivar i København Sigurd Jensen, publiceret en artikel om kildeværdien af det 18. århundredes bondeskifter.²⁸ Her tillagde han disse skiftedokumenter en stor værdi som landbohistorisk kilde, blot man forinden havde underkastet dem en kildekritisk prøvelse.

Ud fra undersøgelser over en række skiftedokumenter mente Sigurd Jensen

da at kunne vise, at den ellers så solide og dygtige Falbe-Hansen generelt opererede med for høje foldudbytter. Sigurd Jensen havde ud fra en analyse af nogle jyske skifter fra tiden kort efter høst beregnet sig frem til så lave tal herfor som 2-3 for rug og byg og godt to for havre, i gennemsnit knap 3 fold, forudsat at udsæden var den samme år efter år. Her blev bestemt intet overskud at sælge, da ét fold gik til skatter og afgifter, ét fold til familiens og husdyrenes underhold og ét fold til såsæd. Bonden tjente i det hele taget ikke ret meget og handlede mest på kredit, mente Sigurd Jensen at kunne konstatere.

Da Skrubbeltrang i sin bog om den danske bonde havde nævnt noget højere foldudbytter for trevangsbruket: rug $3\frac{1}{2}$ -4, byg 5-6 og havre 4-5 gange udsæden,²⁹ måtte han straks tage til genmæle.³⁰ Formentlig ville Sigurd Jensen ved nøjere eftertanke selv tage en række forbehold i sin vurdering af skifternes kildeværdi, skønnedes det.

Skrubbeltrang ville her pege på tre sæt vanskeligheder ved at anvende denne metode: 1. Den grundlæggende vurdering af boet kunne være foretaget længe før høst, hvorfor man ikke kunne stole sikkert på en dato "efter endt høst". 2. En del af høstudbyttet kunne være udtaget før vurderingen, f.eks. som tiende. 3. Der måtte kunne føres sandsynlighedsbevis for, at den mængde så-

sæd, som blev udtaget af boet, var af samme størrelse som tidligere år.

Vurderingen omfattede ej heller tienden. Desuden måtte man regne med, at der så tidligt som medio september måtte regnes med, at 8-10% af kornet enten var spist op eller solgt. I gennemsnit ville fæstebonden efter Skrubbeltrangs opfattelse avle $4\frac{1}{2}$ fold og ikke Sigurd Jensens beskedne tre.

Dermed skulle tingene være sat effektivt på plads. Det næste større problemkompleks, Skrubbeltrang tog op til behandling, var hoverispørgsmålet eller rettere kilderne til hoveriets historie og deres brugsværdi.³¹ For at menigmand kunne følge med, forklarede Skrubbeltrang problematikken meget pædagogisk og kontant formet uden de mange kildekritiske forbehold af typen "tør man vistnok slutte", som stundom kan sætte ens tålmodighed som læser på en hård prøve.

Gruppe for gruppe gennemgår han de forskellige kilder og deres dækningsgrad: generalhoverireglementer i henhold til forordningen af 6. maj 1769, hoveriprotokoller i medfør af forordningen af 12. august 1773, hoverieretterretninger og -foreninger med efterfølgende hoveriforeninger som befalet i plakater af 24. juni og 23. december 1791 (her førsteklases materiale fra ikke færre end 581 godser) og endelig det righoldige materiale, som de sær-

lige hoverikommissioner af 5. juni 1795 havde efterladt sig.

En særlig opmærksomhed vier Skrubbeltrang de oplysninger, som generalhoverireglementerne indeholder om forholdet mellem hoverigørende og hoverifri bønder og husmænd. Hvor man på Sjælland måtte regne med ca. 70% hoverigørende bønder, var tallet for Jylland kun ca. 57%. I Østjylland og ikke mindst Vestjylland var der mange eksempler på delvis hoveri. For 1790'ernes vedkommende var helgårdshoveriet med krav om 200-250 pløje-, spand- og gangdage mest kendt på Sjælland, selv om de sjællandske bønder havde for få folk til at bestride hoveriet.

Afslutningsvis går Skrubbeltrang med et forsigtigt ordvalg ind på spørgsmålet om Chr. D. Reventlows stilling til spørgsmålet om hoveriets eventuelle fastsættelse. I sin hoveribetænkning fra 1788 ønskede denne at fastholde hoveriet, som det efter aftale mellem de to parter var fastsat i vedkommende fæstebrev, "saa vidt det ikke overstiger Bøndernes Kræfter...".

Efter Skrubbeltrangs opfattelse var Reventlow og andre indsigtfulde personer da fuldt på det rene med, at nok havde hovedgårdsdriften, baseret på hoveri, vundet en del siden 1771, men bondegårdsdriften havde nationaløkonomisk betragtet tabt mere derved. Optimistisk slutter Skrubbel-

trang sin redegørelse med at påpege, at bonden let kunne betale at leje mandskab til at udføre det pålagte hoveriarbejde, blot hans indtægter steg. Som de jo gjorde under konjunkturopgangen i 1790'erne.³²

Kildekritik og landbohistorie

Var den ovenfor omtalte præsentation af kilderne til hoveriets historie lettilgængelig for læg og lærd, lå det kildekritiske ambitionsniveau unægtelig noget højere i hans næste afhandling om landbohistoriske kildeproblemer, naturligt nok publiceret i et faghistorisk tidsskrift.³³ Der var i mellemtiden publiceret to artikler, som efter Skrubbeltrangs opfattelse ikke burde henstå ukommenteret. Begge forfattere havde det 16.-17. århundredes præsteindberetninger som grundmateriale, og dermed bevægede de sig (for) langt ind på den landbohistoriske mark, Skrubbeltrang var i færd med at opdyrke.

I sit studie over præstemandtallenes udsagnskraft havde Gunnar Olsen først og fremmest brugt de sammendrag, der findes i i amtsstueregnskaberne i medfør af forordningen af 11. november 1682 om udskrivning af en halv kop- og kvægskat.³⁴ Oplysningerne herfra sammenføjede han i en statistisk oversigt over kreaturholdet i en række landsbyer i Holbæk amt, Aalholm amt på Lolland, Odense amt, Aakjær amt i Østjylland, Lundenæs-Bøvling amt i Vestjylland og Børglum amt i Vendsyssel.

En sammenfatning af materialet landsdel for landsdel viste utvetydigt, at Sjælland kunne fremvise de største besætninger med 4,8 heste, 5,1 kvæg, 5,1 får og 2,1 svin pr. bondegård. Niveauet i de andre regioner lå betydeligt lavere i rækkefølgen Lolland, Fyn, Østjylland, Vestjylland og Vendsyssel. I det nordjyske var tallene så lave som 1,4 heste, 1,7 kreaturer, 2,1 får og 0,5 svin.³⁵

Ved at sammenligne disse tal med gårdstørrelserne, udtrykt i td. htk. i de pågældende amter, jfr. Henrik Pedersens tabeller, mente Gunnar Olsen at kunne konstatere en klar overensstemmelse mellem de to talrækker. Gårdene var størst på Sjælland, mindst i Vendsyssel, og det korresponderede ganske godt med besætningernes størrelse de pågældende steder.³⁶

Desuden havde han for en række landsbyer sammenholdt 1682-tallene med tilsvarende oplysninger fra henholdsvis 1678 og 1687. De viste de fleste steder en meget kraftig nedgang i kvægholdet i løbet af 1680'erne, noget som han ville tilskrive virkningerne af misvækst og kvægsyge. Det samme kunne ses på præstegårdene og hovedgårdene i de undersøgte amter, idet dog Vendsyssels hovedgårde kom ind som en klar nr. ét med Sjælland på andenpladsen. Det viste efter Gunnar Olsens opfattelse utvetydigt, at krisen for kvægbruget i 1680'erne ramte dansk landbrug over en bred

front. Ud af dette billede på bondeøkonomisk armod fremstod den sjællandske bonde som en relativt holden og velnæret type i skarp modsætning til sin fattige, jyske kollega.

Et par år tidligere havde C. Rise Hansen fremlagt et studie over bondestandens økonomiske udvikling i det 16.-17. århundrede.³⁷ I denne tidlige periode måtte man ty til præsternes kvægskattemandtaller fra og med 1566, selv om de i mange tilfælde kun var delvis bevaret.

Alligevel kunne man efter Rise Hansens opfattelse foretage en sammenligning mellem det registrerede kvæghold i 105 landsbyer i det sydvestlige Sjælland i de to yderpunkter 1566 og 1657. Det viste klart en tilbagegang, om end af varierende størrelse i 98 landsbyer. Herefter konkluderedes det, at bøndernes kår forværredes fra slutningen af det 16. århundrede. Hovedgårdsdriften slog igennem i denne periode, og ved "vidtdreven Mageskiftepolitik..." blev bønderne pålagt et stærkt stigende hoveri. En statslig udsagningspolitik via stigende skatter forværrede yderligere forholdene, slutter Rise Hansen sin redegørelse.

Denne afhandling tog Skrubbeltrang nu under behandling. Rise Hansens fremgangsmåde kunne efter hans mening ikke stå for kritik. Kildematerialet var nok "smukt" tilrettelagt, men der savnedes ganske en forudgående analyse af kildernes ophavssituation.

Ej heller var der gjort "Forsøg paa sideløbende Behandling, skønt den fordringsfulde Titel dog stiller et rimeligt Krav herom...".³⁸

Ved arbejdet med statistisk materiale "gælder det stort set Knald eller Fald...", præciserede Skrubbeltrang. Man måtte redegøre for sin metode, ikke blot for resultaterne. Her lurede en særlig form for cant (= skinhellig talemåde) på historikeren, før det Skrubbeltrang i pennen. Han plejede ellers at sky fremmedord som pesten. Gunnar Olsens studie over kornhandel i det 17. århundrede³⁹ måtte her stærkt fremhæves som et godt eksempel til efterfølgelse, præciseredes det.

Denne meget positive vurdering må dog ses på baggrund af en stærkt kritisk udtalelse, om end diskret placeret i en fodnote, om samme forfatters netop refererede mandtalsstudie: "Da Gunnar Olsen næppe fastholder sin Opfattelse fra denne ældre Afhandling, hvis Hovedformaal mere var en Demonstration af Kvægskattemandtallenes Indhold end en kritisk Prøvelse af deres Kildeværdi, ser jeg ingen Grund til at belyse dette Forhold nærmere...".⁴⁰

I sin kritik af Rise Hansen (og de facto Gunnar Olsen) udtrykte Skrubbeltrang en stærk skepsis over for disse mandtalsoplysninger, fordi bønderne ganske enkelt frygtede skatteforhøjelser og derfor løj bravt om besættningens reelle størrelse. Kvægskatte-

mandtallene måtte derfor sammenholdes med andre samtidige kilder, først og fremmest skiftedokumenter. Desuden måtte skatternes udskrivningstidspunkt og -måde studeres indgående. Var tallene rigtige, ville vedkommende bondegård simpelthen ikke kunne overleve.

Skrubbeltrangs første kontrolprocedure gik da ud på at sammenligne 1657-kvægskattemandtallene fra 10 sjællandske landsbyer, fordelt på fire len, med andet materiale. Med en anerkendende bemærkning om Rise Hansens forsøg på også at inddrage skiftedokumenter til kontrol gennemfører Skrubbeltrang da en sammenligning af ovennævnte kreaturhold med skiftedokumenter fra 10 bondeboer i Kronborg og Hørsholm len 1655-56. Denne kontrol viser, at skattemandtallene undervurderer det faktiske husdyrhold (heste 3,3 mod skifternes 6,2, kvæg 6,3 mod 7,8 osv.). En tilsvarende undersøgelse fra 1650'erne udviser samme tendens, understreges det.

Der gøres dernæst et par kildekritisk begrundede reservationer over for skifternes udsagnskraft, men hovedindtrykket er, at Skrubbeltrang stort set accepterer de heri indeholdte oplysninger. Efter hans opfattelse var det vigtigt at få fastslået, om en bondegård rådede over 16-18 store kreaturer eller kun 10-12. En tilsvarende undersøgelse af tallene fra kvægskattemandtallene 1677-87 viste stort set

det samme billede som i 1650'erne; hesteholdet var således ansat 50% for lavt i mandtallene, hvorimod kvægholdet ikke helt gav det samme udslag. Set i bakspejlet var han faktisk lidt ked af, at han gennem sin disputats havde forledt så mange til at bruge disse kvægskattemandtaller!⁴¹

Som han så det, rådede en sjællandsk bondegård kort før vinter-slagtingerne over 8 heste, 11 stk. kvæg, mindst 15 får og lam og mindst 15 svin og grise. Men det var ikke et østdansk gennemsnit, betones det kraftigt. Synsforretninger, foretaget på Vallø april 1707, viste en gennemsnitsbesætning på 7,5 heste, 2,6 køer, 1,4 ungvæg og 9,1 får, jfr. samtidige skifters 8,7 heste, 3,1 ko, 1,9 ungvæg og 8,7 får. Begge de to sæt kilder var derfor lige anvendelige for landbohistorikeren.

Afslutningsvis placerer Skrubbeltrang de udvundne resultater i et landbrugsøkonomisk udviklingsskema. Svenskekrigene 1657-60 karakteriseres som en kriseperiode, og noget lignende gælder virkningerne af 1690'ernes dårlige høstår, men i almindelighed kunne der næppe påvises nogen nedgang i bondens kreaturhold 1660-1710. Hesteholdets stigning efter 1700 ses som en konsekvens af en øget hoveribyrd. Kvægpesten i 1740'erne udgør et særligt problem. 1746 reduceres besætningerne med 5/6, men genopbygges hurtigt, især på de hårdest ramte godser.

Kvægskattemandtallene kunne derfor ikke bruges til landbohistoriske undersøgelser, da de højst kunne angive "en vis Tendens...", konkluderes det.⁴²

Som forfatter til *Husmand og Inderste* var det klart nok magtpåliggende for Skrubbeltrang dels at fastholde de heri indeholdte synspunkter, dels at udvide og uddybe de kildekritiske redegørelser, afhandlingen indeholdt. Det kan dog nok undre, at han ikke tog større forbehold over for skiftematerialets anvendelighed. Før 1720 er der, som han selv nævner det flere gange, tale om et meget lille og spredt materiale. Man kan også have sine tvivl om dets repræsentativitet, da der da helt klart er tale om velstillede bønder. Desuden ville det være interessant at vide, om de typisk døde "af alderdom", eller om de blev hjemkaldt i en yngre alder.

Skrubbeltrangs bidrag til 1940'ernes nationale historieskrivning

Ikke mindst af privatøkonomiske grunde måtte en freelance-historiker som Fridlev Skrubbeltrang påtage sig en række ting såsom den lidet meriterende og i det hele taget ret utaknemlige opgave at udarbejde fest- og jubilæumsskrifter samt yde bidrag til diverse samleværker og småstykker til *Andelsbladet* og *Husmandshjemmet*.

I Det Classenske Fideicommis' 150-års jubilæumsskrift hævdede han og kollegaen, den senere landsarkivar,

dr. Harald Jørgensen dog det faglige niveau for den slags bidrag ganske betydeligt, eftersom det for største-partens vedkommende blev skrevet på basis af studier over primært kilde-materiale.⁴³

Skrubbeltrangs bidrag med den noget afslørende skildring af fideicommissets fæstepolitik blev godt modtaget, om end Sigurd Jensen gerne ville have set værket dokumenteret med noter, kildeoversigt m.v. Desuden fandt han skildringen lidt for langstrakt.⁴⁴

Omtrent samtidig havde Skrubbeltrang i *Historikergruppens* række af populærhistoriske skrifter fået publiceret et såre velskrevet værk om den danske husmands historie.⁴⁵ I forhold til disputatsen var skildringen ført op til Skrubbeltrangs egen tid gennem fire kronologisk disponerede kapitler, hvor den fortsatte reformdebat og -politik optager mest plads. Den ansete lokalhistoriker H. K. Kristensen roste bogen.⁴⁶ Den byggede først og fremmest på selve hovedværket om den danske husmands historie *Husmand og Inderste*, betonedes det. Dog ville Kristensen erindre om, at sondringen mellem gårdmænd og husmænd nok var mindre skarp end almindeligt antaget.

Det følgende år supplerede Skrubbeltrang sit husmandshistoriske forfatterskab med at skildre den moderne husmandsbevægelse.⁴⁷ Det afslørede, at han havde gjort omfattende studier i den landbrugshistoriske udvikling

gennem de sidste 100 år. Forklaringen herpå fik man to år senere, da 5. og sidste bind i K. Hansens store værk om det danske landbrugs historie omsider så dagens lys. Knap halvnt inde i det digre værk udskiftes forfatternavnet "Aksel Milthers" pludselig med "Fridlev Skrubbeltrang", hvorefter sidstnævnte over godt 300 sider leverer en detaljeret, indgående og velformet skildring af det danske landbrugs økonomisk-sociale historie ca. 1850-1940.

Jeg har tidligere givet en karakteristik af dette værk.⁴⁸ Ironisk nok minder det i sin opbygning og argumentation en del om Falbe-Hansens Danmarksstatistiske fremstillinger. Rygraden er den officielle statistiks oplysninger om produktions- og afsætningsforhold, bundet sammen med en dybtgående og indsigtfuld kæde af historisk-kritiske ræsonnementer. Nok som den første understreger Skrubbeltrang flere gange⁴⁹ udviklingens jævne, kontinuerlige forløb uden bratte overgange. Den berømte "omlægning" til industrielt landbrug på andelsbasis var foregrebet i de nærmest forudgående årtier, understreges det.

Folkehøjskolen har ifølge Skrubbeltrang en stor del af æren for den danske bondes og husmands relativt høje oplysningsniveau. Ved 100-årsdagen for oprettelsen af den første folkehøjskole i Danmark, Skrubbeltrangs første arbejdsplads Rødding Højskole, havde en af hans studiekammerater, den se-

nere professor ved Danmarks Lærerhøjskole Roar Skovmand, fremlagt et større videnskabeligt værk om højskolerne i Danmark gennem 50 år.⁵⁰

Ud over at anmelde værket – let kritisk – i *Andelsbladet*⁵¹ leverede Skrubbeltrang selv flere bidrag til folkehøjskolens historie. Endemålet blev et selvstændigt værk om bevægelsens historie, senere udsendt i en engelsk og tysk udgave.⁵² Desuden påtog han sig at udarbejde en fyldig oversigt over de vigtigste af de bøger og artikler, der var udkommet i anledning af jubilæet.⁵³

I en fredelig stemt polemik mod Roar Skovmand betones det, at det ikke så meget var den forenede virkning af Ludvig Schrøder og Askov, som standse brandesianismen, den europæiske retning, som det var “Fordom og Uvidenhed... i det danske Bonde-land...”. Desuden anholdes Skovmand for at have underbelyst højskolens engagement i sociale og økonomiske anliggender. Ikke mindst interesserede højskolemændene sig for landbrugets udvikling. Roar Skovmand havde heller ikke fået højskolens forbindelse til den omgivende kulturverden tilstrækkeligt belyst.

De første år efter Befrielsen blev i det hele taget en rig arbejdsperiode for Skrubbeltrang. Ved Hans Jensens tidlige død februar 1945 forelå bind II til dennes omfattende skildring af dansk jordpolitik efter 1810. Der skulle dog

læses korrektur, ligesom der savnedes en række realoplysninger til register og lignende. Dette arbejde påtog Skrubbeltrang sig at udføre for udgiverselskabet Institutet for Historie og Samfundsøkonomi.⁵⁴ Desuden fik Skrubbeltrang udgivet et nyt, stort værk om den danske bonde,⁵⁵ han sammenfattede danske historikers syn på en af Danmarkshistoriens største skikkelser Chr. D. Reventlow i anledning af 200-året for dennes fødsel,⁵⁶ og han fik tid til at være medarbejder ved diverse leksika og fungere som redaktionssekretær på storværket om den danske rigsdags historie gennem 100 år.⁵⁷ Husmændenes historie var heller ikke, som det skal snart blive vist, et færdigskrevet kapitel.

IV. 1950'ernes lukkede universitetsverden åbner sig omsider for Skrubbeltrang

Husmændenes store historiskriver

Skrubbeltrang havde i 1941 søgt et professorat i Aarhus og syv år senere et i København, men begge steder foretrak man en anden ansøger. Claus Bjørn har i sin nekrolog over Skrubbeltrang skildret det ejendommelige forløb, sidstnævnte bedømmelses- og ansættelsessituation fik.⁵⁸ Det glemte Skrubbeltrang aldrig.

Inderst inde var han dog nok klar over, at han ville have haft svært ved at honorere professorembedets udadvendte og ceremonielle pligter. Det

må dog have pint ham endnu mere, at han i et par tilfælde ikke som sit fags førstemand blev udpeget til at være medlem af bedømmelsesudvalg, nedsat til at vurdere landbohistoriske disputater. Et sådant tilfælde opstod allerede i 1949, da den nysudnævnte professor Aksel E. Christensen, specialist i senmiddelalderens og renæssancens historie, selv gik ind i det udvalg, der skulle behandle Sigurd Jensens disputats om dansk bondeøkonomi i det 18.-19. århundrede.⁵⁹

Når man i dag læser Aksel E. Christensens opposition i en let redigeret form, må man imidlertid erkende, at han havde læst grundigt på teksten, og at den deri indeholdte kritik rummer mange træffende iagttagelser.⁶⁰ Værket sættes dog ikke ind i sin landbohistoriske sammenhæng, ja der tales ikke om landbohistoriske disputater, men om "bondehistoriske", og der refereres ikke til Skrubbeltrangs forfatterskab, som immervæk havde beskæftiget sig indgående med de herhen hørende spørgsmål. Det nævnes kun, at der siden Hans Jensens værk om jordpolitikken 1936 var udkommet 8 værker af den karakter.

Skrubbeltrang fik dog lejlighed til i et par tilfælde at give sit besyv med om Sigurd Jensens disputats.⁶¹ Han var overvejende positivt stemt, om end ikke alle ting var undersøgt grundigt nok, såsom landgilde- og hoveriafløsningen. De tre sidste kapitler med den fælles overskrift "De rede Penge"

forekom heller ikke særligt velunderbygget, fandt den strenge kritiker.

På den anden side havde Skrubbeltrang i netop denne periode meget andet at gøre end at sidde og græmme sig over det, han med rette opfattede som udslag af akademisk trækhed. Sammen med Kamma Struwe publicerede han et omfattende bidrag til vor Danmarkshistorie,⁶² fik trykt en række artikler i *Højskolebladet* og *Landet*, og i 1952 kunne han fremlægge første bind af sin store husmandshistorie, udgivet i anledning af 50-året for oprettelsen af husmandsforeningernes provinsielle samvirksomheder.⁶³

Var en del af stoffet end velkendt, udfyldte værket et længe næret savn. Her fik den danske husmand sat sig et litterært minde af første rang. Stilfærdigt og dog med en vis patos skildres her husmandens hidtil så forglemte historie, så man for sit indre blik ser den tavse husmandsfamilie komme træt og forslidt ud af sit lille sted på overdrevet og dér til sin forbavselse ser sig selv ophøjet til at være et fuldgyldigt medlem af den danske storfamilie, besunget i kor af digtere som Johan Skjoldborg og Jeppe Aakjær.

To år senere fulgte fortsættelsen på historien om husmanden, nu snarere opfattet som en stræbsom småbruger og landbrugsproducent med et udækket behov for mere jord end som fattig landarbejder. I syv store kapitler etab-

leres en tæt vekselvirkning mellem den menige husmand og husmandsbevægelsen på den ene side og det omgivende samfund på den anden. Efter Skrubbeltangs opfattelse udmærker den danske husmand og småbruger sig ved at vedstå sine sociale forpligtelser som medborger modsat den liberalistisk sindede gårdmand, hvis erindring om stavnsbåndstidens bondefællesskab i bedste fald er lidt sløret.⁶⁴

Næsten samtidig skrev han for FAO et engelsksproget oversigtsværk om dansk landbohistorie.⁶⁵ Her skildres samspillet mellem landbrugsudvikling, landboreformer og samfundsudvikling på en så overbevisende måde, at værket i grunden er den bedste Danmarkshistorie på et verdenssprog. Ved at indarbejde stationsbyen Vejens historie i skildringen spejles det store forløb meget oplysende og overbevisende i det små. Bogen burde udgives i sin danske urform, da Skrubbeltang ved at fastholde de store linjer i udviklingen ikke fortaber sig for meget i enkeltheder.

Skrubbeltang på vej mod lærerstolen

I 1956 blev Skrubbeltang omsider ansat ved Historisk Institut, Københavns Universitet som lektor i landbohistorie. Han havde ganske vist siden 1942 fungeret i perioder som undervisningsassistent, men nu blev tilknytningen gjort mere permanent. Desuden blev han medlem af et særligt

forskerforum for landbohistorie, oprettet 1952 med C. Rise Hansen som drivende kraft: "Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie", senere med navneforandring til "Landbohistorisk Selskab". Skrubbeltang kom dog ikke ind i selskabets inderkreds, da han i almindelighed var lidt skeptisk indstillet over for udvalgets oprindelige formålsparagraf. Man skulle snarere *benytte* end optrykke den slags materiale, fandt han.

Umiddelbart forud for ansættelsen opstod imidlertid en akademisk kritesituation, centreret omkring professor Astrid Friis. Et bedømmelsesudvalg uden deltagelse af Skrubbeltang havde indstillet, at lokalhistorikeren Holger Munk helt ekstraordinært fik et større værk om den såkaldte "rytterbonde" antaget som disputats.⁶⁶

Denne disposition gjorde Skrubbeltang gram i hu.⁶⁷ Forfatteren havde nok arbejdet 30 år med et omfattende kildemateriale fra Vordingborg rytterdistrikt, men havde næsten ikke udnyttet det, som efter Skrubbeltangs opfattelse var det vigtigste af alt, nemlig fæsteprotokollerne. Afsnittet "Bonden som rytterbonde" måtte i konsekvens heraf betegnes som "ensidigt og misvisende...". Nok forsattes 176 bønder i perioden 1722-1738, men Skrubbeltang havde ved brug af fæsteprotokollerne kunnet konstatere, at der i samme periode tilkom mere end 300 nye fæstere. Årsagen

hertil var meget ofte den tidligere fæsters død, men i halvdelen af tilfældene giftede enken sig med den nye fæster. I mere end 200 tilfælde skete fæsteskiftet ved en godartet forsidelse.

Værst var det dog, at Holger Munk havde brugt såkaldte "tællinger" fra 1719, 1739 og 1768 uden først at stille sig det spørgsmål, om de tre overhovedet kunne sammenlignes. Hartkornsarealet blev jo ændret flere gange undervejs, og det var ikke det samme antal bøndergårde, som indgik i de enkelte tællinger.

Det var "med sorg" Skrubbeltrang konstaterede, at opgaven var "misrøgtet på så vigtige områder som fæstevæsenet og erhvervsforholdene, specielt husdyrbruget...". Forfatteren havde desuden dristet sig til at anføre Skrubbeltrangs kildekritiske generalanalyse fra *Historisk Tidsskrift* 1945 i sin litteraturfortegnelse uden at have studeret den tilstrækkeligt. Han måtte da karakteriseres som "kulturhistorisk samler og skildrer", ikke som videnskabsmand.

Samtidig var Skrubbeltrang i stand til at fremlægge en ny instruktiv holdt artikel om den rette fremgangsmåde ved undersøgelser af denne karakter.⁶⁸ Fremstillingen er mere instruktiv end tidligere, kildegruppe for kildegruppe. Især betones usikkerheden omkring skattemandtallenes oplysninger; her er tale om minimums-

angivelser, og der savnes ofte oplysninger om husmænd og tyende. Kvægmandtallene er kort og godt "stærkt misvisende...". Henrik Pedersens og Falbe-Hansens talserier lider ofte af svære mangler. På Sjælland er der efter Henrik Pedersens opgivelser således langt flere gårdmænd end gårde, medens der i Jylland er mange småbrug. Desuden kunne Skrubbeltrang ikke erklære sig enig med Aksel E. Christensen, når denne ville afvise teorien om et livsfæste i senmiddelalderen.⁶⁹

Fæsteudviklingen måtte følges over 2-3 generationer på samme gods for at få fat på tendensen, afhængig som den kunne være af stedlige traditioner. For vigtige spørgsmål som indfæstning, landgilde og hoveri kunne forholdene variere ret meget fra område til område. At bestemme folks indtægter i datiden var svært. Vigtigst var nok her forbruget af egne produkter samt naturallønnen. Synsforretninger og især skiftedokumenter er de mest pålidelige kilder, landbohistorikeren kan anvende i sine undersøgelser, konkluderes det.

Dette kortfattede referat af Skrubbeltrangs opsummering af de kildemæssige og -kritiske problemer omkring den ældre landbohistorie yder på ingen måde artiklen fuld retfærdighed, men kan forhåbentlig tjene som en antydning af de forskningsmuligheder, som der her og mange andre steder i forfatterskabet åbnes op for.

En ny landbohistorisk disputats havde Skrubbeltrang med i bedømmelsesudvalget: Gunnar Olsens stort anlagte undersøgelse over landbrugsstrukturens udvikling i Danmark i det 16.-18. århundrede.⁷⁰ I dette værk havde forfatteren gennemløjet det central-administrative materiale om oprettelse af hovedgårde respektive nedlæggelse af bøndergårde i nævnte periode, idet der principielt skulle foreligge en officiel tilladelse til foretage den slags dispositioner.

Gunnar Olsen kunne her opgøre tallet for nedlagte bondelandsbyer til ca. 260, hvoraf halvdelen lå på Sjælland, og dermed forsvandt ca. 3.500 bøndergårde. I stedet tilkom godt 400 nye hovedgårde, og her med hovedvægten lagt på Jylland; endvidere blev ca. 650 udvidet. Her var Jyllands førerstilling knap så udtalt, hvorimod Fyn og Lolland-Falster var stærkt repræsenteret. Omvendt blev der nedlagt ca. 400 hovedgårde, i de fleste tilfælde dog ganske små bedrifter.

Skrubbeltrang var nok positivt stemt over for værket som helhed, men kritiserede en række enkeltheder, mest omkring nedlæggelsernes betydning for såvel gods- som bondebruget.⁷¹ Spørgsmålet om Sjællands store overvægt i antallet af nedlæggelser var heller ikke tilstrækkeligt belyst. Mange sjællandske landsbyer med ringe hartkorn gav plads for nye herregårde, påpeger Skrubbeltrang. Der var et svælg mellem bøndergårdens Jyl-

land og herregårdens Sjælland, præciseredes det.

Der var i disse år bud efter Fridlev Skrubbeltrang fra mange sider. I 1957 blev han indstændigt anmodet om at skrive et nyt jubilæumsværk for den Den sjællandske Bondestands Sparekasse (nu forlængst opslugt af Unibank).⁷²

Den ingenlunde lette opgave påtog han sig og satte her skildringen af sparekassens udvikling ind i en landbrugshistorisk ramme, der atter holdes op imod den almindelige samfundsudvikling. Problemet over alle problemer i sparekassens ofte så bevægede historie, P. A. Albertis millionbedragerier med Danmarks Landmænds Smørexportforening som redskab, skildres klart og køligt. Desuden indflettes en ganske hård kritik af det ellers så lovpriste sparekassedemokrati.⁷³

Der lægges heller ikke skjul på, at det holdt hårdt at få sparekassen genrejst, selv om pengeligeheden blandt landmændene under 1. verdenskrig hjalp sparekassen ud over mange klippekær. Derved kunne den klare sig relativt godt igennem de mange vanskeligheder, som rejste sig under 1920'ernes bratte op- og nedgange, 1930'ernes krisesituation med heraf følgende vanskeligheder for landbruget, 1940'ernes voldsomme vækst på både indlåns- og udlånssiden og 1950'ernes pengepolitiske vanskeligheder under indtryk af en grund-

læggende omdannelse af det danske erhvervsliv.

Udviklingen ses dog mest indefra, og der foretages ikke mange sammenligninger med den øvrige sparekasse- og bankverden, noget som Jens Holmgaard i en ellers meget rosende anmeldelse efterlyser.⁷⁴

V. En ny generation af landbohistorikere

Fæstevæsenet under lup

Hvis man omkring 1960 mødte Skrubbeltrang på Landsarkivet for Sjælland, kunne man næsten være sikker på, at han havde fundet nogle fæsteprotokoller frem. Flere af hans landbohistoriske øvelser havde dette materiale som selve grundstammen i arbejdet med kilderne, og det kan eftervises i de mange specialer og opgaver, som blev resultatet af hans undervisning i denne tidlige del af hans lærervirksomhed.

Fæstebrevet var efter Skrubbeltrangs opfattelse en omfattende kontrakt af såvel økonomisk som social natur. Det skulle først og fremmest sikre godsejeren, at de afkrævede ydelser fra fæsterens side blev præsteret som aftalt. Overholdt fæsteren sin del af aftalen, havde han såvel et retligt som et moralsk krav på at blive siddende på sin gård længst muligt. Det ville i mange tilfælde betyde livsfæste, medmindre han forinden var blevet afløst af sin søn eller svigersøn

subsidiært et andet familiemedlem. I så fald måtte forholdet karakteriseres som familiefæste. Døde han i ung eller yngre alder, kunne enken gifte sig med en yngre mand og på den måde føre familiefæstet videre.

I 1961 kunne Skrubbeltrang fremlægge sine resultater af en undersøgelse af de sociale sider af fæsteforholdet.⁷⁵ Indledningsvis opdeler han det i tre hovedformer: livsfæste (Jylland 45%, Fyn godt 50% og Sjælland knap 40%), godvillig afståelse, som regel forbundet med aftægt (40% vest for Storebælt ellers 30-35%) og tvangsmæssig afståelse, kaldet "forsiddelsesgruppen" i forholdet 4:2:1 for Sjælland-Jylland-Fyn.

Sidstnævnte sted findes kun 8% gårdforsiddere. Her fik bonden i tide etableret et aftægtsforhold, som regel i form af en fæstekontrakt. Det kom især hans enke til gode, omendskønt 1/3 giftede sig igen. Ugifte døtre, invalider og børn kunne også sikres underhold. Bolsteder under 1 td. htk. samt jordløse huse kunne også danne basis for et aftægtsforhold ("husværelse").

Skrubbeltrangs undersøgelse dækker især Jylland, og her specificeres de forskellige afståelsesformer med tilhørende aftægt nærmere. I 2/3 af tilfældene blev landsdelens gårde afstået til en søn eller svigersøn, 3% skyldtes forsiddelse, og i mindre end 1/4 af tilfældene måtte fæsteren på grund af fattigdom afstå gården til en

søn eller svigersøn. På Sjælland lå de tilsvarende procenter noget lavere: 47%-1%-16%.

På næsten 3/4 af de undersøgte jyske godser fandtes familieaftægt, på Sjælland gjaldt det 2/3 og på Fyn mærkværdigvis kun knap 60%. Indfæstningen var til gengæld her 3-4 gange højere end andetsteds eller svarende til 10-12 års karleløn. Ofte skete generationsskiftet på Fyn i to tempi, hyppigt formet som en deling af bedriften, idet den endelige afståelse faldt ret sent. På Sjælland dominerede derimod ægtepars-aftægten uden forudgående trindeling.

Et første resultat af disse undersøgelser blev fremlagt på det nordiske historikermøde i Lund i 1961. Foredraget blev senere trykt i en engelsksproget artikel.⁷⁶ Heri betonedes det stærkt, at bondeselvejet i godssystemets tidsalder kun havde marginal betydning (1-8% af tilfældene). Desuden udførte 25% af selvejerne hoverarbejde for den godsejer, der havde herlighedsretten til ejendommen.

De fleste fæstere havde principielt livsfæste, men i kun 45% af tilfældene beholdt de gården til deres død. I beregnet enkens videreførelse af fæsteforholdet blev fæsteperioden næppe længere end 20 år, i hvert fald på Sjælland. I dobbelt så mange tilfælde som på Sjælland efterfulgte en søn sin fader på den jyske og fynske fæstegård. Helt frem til 1750 måtte

man i det sjællandske tilfælde regne med 30% forsidelser. Stavnsbåndet øvede dog ingen nævneværdig indflydelse på disse forhold, betoner Skrubbeltrang.

Det kan ikke nægtes, at Skrubbeltrang først og fremmest beskæftigede sig med *dansk* historie. Hvad der skete uden for en dansk eventuelt en nordisk sammenhæng, syntes ikke at have interesseret ham synderligt. Et blik på hans anmeldelser af historisk faglitteratur fra 1950' og 1960'erne vil kunne dokumentere dette nærmere.

Gennem 1950'erne havde Skrubbeltrang anmeldt en del bidrag til den danske historie, først og fremmest i *Højskolebladet* og *Fortid og Nutid*. Repertoiret spændte her vidt – fra Arups Danmarkshistorie over Gunnar Olsens kulturhistoriske bidrag⁷⁷ til en erhvervshistorisk skildring af andelslagterierne og deres virksomhed.

Den videnskabelige udgave af P. Munchs erindringer fik også et par kyndige – og kærlige – ord med på vejen af én, som havde kendt den radikale politiker og historiker på lidt tættere hold end de fleste i 1960'ernes begyndelse. Gunnar Olsens kulturhistoriske mønstring af træhesten og andre strafferetskaber fra danske herregårde gav Skrubbeltrang anledning til at skrive et lille essay om tugtelserettens historie.⁷⁸ Trods en række eksempler på brug af træhesten ville Skrubbeltrang dog mene, at en omsig-

gribende human indstilling efterhånden bortdømte brugen af torturinstrumentet.

Udenlandsk faglitteratur vandrede dog også over hans skrivebord, først og fremmest den hollandske agrarhistoriker Slicher van Baths bidrag til den europæiske landbrugshistorie.⁷⁹ Her er Skrubbeltrang nok så meget betænkt på at give sine læsere et dækkende referat af van Baths synspunkter som på at konfrontere disse med danske observationer. Skrubbeltrang hæfter sig dog ved, at den ellers så økonomisk-historisk orienterede kollega advarer mod for ensidigt at se prisudviklingen på landbrugsvarer som et barometer for landmændenes indtjening og på befolkningens levestandard. Forhold som ændringer i erhvervsstrukturen, i den sociale lagdeling og i forbrugsvaner må også indtages i en sådan undersøgelse. Desuden er Skrubbeltrang i endnu højere grad end van Bath skeptisk over for historiske opgivelser af foldudbytter, især når de, som i dette tilfælde, udelukkende er hentet fra *trykte* kilder.

Traditioner skal også revideres

Forud for Det danske Hedeselskabs 100-års jubilæum i 1966 blev Skrubbeltrang bedt om at skrive selskabets historie. Efter nogen betænkningstid sagde han jatak til at løse opgaven og kunne ved jubilæet fremlægge et stort værk på hen ved 500 sider om udviklingen op til 1914.⁸⁰ I fire store afsnit skildres dels hedeopdyrkningens for-

tid, dels Hedeselskabets oprettelse og virksomhed frem til 1. Verdenskrig. Enrico Dalgas' rolle sættes her i et skarpere relief end i andre bøger om selskabets virksomhed. Den voksende bredde i virksomheden skildres rent tematisk, vel at mærke på basis af dybtloddende specialundersøgelser.

I sin anmeldelse af det store værk fremhævede Jens Holmgaard dets mange kvaliteter, idet han udtrykte sin anerkendelse over, at det patriotisk-højstemte tonefald i tidligere værker her havde måttet give plads for en ædruelig holdt analyse af de faktiske omstændigheder.⁸¹

Hvis man f. eks. ved at læse *Det indvundne Danmark* skulle have fået det indtryk, at Skrubbeltrang med tiden var blevet noget rundere og mildere i sin udtryksform, måtte man grundigt revidere sin opfattelse ved at læse hans anmeldelser af C. Rise Hansens landbohistoriske bidrag fra denne tid. Når det gælder Rise Hansens udgivelse af nordjyske præstendberetninger fra det 16. århundrede, tøjles temperamentet så nogenlunde, om end der dog tages en række forbehold.⁸² Skrubbeltrang var her som andetsteds ret skeptisk over for pålideligheden af præsternes indberetninger. Det rimede ikke godt med en meddelt tilbagegang i ejendomsantallet, når man på anden måde kunne godtgøre, at der i denne periode tilkom mange mindre landbrugsejendomme, påpegedes det.

Til gengæld lægges der ikke fingre imellem, når det gælder Rise Hansens kommenterede kildeudgave af de såkaldte "udspisningsregistre" fra Ringsted Kloster 1570-1620.⁸³ Her havde Rise Hansen taget klostrets registre over bespiste hoverifolk som et direkte udtryk for omfanget af det præsterede hoveri. Da Rise Hansen uheldigvis ikke havde taget de nødvendige forbehold over for materialets udsagnskraft, var det en let sag for en kritisk anmelder at påvise de inkonsekvenser, der gemte sig heri.

Særlig tilspidset, ja unødigt hård, blev kritikken, da Rise Hansen på basis af registrenes oplysninger mente at kunne påvise en betydelig nedgang i hoveriet 1586-1607. Det måtte Skrubbeltrang helt afvise, da afvigelserne år for år var alt for store. I realiteten øgede publikationen helt unødigt forvirringen omkring hoverispørgsmålet. "Er andre lens udspisningsregistre ikke mere overbevisende, må der for fremtiden gøres kortere proces ved behandlingen af dette materiale", slutter Skrubbeltrang sin kritik.

Den mildere stemte vismand på det landbohistoriske område var dog nok den Skrubbeltrang, som de fleste og ikke mindst studenterne mødte i slutningen af 1960'erne. Et prægnant udtryk herfor var det foredrag, han i december 1969 holdt i Historisk Samfund om forskellige tilgangsvinkler til det landbohistoriske studium.⁸⁴ Mest af alt handlede hans foredrag her om

godsejernes og bøndernes fælles interesser. Modsat de fattige husmænd gik det gårdmændene bedre over tid, bl.a. fordi foldudbyttet i hvert fald på Sjælland steg fra ca. 4 omkring 1650 til 5 godt 100 år senere. Desuden havde de flere og bedre køer i stalden. Efter 1760 bedredes konjunkturerne og dermed indtjeningen for gårdmændene. Betragtede man fæsteforholdet fra afgiftssiden, kunne det godt tage sig ud som en "udbytning...". Udtrykket faldt ikke Skrubbeltrang let i pennen, men alt i alt indebar udviklingen efter 1750 en forbedring af bøndernes vilkår.

Efter reformerne oplevede man en stærkere udnyttelse af fæstegodset. Jyderne blev nok selvejere, men sjællænderne kunne ikke klare forholdene økonomisk, og godsejerne ville ikke sælge. Det førte efter Skrubbeltrangs mening lige op til bonderøret i 1840'erne. Med endnu et blette hip til Hans Jensen i *Dansk Jordpolitik* fastslog Skrubbeltrang, at de store landboreformer nok blev "skelsættende", men ikke som andetsteds hævdet en sejr for den enevældige konge.

1970'ernes landbohistoriske status, som Skrubbeltrang læste teksten

Den 5. august 1970 kunne Skrubbeltrang, "dansk landbohistories højt fortjente førstemand...", som det udtrykkes, fejre sin 70-årsdag. I den anledning havde 15 kolleger og elever leveret bidrag til et festskrift, hvori de fra

en række vinkler søgte at udvide eller udbyde nogle af hans yndlingsstemaer.⁸⁵ Bidragene spændte kronologisk vidt, fra senmiddelalder til 2. Verdenskrig, og i et enkelt tilfælde overskred man Danmarks grænser. Den meget nyttige Skrubbeltrang-bibliografi, Claus Bjørn havde udarbejdet, viste med sine 320 (321!) numre den imponerende spændvidde og det respektindgydende omfang af Skrubbeltrangs indsats som forsker og skribent.

Og hans arbejdsevne syntes ikke svækket i større grad. I 1973 kunne han for Landbohøiologisk Selskab publicere M. H. Løvenskiolds såkaldte "hoveridagbog" fra årene 1795-1791, hvor udgiveren i et stort, indledende kapitel opridsede de lange injer i hoveriets historie i Danmark.⁸⁶ Stadig studerede han godsarkivernes fæstearkivalier, og stadig tilgik der de historiske tidsskrifter større eller mindre bidrag, mest dog i form af anmeldelser.

Gennem 1970'erne anmeldte han til *Historisk Tidsskrift* – som regel i kortere form – en halv snes værker om såvel udenlandsk som dansk landbohøiologisk historie. Ud over et gennemarbejdet referat af de fremlagte resultater og hovedsynspunkter anføres enkelte kritiske kommentarer. Lokalhistorikeren Valdemar Andersens bidrag til den jyske hedekolonisations historie behandles nok forholdsvis imødekommende, men forfatteren er ifølge Skrubbeltrang tilbøjelig til at overbe-

tone betydningen af denne indsats.⁸⁷ De danske bønder og husmænd opdyrkede langt større hedearealer end kartoffeltyskerne, påpeges det.

Udgivelsen af Christen Andersens nok så kendte dagbog fra årene 1786-97 får mange lovord med på vejen, men hist og her nærlæses de ledsagende kommentarer noget kritisk.⁸⁸

Et svensk værk om bondeuro i det sydlige Halland i 1770'erne giver Skrubbeltrang lejlighed til at efterlyse nordiske tilgangsvinkler i studiet af landboernes historie.⁸⁹ Ved at sammenligne svenske og danske fæsteforhold får han skildringen tilført et par nye og værdifulde facetter. Selv når han går ind på økonomisk-faglige bidrag til landbohøiologien, er han i stand til at bruge sin kildekritiske tilgang til at relativere de fremsatte synspunkter.⁹⁰

Hans virksomhed som opponert ved landbohøiologiske disputatser gav sig udtryk i to større anmeldelser i denne periode. Svend Gissels store værk om landgilde og udsæd på Sjælland fremkaldte en meget indgående recension fra Skrubbeltrangs side.⁹¹ Den imponerende arbejdspræstation bag værket blev behørigt krediteret, men i dets anlæg pegede det snarere bagud mod middelalderen end fremad mod nyere tider, påpegedes det. I det perspektiv aftegnede forhold som rotationsformer og foldudbytte sig noget anderledes end skildret. Foldudbyttet i

fællesskabstiden var “ikke væsentlig lavere end 4 1/2” og *ikke* 3, fastslog Skrubbeltrang nok en gang.

Nogle år senere var han opponert ved Haakon Bennike Madsens disputats om det 16.-17. århundredes danske skattevæsen, og selv om referatformen her dominerer på kritikkenes bekostning, erindrer Skrubbeltrang såvel forfatteren som sit publikum om nogle af landbohistoriens grundsætninger, sådan som han havde formet dem i tidligere værker.⁹²

Fra midten af 1970'erne blev Skrubbeltrang på ny optaget i det anmelderforum, som da leverede hovedparten af anmeldelserne til *Fortid og Nutid*. I den næste tiårsperiode skrev han hertil 15 anmeldelser, som spændte fra historisk demografi til Birgit Løgstrups administrationshistoriske disputats. I stigende grad tyede han her til referatformen, men indimellem spidses pennen til som “i gamle dage”. Forfatterne til et jubilæumsværk om grevinde Danners stiftelse blev således erindret om, at fortiden “har krav på en velovervejet, retsindig vurdering...” uden brug af alt for flotte fraser.⁹³

Ved enkelte lejligheder kom også privatpersonen Fridlev Skrubbeltrang til orde. En nordjysk sognehistorie fik ham til at mindes et foredrag, grundtvigianeren Ludvig Bøgeskov holdt engang i 1914, “hvis alvorlige, dybt religiøse tale i forsamlingshuset selv en

meget ung tilhører vanskeligt glemmer...”⁹⁴

Den lidenskabeligt engagerede historiker Fridlev Skrubbeltrang viste sig også i et par glimt hen imod slutningen af hans forfatterbane. I 1978 havde han publiceret sit historisk-faglige testamente som landbohistoriker, stovværket *Det danske Landbosamfund 1500-1800*, en respektindgydende præstation, ikke mindst forfatterens alder taget i betragtning. Jeg har i en anden sammenhæng kortelig refereret nogle af dets hovedsynspunkter og i den forbindelse anført de kritiske kommentarer, Jens Holmgaard rettede mod skildringen af fæsteforholdene.⁹⁵

Værket blev naturligvis anmeldt flere steder, bl.a. i *Fortid og Nutid*, hvor Thorkild Kjærgaard tog det op til kritisk vurdering, rullet op over fire hovedproblemer: periodisering, fæsteforhold, forsiddelsesfænomenet og Sjællands påståede status som en relativt ugunstigt stillet provins.⁹⁶

For en sikkerheds skyld havde redaktøren placeret indlægget på debatsiderne; ikke desto mindre kunne det i den givne sammenhæng ikke undgå at virke som en mindre velbetænkt udfordring.

Den uheldigt valgte timing var så meget mere ærgerlig, som Kjærgaard dér rejste nogle spørgsmål, som i en anden sammenhæng kunne have virket befordrende for den faglige debat.

Hans stærke betoning af konjunkturudviklingen som den afgørende drivkraft og af skelsættende betydning for den rette periodisering kan jeg i høj grad medunderskrive. Desuden kunne Kjærgaard om end indirekte tilslutte sig et af Gunnar Olsens hovedsynspunkter omkring de sjællandske bondegårdes større potentiale. Forsiddelsesfænomenet tog Kjærgaard ret køligt på; der var jo blot tale om at udskille de folk, som ikke kunne stå distancen som gårdbrugere. Og det drejede sig i det højeste om et par procent af de danske fæstegårde.

Det fremkaldte naturligvis en voldsom reaktion fra Skrubbeltrangs side. Forinden havde han taget Kjærgaard kraftigt i skole for dennes lidet skønssomme Reventlowportræt, sådan som det var tegnet i *Dansk biografisk Leksikon*.⁹⁷ At betegne Danmarks store statsmand, Chr. D. Reventlow som en "krukke" – det står der faktisk – var efter Skrubbeltrangs opfattelse aldeles uberettiget, historisk-fagligt som menneskeligt betragtet. Fra Reventlows hoveribetænkning fra 1788, udgivet af samme Thorkild Kjærgaard,⁹⁸ kunne Skrubbeltrang da også citere en passage, som ret beset sender krukken tilbage til sin afsender.

I gensvaret på Kjærgaards anmeldelse hæftede Skrubbeltrang sig ved såvel historikerens som kritikerens rolle i forhold til offentligheden, idet begge efter hans opfattelse havde et ansvar at leve op til.⁹⁹ Han kunne ikke accep-

tere Kjærgaards kritik; et spørgsmål som "tidsinddelingen", som han kaldte periodiseringen, var for ham et "underordnet spørgsmål...". Forsiddelsesproblemet hang i høj grad sammen med høstens udfald. Det så man i 1790'erne og i tiden, der fulgte. Der skulle ikke meget til, før en fæstebonde blev sat på porten.

Opgøret med Thorkild Kjærgaard blev i realiteten Skrubbeltrangs sidste markering på det historisk-faglige område. Han havde ikke ønsket sig en sådan sortie, men den blev på en måde symptomatisk for hans lange, utrættelige og lidenskabeligt betonede vogtergerning på den landbohistoriske arbejdsmark. Man kan nok mene, at lys og skygge ikke altid blev lige rimeligt eller retfærdigt fordelt, når han spidsede pennen til i sit arbejdsværelse, men hans engagement og hans faglige indsigt kunne ingen betvivle.

VI. Sammenfattende bemærkninger

Skrubbeltrang grundlagde det landbohistoriske studium i Danmark

Så enkelt kan forholdet udtrykkes, selv om der før hans tid var fremkommet skildringer af landboernes historie. Forskellen mellem disse bidrag og Skrubbeltrangs værker er i al kortshed den, at historikere af det ældre slægtled drøftede landboernes forhold som blot et enkelt led i en bredere,

Danmarkshistorisk sammenhæng. Uden at overse en Hans H. Fussings bidrag til historien om danske landboforhold kan man uden overdrivelse hævde, at Skrubbeltrang var den første, som systematisk og metodisk brugte de primære kilder i lokale og regionale arkiver til at udforme en sammenhængende skildring af landbobefolkningens eksistens- og levevilkår forud for etableringen af den officielle statistik.

Klarere end nogen anden før ham opfattede Skrubbeltrang disciplinen landbohistorie som beretningen om en hidtil overset befolkningsgruppes udvikling gennem nyere og nyeste tid.

Historien om denne opstigning opfattede Skrubbeltrang som én sammenhængende beretning af politisk-historisk natur, hvor de sociale og økonomiske udviklingstræk var indføjjet i helheden, ikke skildret som selvstændige forløb. Det var dog ikke bondestanden selv, som tog initiativet til at sætte udviklingen i gang. Det lå dengang uden for deres muligheder. Denne opgave tilfaldt i stedet en kreds af humant indstillede reformvenner. De som havde øje for de positive udviklingsmuligheder, som lå gemt her. Til gengæld tog bondebefolkningen ret snart sagen i egen hånd, og takket være en vekselvirkning mellem en forbedret børne- og voksenundervisning på den ene side og en folkelig oplysningsvirksomhed på den anden blev bondestandens ledere sat i stand til at varetage standens interesser i et

demokratisk samspil med andre samfundsgrupper.

På denne måde blev bondestandens udviklingshistorie en integreret del af den demokratiseringsproces, som fandt sted i det danske samfund gennem det 19.-20. århundrede. De danske historikere kunne naturligvis ikke stå uden for denne proces, eftersom det var deres opgave at skildre den faktiske udvikling. I særlig grad engageredes heri repræsentanter for den radikale historikerretning, som Skrubbeltrang tilhørte. En demokratisk samfundsudvikling frem mod en mere ligelig fordeling af samfundsgoderne blev den mere eller mindre skjulte dagsorden for mange af de historiske bidrag, som fremkom efter radikalismens gennembrud i de sidste årtier af det 19. århundrede, Landboreformernes videreførelse i vor tid.

Med sit udgangspunkt i et grundtvigsk, frisindet gårdmandsmiljø stod det hele tiden Skrubbeltrang klart, at en forbedret folkeoplysning var et særdeles vigtigt element i denne udvikling. Historikeren stod midt i eller måske snarere forrest i denne proces. Det var hans opgave at tolke fortiden ud fra de kilder, som i tid og rum stod bondebefolkningen nærmest på ethvert trin af denne udvikling. Det forklarer efter mit skøn hans utrættelige arbejde med et svært tilgængeligt og arbejdskrævende kildemateriale, som ikke uden videre ville lade sig afkode dets reale indhold.

De forudgående sider i denne artikel skulle da gerne vise, hvorledes Skrubbeltrang forsøgte at løse den store opgave at give en talrig samfundsgruppe som husmændene og fæstebønderne historisk mund og mæle, vel at mærke set som en del af det danske landbosamfund som helhed. Hans vigtigste værktøj var kildekritikken; når først kendsgerningerne stod der på rad og række, befriet for slagger, kunne de forholdsvis let føjes sammen til en helhed. Det sammenbindende element var da en tankemæssig forestilling om den udvikling frem mod et demokratisk samfund, der fandt sted i samme periode.

Det begrundes efter mit skøn den ringe interesse, han især i sine folkelige værker nærrede for fagtekniske, operationelle procedurer som problemformulering, periodisering og opstilling af noteapparat, litteraturliste osv. Det vigtigste var det sandfærdige realindhold, historikeren her havde fremlagt til gavn og glæde for sine medborgere, idet han havde et etisk begrundet ansvar for rigtigheden af det fremførte. Når dette stof dernæst indgik i den offentlige meningsdannelse, havde historikeren dermed bevist sit fags betydning, dets relevans for nu at bruge et moderne udtryk. Historien var med andre ord en samfundsnyttig videnskab og historikeren en art seer, man kunne pejle sig ind efter. Skrubbeltrangs historiesyn var folkeligt i ordets egentligste forstand. Nærmest sengrundtvigsk i sin tro på oplysningens magt.

Disse idealistisk stemte, videnskabsksterne forhold havde Skrubbeltrang imidlertid ret svært ved at videreføre i en tidsalder, hvor de traditionelle, åndelige værdier i stigende grad blev fortrængt af en materialistisk motiveret livsholdning. Dertil kom virkningerne af en videnskabsintern professionalisering af historikerfaget, hvor de yngre årgange, sporet frem af ungdomsoprøret, ønskede kildekritikken suppleret eller ligefrem erstattet med teoridannelser om den historiske udvikling, forstået som en rent tankemæssig proces uden større reference til fortiden som en national kulturarv betragtet.

Netop fordi Skrubbeltrang aldrig gav køb på sin kildekritiske grundholdning, blev han en god vejleder for de yngre årgange af landbohistorikere, så yderst forstående og hjælpsom som han var. Men et mindre velovervejet spørgsmål, som *kunne* tolkes som en kritisk indvending mod et af hans grundlæggende synspunkter, kunne fremkalde et så voldsomt vredesudbrud, at man syntes at stå over for et helt andet menneske. Han var nok en helstøbt personlighed, men indsmeltningen var sket under meget høje temperaturer, og de sidste gløder på ildstedet sluktes aldrig.

Han var heller ikke fremmed over for begrebet professionel jalousi, åbenbart en uudrydelig del af det snævre, faglige miljø, som den danske historikerverden var og stadig er. Hans

gentagne kritik af en forsker som Hans Jensen kom på en måde til at virke lammende, eftersom Skrubbeltrang såvel i sin anmeldelse af *Dansk Jordpolitik* som i sin ofte gentagne afstandtagen fra de heri fremlagte resultater efterhånden kom til at tegne billedet af en mindre gedigen præstation fra Hans Jensens side. Og så var manden desuden homoseksuel. Det lukkede dengang af for en ansættelse som underviser.

Det gentagne opgør med en så dygtig og flittig forsker som Rise Hansen tangerer også det paranoide. Noget lignende kan eftervises i Skrubbeltrangs aldrig hvilende kritik af Falbe-Hansen, når denne bevægede sig ind på husmændenes forhold.

Rakte Skrubbeltrangs betydning og indflydelse så ud over sin tid, kunne man til sidst spørge. Det mener jeg afgjort og håber at have dokumenteret det tilstrækkeligt grundigt i det forudgående. Gang på gang frapperes man over den skarpsindighed og indsigt, hvormed han tolker sit materiale. Hans realkommentarer viser også en dyb fortrolighed med landboernes daglige tilværelse i fortid som i nutid. Der er altid noget at hente, noget at komme tilbage til, når man læser Skrubbeltrang. Det personlige engagement ligger lige for dagen. Han var nok sit fags førstemand, men det var en position, han havde stridt sig frem til under store, personlige omkostninger.

NOTER

1. Erik Helmer Pedersen: "Danske husmænd i den politisk korrekte Danmarkshistorie", *Fortid og Nutid* 1996:2, s. 129-49.
2. Erik Helmer Pedersen: "Det grønnes – men gror det? Dansk landbohistorie og det reformerte landbrug" I-II, *Fortid og Nutid* 1999:1, s. 27-63, og 1999:2, s. 116-41.
3. Johan Hvidtfeldt: "Stavnsbaandslitteratur", *Fortid og Nutid* 13, 1939-40, s. 32-44.
4. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919 I. Udviklingen af Statsregulering og Bondebeskyttelse indtil 1810*, 1936.
5. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske Bonde 1788-1938*, 1938.
6. *Fortid og Nutid* 12, 1935-36, s. 162-65.
7. Sst., s. 171-73.
8. Se min karakteristik af værket og dets baggrund i *Fortid og Nutid* 1996:2, s. 140f.
9. Kjeld Bjerke, Hans Jensen og Karl Madsen: *Dansk Landbrug fra 1880 til 1938*, 1939, s. 9-57.
10. Skrubbeltrang 1938 (se note 5), s. 227.
11. Sst., s. 136ff.
12. Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800*, 1940.
13. *Fortid og Nutid* 13, 1939-40, s. 197-99.
14. Skrubbeltrang 1940 (se note 12), s. 62.
15. Sst., s. 20f.
16. Sst., s. 21.
17. V. Falbe-Hansen: *Stavnsbaands-Løsningen set fra Nationaløkonomiens Standpunkt I*, 1888, s. 127-30.
18. Skrubbeltrang 1940 (se note 12), s. 63ff.
19. Sst., s. 148.
20. Sst., s. 277.
21. Sst., s. 279ff.
22. Sst., s. 323.
23. Sst., s. 355.
24. Sst., s. 358ff.
25. *Historisk Tidsskrift* 10-6, 1942-44, s. 301-09.
26. Skrubbeltrang 1940 (se note 12), s. 12.
27. Sst., s. 106, 313, 327 og 359.
28. Sigurd Jensen: "Det 18. Aarhundredes Bondeskifter og deres Kildeværdi", *Fortid og Nutid* 12, 1937-38, s. 159-72.
29. Skrubbeltrang 1938 (se note 5), s. 26f.
30. Fridlev Skrubbeltrang: "Bondeskifter og Foldudbytte", *Fortid og Nutid* 13, 1939-40, s. 20-31.
31. Fridlev Skrubbeltrang: "Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie", *Fortid og Nutid* 14, 1941-42, s. 1-28.
32. Der blev også plads til den traditionelle fodnote med kritik af Hans Jensens *Dansk Jordpolitik I* (se note 4), sst., note s. 8.
33. Fridlev Skrubbeltrang: "Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik", *Historisk Tidsskrift* 11-1, 1944-46, s. 245-86.
34. Gunnar Olsen: "Studier i Præstemandtallene 1677-1687", *Fortid og Nutid* 13, 1939-40, s. 157-90.
35. Sst., s. 173f.
36. Sst., s. 175f.
37. C. Rise Hansen: "Den økonomiske Udvikling inden for Bondestanden c. 1560 - c. 1660. Et Bidrag til dens Historie", *Historisk Tidsskrift* 10-6, 1942-44, s. 141-76. Se endvidere *Danske Magazin* 7-2, 1936, s. 195-248.
38. *Historisk Tidsskrift* 11-1, 1944-46, s. 248.
39. Gunnar Olsen: "Studier i Danmarks Kornhandel og Kornhandelspolitik i Tiden 1610-60", *Historisk Tidsskrift* 10-6, 1942-44, s. 428-84.
40. *Historisk Tidsskrift* 11-1, 1944-46, fodnote s. 256.

41. Sst., note s. 270.
42. Sst., s. 285f.
43. Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltang: *Det Classenske Fiediecommis gennem 150 Aar*, 1942/1993.
44. *Fortid og Nutid* 15, 1943-44, s. 66-68.
45. Fridlev Skrubbeltang: *Husmænd i Danmark gennem 300 Aar*, (Vi og vor Fortid 9), 1942.
46. *Fortid og Nutid* 15, 1943-44, s. 60-64.
47. Fridlev Skrubbeltang: *Den danske Husmandsbevægelse*, (Det danske Selskabs Grundbøger), 1943.
48. *Fortid og Nutid* 1996:2, s. 142-43.
49. Fridlev Skrubbeltang: "Danske Landboforholds Historie", *Det danske Landbrugs Historie*, red. K. Hansen, V, 1945, s. 300-607, især s. 336.
50. Roar Skovmand: *Folkehøjskolen i Danmark 1841-1892*, 1943.
51. *Andelsbladet* 45, s. 1265-67.
52. Fridlev Skrubbeltang: *Den danske Folkehøjskole*, (Det danske Selskabs Grundbøger), 1946.
53. Fridlev Skrubbeltang: "Bøger om Folkehøjskolen i dens Jubilæumsaar", *Fortid og Nutid* 17, 1947-48, s. 73-84. Se også hans oversigt i *Grundtvigstudier*, 1948, s. 91-97.
54. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919 II. Fæstevæsenets Afvikling og Jordlougivningen i Perioden 1810-1919*, 1945.
55. Fridlev Skrubbeltang: *Der staar en ny Tids Bonde*, 1948.
56. *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarboeg* 36, 1948, s. 383-400.
57. *Den danske Rigsdag* 1-6, 1949-53.
58. *Historisk Tidsskrift* 88, s. 343-49.
59. Sigurd Jensen: *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarhundrede*, 1950.
60. *Historisk Tidsskrift* 11-3, 1950-52, s. 463-81.
61. *Landet XI* nr. 26, s. 3-4; *Fortid og Nutid* 18, 1949-51, s. 312-14.
62. Fridlev Skrubbeltang og Kamma Struwe: "Storhandelens gennembrud og de store landboreformer", *Historikergruppens Danmarkshistorie II*, 1951, s. 7-86.
63. Fridlev Skrubbeltang: *Den danske husmand I*, 1952.
64. I sin anmeldelse af begge husmandsbøger satte Sigurd Jensen dog fingeren på et ømt punkt, da han anholdt en tendens til snørklet sprogbrug. Desuden kunne han have ønsket sig linjerne trukket noget skarpere op, gerne på bekostning af det læs af detaljer, Skrubbeltang op-hobede sine steder, *Fortid og Nutid* 19, 1954-56, s. 215-16.
65. Fridlev Skrubbeltang: *Agricultural Development and Rural Reform in Denmark*, (FAO Agricultural Studies 22), Rom 1953.
66. Holger Munk: *Rytterbonden*, 1955.
67. *Fortid og Nutid* 19, 1954-56, s. 333-37.
68. Fridlev Skrubbeltang: "Om brugen af landbohistorisk talmateriale", *Fortid og Nutid* 19, 1954-56, s. 249-68.
69. Aksel E. Christensen: "Senmiddelalderlige Fæsteformer som Forudsætning for Forordningen om Livsfæste af 1523", *Festskrift til Erik Arup*, 1946, s. 134-56, især s. 151. Til samme festskrift leverede Skrubbeltang i øvrigt selv et bidrag: "Kapitelstakster og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede", s. 225-49.
70. Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774*, 1957.
71. *Jyske Samlinger*, Ny rk. 4, 1957-58, s. 307-17.
72. Fridlev Skrubbeltang: *Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856-1958*, 1959.
73. Sst., s. 134ff.
74. *Fortid og Nutid* 21, 1960-61, s. 72-74.
75. Fridlev Skrubbeltang: "Fæstegården som forsørger. Aftægt og anden forsorg i det 18. århun-

- drede”, *Jyske Samlinger*, Ny rk. 5, 1959-61, s. 237-74.
76. Fridlev Skrubbeltrang: “Developments in Tenancy in Eighteenth-Century Denmark as a Move towards Peasant Proprietorship”, *The Scandinavian Economic History Review* 9-2, 1961, s. 165-75.
77. Gunnar Olsen: *Træhesten, hundehullet og den spanske kappe*, 1960; anmeldt af Skrubbeltrang i *Højskolebladet* 84, 1960, s. 738-39, og senere i udvidet form i *Historisk Tidsskrift* 11-6, 1962, s. 632-40.
78. *Historisk Tidsskrift* 11-6, 1962, s. 632-40.
79. Slicher van Bath: *Accounts and Diaries before 1800 as Sources for Agricultural History*, 1961, anm. af Skrubbeltrang i *Historisk Tidsskrift* 12-1, 1963, s. 251-53; samme: *Yield Ratios 810-1820*, 1963, anm. i *Historisk Tidsskrift* 12-1, 1964, s. 391-94; samme: *Afdeling agrarische geschiedenis landbouwhogeschool*, (A.A.G. Bijdragen 13), 1965, anm. i *Historisk Tidsskrift* 12-2, 1967, s. 535-37.
80. Fridlev Skrubbeltrang: *Det indvundne Danmark*, 1966.
81. *Historisk Tidsskrift* 12-2, 1967, s. 483-84.
82. *Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo stift 1568 og 1599*, udg. C. Rise Hansen, 1964, anm. af Skrubbeltrang i *Historisk Tidsskrift* 12-3, 1968, s. 219-22.
83. C. Rise Hansen: *Hoveriet på Ringsted Kloster 1570-1620*, 1968, anm. af Skrubbeltrang i *Historisk Tidsskrift* 12-4, 1969, s. 229-35.
84. Fridlev Skrubbeltrang: “Tradition og nyindstilling ved benyttelsen af kilder til dansk landbohistorie”, *Fortid og Nutid* 24, 1970, s. 230-41.
85. *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdsårsdagen den 5. august 1970*, red. Svend Gissel, (Landbohistoriske Skrifter 4), 1970.
86. *Bol og By* 7, 1973; jfr. *Fortid og Nutid* 1999:1, s. 34-35.
87. *Historisk Tidsskrift* 12-5, 1971, s. 521-23, resp. sst. 77, s. 318 (anm. af Vald. Andersen: *Fra Alheden*, 1975).
88. *Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786-1797*, udg. Jens Holmgaard, 1969.
89. Staffan Smedberg: *Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1771-76*, Uppsala 1972, anm. af Skrubbeltrang i *Historisk Tidsskrift* 12-6, 1973, s. 612-19.
90. Se f.eks. hans anm. i *Historisk Tidsskrift* 77, s. 308-10, af Lars Herlitz: *Jordägendom och ränta*, 1977, og samme: *Fysiokratismen i svensk tappning 1767-1770*, 1974.
91. Svend Gissel: *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder*, 1968, anm. af Skrubbeltrang i *Historisk Tidsskrift* 12-6, 1972, s. 243-53.
92. Haakon Bennike Madsen: *Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660*, 1978, anm. af Skrubbeltrang i *Historisk Tidsskrift* 79, s. 150-55.
93. *Jægerspris Slot og Kong Frederik den Syvendes Stiftelse*, red. Roar Skovmand, 1974, anm. af Skrubbeltrang i *Fortid og Nutid* 26, 1975, s. 169-72.
94. C. Nørrelykke: *Sagnet*, 1975, anm. af Skrubbeltrang i *Fortid og Nutid* 26, 1976, s.353f.
95. *Fortid og Nutid* 1999:1, s. 27-63, jfr. note 2.
96. *Fortid og Nutid* 29, 1981, s. 276-84.
97. *Historisk Tidsskrift* 81, s. 193-95.
98. Se *Fortid og Nutid* 1999:2, s. 116-41, jfr. note 2, især s. 118-19.
99. *Fortid og Nutid* 29, 1982, s. 445-48.

Dansk godshistorie – en oversigt

af Carsten Porskrog Rasmussen

Godshistorie har ingen stor tradition i Danmark. Der er skrevet kilovis af "herregårdshistorie", men synsvinklen er som regel kunst- eller personalhistorisk. Den rige danske landbohistoriske tradition har helt overvejende haft bønderne i centrum.¹ Heri indgår naturligvis forholdet mellem godsejere og bønder, men perspektivet har kun i begrænset omfang været godsets.²

Begrebet gods kan behøve en kort definition. Oprindelig betegnede ordet blot ejendom i almindelighed. Omkring 1500 bruges ordet gods i reglen om fæstegods, idet man taler om gård (herregården) og gods (fæstegårdene). Senere kom ordet gods til at betegne helheden af hovedgård og fæstegods. Her vil ordet blive brugt i denne senere betydning. Mere præcist forstås her ved ordet gods et kompleks af landbrugsejendomme (og eventuelt andet), der har fælles ejer og udgør en administrativ og økonomisk struktur. For det meste af den periode, der her behandles, vil det i praksis sige, at et gods i reglen bestod af både hoved-

gård og fæstegods. Der var dog godser, der alene omfattede fæstegårde uden hovedgård som centrum. Fæstegodsfrasalgene førte til opløsning af dette godssystem, men for så vidt der stadig var tale om et kompleks af ejendomme, kan med rimelighed også opretholde begrebet gods for 1800-tallets vedkommende – og for 1900-tallets frem til 1960'erne.

Godshistorie kan principielt omfatte en meget stor del af landets og landbefolkningens historie, idet så godt som alle landejendomme og så godt som hele landbefolkningen fra senmiddelalderen til landboreformerne indgik i godser. Godset var dermed én af de væsentligste rammer for landbefolkningens liv ved siden af først og fremmest husstanden, landsbyen og sognet. Oversigten vil især fokusere på tre aspekter: godsernes fysiske struktur, godsernes drift og økonomi samt forholdet mellem godset på den ene side og dets undergivne og ansatte på den anden. Med et par undtagelser omfatter oversigten alene egentlig

Carsten Porskrog Rasmussen (f. 1960), lektor ved Historisk Institut, Aarhus Universitet. Har forsket i landbrugs-, lokal- og erhvervshistorie og arbejder nu med en sammenfatning af de Sønderjyske godsers historie. Medforfatter til *Det danske godssystem – udvikling og afvikling* (1987) samt en lang række artikler vedrørende godshistorie.

publicerede værker, men ikke upublicerede specialer mv.

Middelalderen

Den ældre opfattelse af godsudviklingen i Danmark var, at et oprindeligt bondesamfund gradvis blev mere og mere behersket af godsejere. I løbet af middelalderen blev bønderne fæstebønder, men endnu var hovedgårdene små og fæstegodset spredt. I løbet af nyere tid udvikledes et godssystem med velarrunderede godser, udbredt hoveri og en økonomi hovedsageligt baseret på hovedgårdsdrift. Dette blev så atter nedbrudt fra landboreformerne frem til 1919, hvor de sidste rester af fæstevæsenet afvikledes og en betydelig del af stordrifterne udstykkedes.³

Dette billede er blevet udsat for de voldsomste rystelser for middelalderens vedkommende. Det hænger på den ene side sammen med, at det empiriske udgangspunkt for tesen var særlig svagt på det punkt, men på den anden side skyldes det også, at den danske godshistoriske forskning – ironisk nok – har været mere intensiv for middelalderens vedkommende end for nyere tids, til trods for det langt mere omfattende kildemateriale fra de senere epoker.

Poul Nørlund påviste allerede i en artikel fra 1927 eksistensen af udbredte stormandsbesiddelser på Valdemars-tiden og anfægtede dermed opfattelsen af et næsten rent bondesamfund,

hvor godser kun var i deres vorden.⁴ Ikke uden ironi skete det i festskriftet til Kr. Erslev, der i høj grad havde bidraget til den ældre opfattelse. Det afgørende brud med billedet af en jævn overgang fra bondeselveje og smådrift til fæste og storgodsdrift kom imidlertid i 1960'erne. C.A. Christensen påviste, at Roskilde bispestols jordegods i 1300-tallet havde bestået af en række landsbygodser, der var strukteret om store hoved- og brydegårde med et tilbehør af mindre landbogårde og gårdsædestavne. Dette system brød sammen i løbet af senmiddelalderen. I stedet opstod den middelstore bondegård, der var en selvstændig driftsenhed uden væsentlig funktionel sammenhæng med de andre ejendomme i landsbyen.⁵

Erik Ulsigs disputats fastslog, at også det højmiddelalderlige adelsgods bestod af landsbygodser med store gårde som centrum. Det enkelte godskompleks var af begrænset størrelse. I løbet af senmiddelalderen kom højadelens godser til at bestå af ganske få hovedgårde med et stort antal tilhørende fæstegårde. Disse blev ganske vist søgt arronderet, men strøgods dominerede. Samtidig var hoveriet beskedent og hovedgårdene gennemgående små. Ulsig konkluderer derfor entydigt: "Den danske godsejer var rentenyder."⁶

En begrænsning ved Ulsigs disputats er det dog, at den helt overvejende handler om højadelens godser. Forsk-

ningen i kronens og kirkens gods er præget af en række enkeltstudier.⁷ De viser, at især gejstlighedens godser var bedre arronderede end højadelens. Hovedgårdsdriften må dog have haft lige så ringe betydning som på disse, hvad alene det meget beskedne antal hovedgårde viser. Lidt større forbehold kan man måske have, når det gælder den mere almindelige adel. For godsejere med kun 10-20 fæstegårde må selv en ret beskeden hovedgård nødvendigvis have haft nogen økonomisk betydning. En endelig besvarelse af spørgsmålet er dog vanskelig på grund af den totale mangel på regnskaber fra private godser, som gør, at analyserne af godsøkonomien stort set hænger på analyser af bøndernes afgifter og overvejelser ud fra godsernes fysiske opbygning.

De store især gejstlige godskomplekseres administration har været genstand for en række studier af Troels Dahlerup og en række af hans elever. Der kan her ses en blanding af bortforlening og mere centraliseret administration ved officialer, men med en bevægelse mod det sidste.⁸

Også bøndernes stilling over for godsejerne har været genstand for en ret omfattende forskning. C.A. Christensen påviste som tidligere nævnt den danske normalbondegårds gradvise skabelse. Erik Ulsig har siden i en væsentlig afhandling vist, hvordan bondestanden tilsvarende udviklede

sig fra at bestå af flere grupper med forskellig retslig stilling til en stand med (stort set) ensartede rettigheder. Højmiddelalderens skel mellem bryder, der var begrænset retshabile og regnedes til godsejerens husstand, og landboer, der havde en mere selvstændig status, forsvandt. Landbostatus blev dominerende, men samtidig blev alle bønder principielt umyndiggjort og underkastet godsejerværn. Selvejerne blev nu "kronens vornede".⁹ Frank Pedersen har påvist, at vornedskabet blev udbredt på den sjællandske øgruppe fra 1490'erne.¹⁰

Anders Bøgh har argumenteret for, at der var modsatrettede tendenser i udviklingen af forholdet mellem godsejere og bønder i senmiddelalderen. På den ene side ser han en øget feudalisering i form af, at godsejerens retslige magt over bønderne øges, på den anden side mener han, at overgangen fra landsbygodser kontrolleret af én godsejer (eller hans bryde) til landsbyer med mange, fjerne godsejere på mange måder gav bønderne øget råderum i hverdagen og fremmede en bondekommunalisme.¹¹ Synspunktet er siden anfægtet af Per Ingesman, der mener, at godsejerkontrollen var udbredt, men Anders Bøgh har fastholdt sin opfattelse.¹²

Det klassiske godssystem mellem reformationen og landboreformerne.

Opfattelsen af godssystemet i 1500- og 1600-tallet har ikke været udsat

for de samme rystelser som billedet af godserne i middelalderen. Billedet af en bevægelse fra strøgods og rentegodsdrift til arronderede godser med hovedgårdsdrift og hoveri ledsaget af en støt stigende godsejermagt over bønderne er stort set fastholdt. Der har kun været afgørende uenighed om kronologien i denne udvikling. De ældre forskere mente, at den øgede hovedgårdsdrift satte ind i Danmark i anden halvdel af det 16. århundrede som et forsøg fra godsejernes side på at udnytte prisstigningerne i anden halvdel af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet.¹³ Empirisk påpegede Thomas B. Bang det store omfang af mageskifter mellem krone og adel under Frederik II, og han antog, at det måtte have ført til forbedret arrondering af både kron- og adelsgoods.¹⁴

Denne opfattelse har siden været i skred. I 1957 udsendte Gunnar Olsen sin disputats om stordriftens udvikling. Bogens væsentligste indhold var et forsøg på at opgøre alle nedlæggelser af bondegårde i forbindelse med udvidelse og oprettelse af hovedgårde. Hans konklusion var, at der på 250 år blev nedlagt 3.000-3.200 bondegårde, og at nettotabet, når bondegårde oprettet ved nedlæggelse af hovedgårde modregnes, var 2.400-2.900 bondegårde. Det svarer kun til ca. 5% af alle bondegårde i Nørrejylland og på Øerne, men betød en fordobling af hovedgårdsjorden, da denne i 1680'erne kun udgjorde ca. 9% af landets jord. Gunnar Olsen kunne videre fastslå,

at en væsentlig del af hovedgårdsseksansionen fandt sted i 1600-tallet, hvor godt 60% af de daterede nedlæggelser fandt sted. Den største nedlæggelsesintensitet kunne konstateres i anden halvdel af 1600-tallet.¹⁵

Svend Aage Hansen og Erling Ladewig Petersen omtolkede med udgangspunkt i Gunnar Olsens resultater sammenhængen mellem konjunkturer og øget hovedgårdsdrift. I stedet for at lægge vægt på godsejernes forsøg på at drage fordel af de gode konjunkturer, så de den øgede hovedgårdsdrift og hoveri som et forsøg på at overvinde krisen fra midten af 1600-tallet og som en reaktion på statens stærkt stigende skattekrav.¹⁶

Synspunktet er fulgt op af Jens Villiam Jensen i en række studier over godsstrukturens udvikling. Jens Villiam Jensen konstaterer, at der endnu i 1568 var tale om udbredt strøgods, og netop omkring midten af 1500-tallet nåede atomiseringen af godserne ved arvedelingerne et højdepunkt i form af den mest absurde milimeterretfærdighed i forbindelse med arvedelinger. Derimod var godserne omkring 1650 langt bedre arronderede. Jens Villiam Jensen har søgt at opgøre, hvorvidt dette i hovedsagen var opnået under Frederik II eller Christian IV. Uheldigvis er resultaterne fra hans to regionale undersøgelser af henholdsvis Vendsyssel og Østlolland modstridende. I Vendsyssel var mageskifterne mellem adel og krone størst under

Frederik II, men de var geografisk mere målbevidste med henblik på at forbedre adelsgodsets arrondering under Christian IV. På Lolland var det lige omvendt. Jens Villiam Jensen fastholder dog billedet af 1600-tallet som den afgørende periode for godsernes arrondering.¹⁷ Udviklingen videre frem er hidtil ikke dækket af publiceret forskning, men et større arbejde af Erling Ladewig-Petersen er på vej. Erland Porsmose har dog beskæftiget sig med, hvordan godserne kom til at påvirke bondelandets struktur. Han har især fremhævet, at godsejernes politik gik ud på at fastholde gårdtallet og egalisere gårdene.¹⁸

Denne række forskeres påpegning af godsudviklingen i 1600-tallets kriseperiode og påvirkningen fra skattestaten har blivende værdi. Omvendt er det dog et spørgsmål, om ikke revisionismen drives for vidt. Gunnar Olsens hovedtabel placerer ganske vist anden halvdel af 1600-tallet som hovedgårdsudvidelsernes store epoke, men han påpeger selv, at en række ikke kvantificer- og daterbare nedlæggelser ville øge tallet i den ældre del af perioden.¹⁹ Erland Porsmose har yderligere påpeget en række nedlagte landsbyer på Fyn, der enten ikke er medtaget eller, hvor der mangler gårdtal hos Gunnar Olsen. Disse nedlæggelser har klart tyngdepunkt i 1500-tallet og første halvdel af 1600-tallet.²⁰ Samtidig giver Jens Villiam Jensens undersøgelser ikke noget entydigt billede af tiden efter 1600 – eller

endda efter 1630 – som den afgørende. Det må således ikke overses, at arronderinger og hovedgårdsudvidelser var ganske solidt i gang 1575-1625, om end det stadig er sandsynligt, at kulminationen ligger i det følgende halve århundrede.

Samtidig må det imidlertid slås fast, at Danmark aldrig gik over til et rent stordriftssystem som i Østeuropa. Kun 9-10% hovedgårdsmark – eller 15-20% på de private godser – ligger langt under de 50% eller mere, der fandtes i de mest udprægede stordriftsområder i Østeuropa. Endnu savner vi imidlertid i høj grad undersøgelser af de danske godsers struktur i 1700-tallet, der kan nuancere det ret ensartede billede af det danske normalgods, der har dannet sig på væsentligst sjællandsk baggrund. Hvilke forskelle var der i godsernes størrelse og arronderingsforhold og balancen hovedgårdsjord-bondejord på de enkelte godser? Endnu foreligger der ikke tilfredsstillende svar.

Analysen af godsernes drift og økonomi vanskeliggøres for 1500- og 1600-tallet af, at der kun er bevaret få regnskaber fra private godser fra 1600-tallet, men de er til gengæld alle undersøgt mere eller mindre grundigt. En analyse af regnskaber fra det lille Tanggård eller Tange gods på Fyn fra 1550'erne vidner om et så godt som rent rentegods.²¹ Hans H. Fussing udgav i trediverne artikler om de rantzauseke godser i Jylland, hvorfra der

er bevaret et forholdsvis omfattende materiale. Fussing påviste, at hovedgårdenes produktion stort set var koncentreret om kornavl og studefodning – dels for egen regning, dels som fodervært for fremmed kvæg. Han konkluderede, at hovedgårdenes indtægter ud over studeavl kun modsvarede udgifterne, mens han afstod fra at vurdere studeavlens økonomi. En samlet økonomisk balance opstillede han ikke.²²

Den mest omfattende analyse af godsøkonomi i 1600-tallet er Bo Fritzboegers afhandling om godset Skinne-rup ved Kerteminde. Han påviser en øget interesse for hovedgårdsdrift, idet hovedgårdsarealerne udvidedes mere end det samlede gods. Godset satsede ligesom de rantzauske dels på korn, dels på stude. I perioden 1636-46, hvorfra der er fortløbende regnskaber, lå hovedgårdens bruttoindtægter gennemgående noget højere end afkastet af fæstegodset. Hovedparten af hovedgårdsindtægterne blev dog slugt op af omkostninger, så fæstegodset netto var hovedindtægtskilden.²³ Hans Schultz Hansen har analyseret udviklingen på Trøjborg, der lå i de kongerigske enklaver og derfor administrativt var en del af kongeriget og ikke det omgivende Slesvig. På Trøjborg gennemførtes 1612 en omfattende afløsning af det meste af hoveriet samtidig med, at en stor del af hovedgårdsmarken udlejedes til bønderne.²⁴ Her valgte godsejeren altså næsten det rene rentegods.

Fra 1700-tallet er der bevaret et omfattende godsregnskabsmateriale, men det er kun udnyttet sporadisk og et bredt billede af 1700-tallets godsøkonomi savnes stadig. De få eksisterende undersøgelser har ydermere koncentreret sig om de sidste årtier af 1700-tallet, hvor højkonjunkturen havde forskudt balancen. Den traditionelle opfattelse er, at godserne i denne periode levede af hovedgårdsdriften, mens landgilden var af underordnet betydning, ligesom hoveriet var langt den mest tyngende afgift for bønderne.²⁵ De få eksisterende undersøgelser synes at vise, at dette billede passer bedst på Sjælland sidst i 1700-tallet. På Knabstrup kom kun 15-20% af bruttoindtægten fra bønderne i 1780'erne. Andelen af nettoindtægten var dog væsentligt højere, da der var betydelige driftsudgifter ved hovedgården.²⁶ Indtægtsfordelingen var omtrent den samme på storgodset Giese-gård.²⁷ Hertil skal så dog i begge tilfælde lægges, at bønderne betalte skatterne.

I Jylland ser billedet formentligt anderledes ud. På tre godser syd for Århus, der er undersøgt af Jens Skriver, var der så sent som i 1780'erne næsten fuldstændig balance mellem landgilden og forpagtningsafgiften af hovedgårdene.²⁸ Det kan dog spille ind, at de pågældende godser havde en forholdsvis lav procentdel hovedgårdsjord, og at hoveriet derfor var mindre tyngende end typisk. Indregner man de skatter, bønderne betalte, var af-

kastet af bøndergodset på disse østjyske godser om ved dobbelt så stort som afkastet af hovedgårdsdriften. Den meget sporadiske forskning antyder således, at der var ganske betragtelige forskelle fra gods til gods i Danmark, om end de ikke var så voldsomme som i hertugdømmet Slesvig, hvor forskellene gik fra det mest intensive stordriftssystem med omfattende hoveri og livegenskab til det rene rentegods.²⁹ Mere omfattende komparative undersøgelser var stærkt ønskelige.

Blandt de forskellige sider af hovedgårdsdriften har navnlig den omfattende studeavl i 1500- og 1600-tallet været genstand for særlig opmærksomhed. Det er her påvist, hvordan Danmark i perioden fra Reformationen til Kejserkrigen indtog en central plads som okseeksportør til Nordvesteuropa. Adelen sikrede sig eneret på den sidste vinters staldfodring af disse okser, og som nævnt var oksefedning den centrale animalske produktion på danske hovedgårde i 1600-tallet.³⁰ Bent Schiermer Andersen har beskæftiget sig med hovedgårdenes omstilling fra studestaldning til mejeribrug i de østlige egne af landet i 1700-tallet.³¹

Godsøkonomien hænger sammen med hoverispørgsmålet. Dansk landbohistorisk tradition betragter hoveriet som bøndernes klart afgørende byrde i 1700-tallet. Beklageligvis er der meget få kilder, der kan belyse hoveriets omfang før reformtiden. Der omtales

dog allerede omkring 1500 "ugedagsmænd", dvs. bønder, der gjorde hoveri en dag pr. uge. Generelt var det dog ret få bønder, og et flertal af i hvert fald højadelens bønder synes at have været helt eller næsten fri for hoveri.³²

Fra tiden omkring 1600 er der kun oplysninger fra et større kongeligt len, Ringsted Kloster. C. Rise Hansen har påpeget, at det gennemsnitlige hoveri var beskedent. Det dækker dog over forskelle bønderne indbyrdes, idet en del bønder var ugedagsmænd, mens de øvrige må have været beskedent belastet.³³ Fra 1700-tallet er hoveriet på Egeskov undersøgt af Lotte Jansen, der har påvist en væsentlig stigning i begyndelsen af 1700-tallet.³⁴

Oplysninger om hoveriet haves ellers først fra slutningen af 1700-tallet som følge af den offentlige indgriben, der førte til bestemmelse af hoveriet. Fridlev Skrubbeltrang har undersøgt de generalhoverireglementer, der blev indført på godserne omkring 1770. På dette tidspunkt synes næsten alle bønder under private godser på Øerne at have været hoverigørende, mens der i Jylland var betydelige grupper af helt eller delvis hoverifri bønder.³⁵ Skrubbeltrang har også set på hoveriforholdene omkring 1790 og nåede frem til en byrde på ca. 60 pløje- og spanddage og ca. 150 gangdage på sjællandske godser.³⁶ Blandt en række enkeltstudier kan fremhæves Birgit Løgstrups vedrørende Løvenborg.³⁷ Thorkild Kjærgaard har mere princi-

pielt beskæftiget sig med hoveriets betydning. Han udbygger opfattelsen af, at hoveriet steg i anden halvdel af 1700-tallet. I modsætning til den tidligere opfattelse mener han ikke, at det førte til forarmelse af bondestanden. Tværtimod ser han det øgede hoveri som godsejerens eneste mulighed for at få andel i den konjunkturgevinst, også bondebruget efter hans opfattelse oplevede sidst i 1700-tallet, idet landgilden reelt var låst fast.³⁸

Retsforholdet mellem bønder og godsejere har været genstand for en ret lang forskningstradition. Centralt står stadig Hans H. Fussings *Herremand og fæstebonde*, der på basis af omfattende tingbogsstudier søgte at klarlægge retsforholdet. Hovedemnerne er fæstetilrædelse, fæstefatrædelse, landgilde og hoveri. Bogen er berømt/berytet for den ofte citerede konklusion "Danmark var et retssamfund", der ikke må overskygge dens grundige arbejde med den fundamentale landbo-ret.³⁹

Mens der ikke er tvivl om, at hoveriet i princippet var foranderligt, er det anderledes med hensyn til landgilden. Fussing påviste en grundlæggende opfattelse af landgildens uforanderlighed. Fussing mente, at domspraksis blev ændret i 1608 i en dom mellem Godske Rantzau til Trøjborg og hans bønder. Fussings analyse af den faktiske udvikling i landgilden i kongeriget viser imidlertid ikke nogen stigende tendens til landgildeforhøjelser.

Fussing fastslog imidlertid, at landgilden ikke var uforanderlig, heller ikke før 1608.⁴⁰ Svend Gissel og Jens Villiam Jensen har imidlertid påvist, at den kraftigste stigning, som Fussing mente at finde, ikke var reel.⁴¹ Det altdominerende billede er derfor, at landgilden stort set var uforanderlig, og at der normalt kun skete justeringer, konverteringer af én forpligtelse eller afgift til en anden eller fiksering af hidtil uvisse ydelser. Igen gælder dog det paradoksale forhold, at analyser af landgildens realudvikling i 1700-tallet i høj grad savnes.

Spørgsmålet om fæsteforhold har spillet nogen rolle i forskningen. En række ældre værker fastslog, at der indførtes livsfæste 1523.⁴² Emnet har siden været genstand for en voldsom debat, hvor indførelsen af livsfæste er anfægtet af bl.a. Fridlev Skrubbeltrang, Benito Scocozza og Erland Porsmose, hvilket atter førte til genmæle fra bl.a. Mikael Venge og Aksel E. Christensen.⁴³

Fridlev Skrubbeltrangs omfattende undersøgelser har kortlagt de faktiske fæsteforhold i 1700-tallet. Undersøgelserne viser, at de fleste bønder blev på deres gårde, til de døde eller frivilligt afstod gårdene, ofte på grund af alder, men at der var regionale forskelle, idet bøndernes vilkår var gunstigst på Fyn og i Jylland og dårligst på Sjælland.⁴⁴

Et på sin vis ironisk træk ved Enevæl-

den var, at forvaltningen af statsmagtens øgede krav til landbefolkningen i vid udstrækning blev overladt til godsejerne. Birgit Løgstrup har set på forvaltningen af de to vigtigste områder, skattevæsen og soldaterudskrivningen, med godset Løvenborg på Sjælland som hovedeksempel.⁴⁵ Lotte Dombernowsky har beskæftiget sig med lensgrevers og -baroners udøvelse af amtmandsmyndighed gennem en undersøgelse af de fynske len, især grevskaberne Langeland og Wedellsborg.⁴⁶

Denne overdragelse af offentlig myndighed til godsejerne styrkede deres magt over bondebefolkningen. Indførelse af stavnsbånd var en meget direkte måde at øge denne magt på. Jens Holmgaard har for ganske nylig argumenteret for, at stavnsbåndet reelt indførtes 1701.⁴⁷ Stavnsbåndets virkelighed er undersøgt af Birgit Løgstrup.⁴⁸

Til den godshistoriske litteratur hører endelig en række godsmonografier, hvoraf de største dog i hovedsagen er af ældre dato.⁴⁹ Hertil kommer en lang række kortere arbejder i artikel-form.⁵⁰

Nogle af godsmonografierne kommer bredt omkring, men oftest er de præget af en blanding af ejerhistorie og landbrugs-/godsstrukturhistorie. Hidtil har kun få søgt at se på godset som en social og økonomisk helhed med samspillet mellem dets enkelte dele

og aktører som fokus. Det hidtil mest ambitiøse forsøg i den retning er Palle Ove Christiansens disputats, der søger at følge et sjællandsk storgods under den synsvinkel fra 1700-tallet til 1970'erne.⁵¹ Palle Ove Christiansen har i en spændende artikel prøvet at se på, hvordan bønderne kunne reagere på vilkårene under godset og ser to hovedtyper: "fatalister" og "stræbsomme".⁵² Derimod findes der ret bredt anlagte analyser af bøndernes kår under bestemte godskomplekser, men selve godset er i disse kun kortfattet behandlet.⁵³ Hans Henrik Appels meget væsentlige analyse af sociale relationer i Skast herred i 1600-tallet kaster også nyt lys på relationerne mellem bønder og godsejere.⁵⁴ Dette perspektiv står dog knap så stærkt i afhandlingen som andre relationer, og samtidig er fremstillingen af selve godssystemet meget nødtørftig.

Blandt de mest forsømte områder overhovedet er krongodset. Skønt det mellem 1536 og 1660 udgjorde halvdelen af landets jord og fra 1660'erne til 1760'erne immerværk 20-30%, er der så godt som ikke forsket i, hvordan kronen drev og administrerede dette omfattende gods. Eneste større studie af et krongods fra tiden før Enevælden er Fussings analyse af Stjernholm len.⁵⁵

Godserne og landboreformerne
Landboreformerne indebærer en opblødning eller endda nedbrydning af to af landbosamfundets væsentligste sam-

lede sociale institutioner: landsbyen og godset, den første i kraft af udskiftningen, den anden i kraft af først bestemmelse og siden afløsning af hove-riet, forbedring af bøndernes fæsteforhold, afskaffelse af (noget af) godsejernes offentligretlige magt og – i sidste instans – opløsning af godset i form af fæstegodsfrasal og eventuel udstykning af hovedgårdene. Imidlertid var også udskiftningen langt hen ad vejen et godsstrukturelt fænomen, idet de fleste af udskiftningerne blev foretaget og finansieret af godsejerne. Derfor kan næsten hele landboreformlitteraturen for så vidt anbringes under overskriften “godshistorie”. En fuldstændig præsentation af denne ville dog føre for vidt. Alene den litteratur, der mere overordnet beskæftiger sig med landboreformerne, er særdeles omfattende.⁵⁶ En samlet oversigt over reformlovgivningen findes i Hans Jensens omfattende værk.⁵⁷ Der vil derfor i det følgende alene blive tale om en mere kortfattet præsentation med hovedvægt på titler, der særligt ser på godsejernes rolle i forhold til reformerne eller reformernes betydning for godserne.

Landboreformerne er et meget omfattende kompleks af ændringer i landbosamfundet, der fandt sted mere eller mindre samtidig. Groft taget kan reformerne opdeles i to hovedgrupper: dem, der berørte landbrugets drift, og dem, der vedrørte forholdet mellem godser, bønder og husmænd.

Landboreformerne omfattede massive driftsmæssige omlægninger – herunder både udskiftning af bøndergodset og overgang til koppelbrug på hovedgårdene. De er for få år siden analyseret ud fra en teknologihistorisk synsvinkel af af Dan Ch. Christensen.⁵⁸ Disse reformer stødte ikke på nogen principiel, politisk modstand. Generelt må det påpeges, at det meste af den udskiftede jord stadig var fæsteland, da udskiftningen blev gennemført, og at udgiften følgelig blev båret af godsejerne. I det omfang, godsejerne var imod, skyldtes det primært manglende evne eller vilje til at finansiere denne reform.⁵⁹ Både på dette punkt og hvad angår forbedringer af hovedgårdsdriften, var godsejere, der siden blev kendt som reformmodstandere, ofte meget aktive.⁶⁰

Landboreformernes virkninger for bønderne er undersøgt af flere.⁶¹ Derimod er dybere analyser af, hvordan det gik godsøkonomien og hovedgårdsdriften gennem reformtiden sjældne.⁶²

De store slagsmål stod, som påpeget af Thorkild Kjærgaard, om fordelingen af gevinsten ved såvel stigende konjunkturer som tekniske forbedringer af landbruget. Et helt afgørende led i den danske landbolovgivning var, at regeringen stort set fastholdt både pligten til at bortfæste bondesgårde på livstid og landgildens uforanderlighed. Derved forhindredes en udvikling som i England eller Mecklenburg, hvor det egentlige bon-

debrug stort set forsvandt. Dette aspekt har for nylig fået en vis behandling af Dan Ch. Christensen.⁶³

Thorkild Kjærgaard har påpeget, at modsætningerne ud over ideen om eventuel overgang til egentlig forpagtning i høj grad samlede sig om hoverispørgsmålet. Den intensiverede hovedgårdsdrift krævede øget hoveri, og samtidig var hoveriet den eneste variable afgift, som godsejerne kunne bruge til at hjemtage noget af konjunkturgevinsten fra fæstegodset.⁶⁴ Netop om hoveriet stod den mest direkte konfrontation mellem bønder og godsejere i form af hoveristrejker, hvad der var med til at udløse en protestbevægelse blandt jyske gods- ejere mod regeringen.⁶⁵ Hoverilovgivningens virkeliggørelse er først og fremmest skildret af Fridlev Skrubbeltrang.⁶⁶ En mere omfattende analyse af hoverispørgsmålet foreligger i form af en endnu utrykt licentiatafhandling af Jens Skrifer.⁶⁷

Landboreformerne indebar opløsning af omkring halvdelen af alle landets godser i kraft af bortsalg af fæstegodset til selveje. Et eksempel er analysen af Jens Holmgaard, der har påpeget, at godsejeren fik mere ind ved at sælge godset i dele, end hvad han havde givet for det samlet.⁶⁸ Holmgaards analyse er dog beklageligvis temmelig enestående. En mere omfattende forskning i fæstegodsfrasalgenes forløb og udbredelse og de mekanismer, der på en generation fjernede

halvdelen af landets godser eller i hvert fald reducerede dem til storgårde uden kontrol over det omgivende bondeland, var meget ønskelig.

Fra landboreformerne til i dag
Godsernes udvikling fra de store landboreformers afslutning og frem til vort århundrede er ét af de mest forsømte forskningsfelter i dansk godshistorie overhovedet. Anden halvdel af 1800-tallet betød, at nu også den anden halvdel af godserne, og herunder de store, primært østdanske, majorater afviklede deres fæstegods. Samtidig skete der imidlertid en udbygning og modernisering af selve storlandbruget, men nu primært baseret på en egentlig landarbejderklasse.

Landbolovgivningen helt frem til de skelsættende love af 1919 er fremstillet af Hans Jensen.⁶⁹ Nogenlunde er forskningssituationen vedrørende fæstegodsfrasalget.⁷⁰ Derimod er der brugt forbavsende få kræfter på at følge storgodsernes modernisering og drift i anden halvdel af 1800-tallet. En enkelt undersøgelse af Jens Christensen ville primært påvise en sammenhæng mellem storlandbrugets kapitalopbygning og industrifinansieringen – en sammenhæng, han ikke fandt. Derimod leverede han en grundig analyse af et storgods' drift og økonomi.⁷¹ Den har stort set ingen paralleller, skønt storlandbruget i slutningen af forrige århundrede formentlig var den danske branche, der

rummede det største antal større virksomheder, og skønt disse stadig havde en betydelig både beskæftigelsesmæssig og økonomisk vægt.

Blandt de bedre undersøgte områder er husmændene, der ved gårdmandshoveriets afvikling fik en langt mere central rolle for godserne, idet godserne nu især skulle drives ved deres arbejdskraft.⁷²

Året 1919 anses normalt for godsernes dødsstund med de to markante love: Lensafløsningsloven og loven om afvikling af fæstevæsenet. Der er skrevet mange beklagende sætninger om lensafløsningsens virkninger i værker om danske herregårde, men en dybere analyse af såvel lensafløsningslovens tilblivelse som dens praktiske gennemførelse og konsekvenser savnes stadig. Vi er også på næsten fuldstændig bar bund, når det gælder godsernes udvikling siden. Således savnes der forskning i, hvad der betingede mange godsers opløsning i

20'erne og 30'erne – lensafløsningsen, konjunkturerne, anden lovgivning eller noget fjerde? Der savnes på den anden side også forskning i den vægt, godserne trods alt stadig havde, økonomisk, beskæftigelsesmæssigt og socialt.

I dag er begrebet gods stort set meningsløst. De mange enkeltgårde er stort set ophævet som selvstændige brug og godsernes samlede arealer drives i reglen som én landbrugsbedrift med ganske få folk. “Vi har en omsætning som den lokale smedje, men en administrationsbygning som IBM”, udtrykker Peter Bernstorff i en bog, der på basis af interviews tegner et øjebliksbillede af ti godser omkring 1990.⁷³ Den dramatiske udvikling, der gennem de sidste 40-50 år har ført hertil og på en generation overflødiggjorde både forpagtere og landarbejdere, forvaltere og stuepiger og tusindvis af andre mennesker, der havde været knyttet til godserne, er en reelt jomfruelig forskningsmark.

NOTER

1. Thorkild Kjæraard: "Gårdmandslinien i dansk historiskrivning", *Fortid og Nutid*, XXVIII, 1979, s. 178-91.
2. Et kortfattet forsøg på at give oversigt over godsernes udvikling ud fra forskningens status for ca. 15 år siden findes i: *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919*, red. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl., Århus 1987, s. 7-40. Samme værk rummer også oversigter over de væsentligste kildegrupper.
3. Traditionen er ikke mindst formuleret i oversigtsværker. Se herom Jens Villiam Jensen: "Fra fæstegodssystem til hovedgårdssystem. Det danske godssystem i senmiddelalder og renaissance", *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 123-42.
4. Poul Nørlund: "Jorddrotter på Valdemars-tiden", *Festskrift til Kr. Erslev*, red. Poul Nørlund, København 1927, s. 141-70.
5. C.A. Christensen: "Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede", *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., 1., 1963-66, s. 257-348.
6. Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, København 1968, citat s. 327; se også samme: "Højmiddelalderens danske gods-system set i europæisk sammenhæng", *Bol og By* 1996:2, s. 8-26.
7. Ang. krongodset: Carsten Porskrog Rasmussen: "Midtjysk krongods i middelalderen", *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*, red. Poul Enemark, Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1988, s. 409-27; samme: "Kronens gods", *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 69-87. Vedrørende kirkegodset bl.a.: Poul Nørlund: "Klostret og dets gods", *Sorø, Klostret, Skolen, Akademiet gennem tiderne I*, red. M. Mackeprang og W. Norvin, København 1924, s. 53-131; Hans Jørgen Helms: *Næstved St. Peders Kloster*, Næstved 1940; Poul Rasmussen: *Herreklostrenes jordegods i det 16. århundrede og dets historie*, København 1957.
8. Troels Dahlerup: "Nepotisme som administrativt system. Ribe stift i senmiddelalderen", *Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig-Petersen*, red. Carsten Due-Nielsen, Knud J.V. Jespersen, Leon Jespersen og Anders Monrad-Møller, Odense 1994, s. 61-72; Elisabeth Hertzum Becker-Christensen: "Roskildebispens forleningspraksis i senmiddelalderen", *Festskrift til Troels Dahlerup*, red. Aage Andersen, Per Ingesman og Erik Ulsig, Århus 1985, s. 177-89; Per Ingesman: *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*, Lund 1990.
9. Erik Ulsig: "Landboer og bryder, skat og landgilde", *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*, red. Karsten Fledelius, Niels Lund og Herluf Nielsen, København 1981, s. 137-65; samme: "Bonde og godsejer ved slutningen af dansk senmiddelalder", *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 106-22.
10. Frank Pedersen: *Vornedskabets gennemførelse*, Odense 1984.
11. Anders Bøgh: "Feudalisering og bondekom-

- munalisme. Noget om samfundet i senmiddelalderen”, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 88-105.
12. Per Ingesman: “Overvågning og straf på ærkesædets gods ved middelalderens slutning”, *Bol og By* 1995:1, s. 8-35; Anders Bøgh: “Godssystem og landsbyfællesskab i senmiddelalderen”, *Bol og By* 1996:2, s. 28-37.
 13. Thomas B. Bang: “Kronens Mageskifter under Frederik 2”, *Historisk Tidsskrift* 9. rk. I, 1918-20, s. 1-42; Erik Arup: *Danmarks historie II*, København 1932, s. 599-601.
 14. Thomas B. Bang: Kronens Mageskifter (se note 13).
 15. Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774*, København 1957.
 16. Svend Aage Hansen: *Adelsvældens grundlag*, København 1964; E. Ladewig Petersen: “Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark”, *Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Föredrag og mötesförhandlingar*, Stockholm 1976; samme: *Gyldendals Danmarks historie*, II,2, København 1980, s. 407f. og 509f.
 17. Jens Villiam Jensen: “Adelig godsstruktur i Musse og Fuglse herreder i 16.-17. århundrede”, *Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By* 2. rk. 4, s. 85-123; samme: “Adelsgodser i Vendsyssel og Hanherred i slutningen af det 16. århundrede”, *Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark*, red. Svend E. Green-Pedersen, Jens Villiam Jensen og Knud Prange, Århus 1983, s. 255-76; samme: “Skifteprincipper og skiftepraksis for adeligt jordegods i det 16. århundrede”, *Festskrift til Troels Dahlerup*, red. Aage Andersen, Per Ingesman og Erik Ulsig, Århus 1985, s. 333-50; samme: “Fra fæstegodssystem til hovedgårdssystem. Det danske godssystem i senmiddelalder og renaissance”, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 123-42.
 18. Erland Porsmose: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*, Odense 1987.
 19. Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård* (se note 15) s. 166-69 og 172.
 20. Erland Porsmose Christensen: “Landsbynedlæggelser og hovedgårdsekspansion på Fyn. En studie i sammenhængen mellem problemstilling, metode og registrering”, *Historisk Tidsskrift* 1978, s. 437-53.
 21. Knud Hornbeck og Helge Land Hansen: *Tanggård gods 1553-1559. Adelig godsdrift i Danmark i det 16. århundrede*, Odense 1980.
 22. Hans H. Fussing: “Gessingholm 1609-63. Et landbrugshistorisk studie”, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. 3, 1934-36, s. 59-101 og 193-341; samme: “Skovgaards drift i Christian Rantzaus ejertid 1635-1663. Et stykke landbrugshistorie fra det syttende århundrede”, *Jyske Samlinger* 5. rk. 2, 1935-36, s. 1-28; samme: “Demstrup og Sødringholm 1625-63. Et stykke landbrugshistorie fra det syttende århundrede”, *Jyske Samlinger* 5. rk. 3, 1937-38, s. 1-98.
 23. Bo Fritzbøger: “Hovedgårdsdrift og godsøkonomi: Skinnerup 1616-1660”, *Landbohistorisk tidsskrift. Bol og By* 2. rk. 6, 1984, s. 165-203.

24. Hans Schultz Hansen: "Hovedgårdsdrift eller jordrente? System og økonomi på Trøjborg gods 1579-ca. 1660", *Bol og By* 1986:1, s. 7-43.
25. Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård*, (se note 15) s. 226-27; samme: "Den unge enevælde", (*Politikens Danmarks Historie*, red. John. Danstrup og Hal Koch, 8, København 1964, 3. udg. 1977, s. 321f; Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator*, København 1983, s. 197f. Birgit Løgstrup anslår med forsigtighed hoveriomkostningen for bønderne til næsten tre gange landgilden (men kun ca. det samme som skatterne).
26. Anne Vibeke Bjergstrøm: "Drift og økonomi på Knabstrup 1777-1809", *Det danske gods-system*, red. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl. (se note 2), s. 139-66.
27. Palle Ove Christiansen: *A Manorial World. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*, 1996.
28. Jens Skrivers: "Hoveri og Landgilde. Fæsteafgifterne på østjydske godser i 1700-tallet", *Historie* 1996,1, s. 56-83.
29. Se herom Carsten Porskrog Rasmussen: "Godssystemer i Sønderjylland fra 1500- til 1700-tallet", *Bol og By* 1996:2, s. 38-61.
30. Blandt andre: Karl Erik Frandsen: *Okser på vandring. Produktion og eksport af stude fra Danmark i midten af 1600-tallet*, Ebeltoft 1994; Poul Enemark: "Oksehandlens historie ca. 1300-1700", *Sortbroget Kvæg i Danmark – baggrund og udvikling*, red. Aksel Pedersen m.fl., Viby 1983, s. 9-87.
31. Bent Schiermer Andersen: "Staldgård – eller hollænderi. Forsøg på en status ved 1782", *Jyske Samlinger* Ny række VI, 4, 1965, s. 377-422; samme: "Mejeri- eller staldgård. En studie i dansk hovedgårdsdrift i det 18. århundrede", *Bol og By* 1986:2, s. 75-114.
32. Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, (se note 6) s. 353-64.
33. C. Rise Hansen: *Hoveriet på Ringsted Kloster 1570-1620*, København 1968, særligt s. LXIVff.
34. Lotte Jansen: *Hoveriet til Egeskovgård. Gårdmandshoveriet indtil hoveriafløsningen i det 19. århundrede*, Odense 1977.
35. Fridlev Skrubbeltrang: "Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie", *Fortid og Nutid* XIV, 1942-42, s. 1-28.
36. Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste*, København 1940, s. 226; samme: "M.H. Løvenskiolds Hoveridagbog 1795-97", *Bol og By* 7, 1973, heri specielt indledningen "Danske hoveriforhold, navnlig i perioden 1767-1800", s. 7-23.
37. Birgit Løgstrup: "Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-1772", *Bol og By* 1. rk. 8, 1974, s. 22-57.
38. Thorkild Kjærgaard: *Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet*, København 1980, heri specielt "Indledning", s. 17-77.
39. Hans H. Fussing: *Herremand og fæstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600*, København 1942.
40. Fussing: *Herremand og fæstebonde* (se note 39), specielt s. 122-24, 150, 163f., 168-78 og 190.
41. Svend Gissel: "Bol og by på Selsø", *Bol og By* 5, 1964, s. 7-35; Jens Villiam Jensen: "Højkonjunktur og landgildekorn. Overvejelser om landgildens foranderlighed i det 16. århundrede", *Festskrift til Erik Ulsig*, red. Poul Enemark, Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1988, s. 429-39.
42. Erik Arup: *Danmarks Historie* II, København 1932, s. 412; Fussing: *Herremand og fæstebonde*

- (se note 39), s. 14; Aksel E. Christensen: "Semiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for forordningen om livsfæste af 1523", *Festskrift til Erik Arup*, København 1946, s. 134-56.
43. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500-1800*, København 1978; Benito Scocozza: "Blev der indført livsfæste i Danmark i 1523?", *Fortid og Nutid XXIX*, 1981, s. 184-201; Erland Porsmose: *Bønder, bryder og tjenere. Gårdbrugervilkår på Fyn 1502-1542*, Odense 1983, specielt s. 20-23 og 102-5; Mikael Venge: "Løst krudt mod livsfæstet", *Fortid og Nutid XXIX*, 1982, s. 474-78; Aksel E. Christensen: "Problemerne omkring forordningen om livsfæste af 1523", *Fortid og Nutid XXIX*, 1982, s. 672-81; Frank Pedersen: "Frederik I's forordning af 14. maj 1523. En kommentar til Benito Scocozza", *Fortid og Nutid XXX*, 1983, s. 97-110; Troels Dahlerup: "Fæstet i breve og domme", *Fortid og Nutid XXX*, 1983, s. 280-301.
 44. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500-1800*, København 1978, s. 214-21.
 45. Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, København 1983.
 46. Lotte Dombrowsky: *Lensbesidderen som amtmand*, København 1983.
 47. Jens Holmgaard: *Uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmilits med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlenes vilkår i øvrigt*, Viborg 1999.
 48. Birgit Løgstrup: *Bundet til jorden. Stavnsbåndet i praksis*, Odense 1987.
 49. Chr. H. Brasch: *Vemmetoftes Historie som Herregaard, Slot og Kloster I-III*, København 1859-63; samme: *Gamle Eiere af Bregentved fra 1382 til 1740*, København 1873; C. Christensen (Hørsholm): *Hørsholms Historie*, København 1879; Axel Linvald: *Bistrup. Byens gods 1661-1931*, Kbh. 1932.
 50. Eksempler er bl.a. Carsten Porskrog Ramussen: "Rosenholm gods' historie", *Rosenholm*, red. Frits Nicolaisen, Randers 1990, s. 131-42; samme: " 'Fra Grenå til Viborg på egen jord' – Gammel Estrup som godscentrum", *Gammel Estrup*, red. Frits Nicolaisen, Randers 1993, s. 109-34; Jens Villiam Jensen: "Godskomplekset Overgaard. Tilblivelse og udvikling", *Overgaard*, red. Frits Nicolaisen, Randers 1997, s. 147-65.
 51. Palle Ove Christiansen: *A Manorial World* (se note 27).
 52. Palle Ove Christiansen: "Lebensstile im Gutsdorf des 18. Jahrhunderts. Kultur und Kontraste unter ostdänischen Gutsbauern", *Gutsherrschaft als soziales Modell*, (Historische Zeitschrift, Beiheft 18, hrsg. Jan Peters), München 1995, s. 129-54.
 53. Margit Mogensen: *Fæstebønderne i Odsherred. Studier over sociale og økonomiske forhold ca. 1750-1800*, København 1974; Karl-Peder Pedersen: *Vestfynske fæstebønder. En undersøgelse af de økonomiske og sociale forhold på de vestfynske godser Erholm-Søndergårde i 1700-tallet*, Odense 1984.
 54. Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense 1999.
 55. Hans H. Fussing: *Stiernholm len 1603-61. Studier i krongodsets forvaltning*, København 1951.

56. Se oversigterne i *Landboreformerne – forskning og forløb*, red. Claus Bjørn, Odense 1988, og Ole Feldbæk: "Historikerne og landboreformerne", *Historisk Tidsskrift* 89,1, s. 38-53. Blandt de mange værker kan blandt de nyere nævnes: Torben Hansgaard: *Landboreformerne i Danmark i det 18. århundrede*, København 1981; Jens Holmgaard: "De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne", *Erhvervshistorisk Årbog VI*, 1954, genudgivet i Jens Holmgaard: *Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet*, Viborg 1990, s. 13-34; samme: *Landboreformerne – drivkræfter og motiver*", *Fortid og Nutid XXVII*, 1977-78, genudgivet i Jens Holmgaard: *Alt på sin rette plads*, s. 129-47.
57. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1759-1919*, København 1936, reprotryk 1975.
58. Dan Ch. Christensen: *Det moderne projekt. Teknik og kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850*, Viborg 1996, specielt s. 701ff.
59. Se herom bl.a. Klaus Thingholm Kristensen: *Når hver fik sin lod. Studier i udskiftning og konjunkturforløb i et midtjysk herred*, Odense 1985.
60. Eksempler f.eks. i Carsten Porskrog Rasmussen: "Rosenholm gods' historie" (se note 50) (vedr. Fr. Chr. Rosenkrantz); Lotte Dombornowsky: *Det danske landbrugs historie*, red. Claus Bjørn m.fl., II, 1988, specielt s. 216-20 (vedr. M. Quistgaard).
61. Margit Mogensen: *Fæstebønderne i Ods herred. Studier over sociale og økonomiske forhold ca. 1750-1800*, København 1974; Karl Peder Pedersen: *Vestfynske fæstebønder. En undersøgelse af de økonomiske og sociale forhold på de vestfynske godser Erholm-Søndergårde i 1700-tallet*, Odense 1984.
62. Bl.a. Anne Vibeke Bjergstrøm: *Drift og økonomi på Knabstrup* (se note 26).
63. Dan Ch. Christensen: *Det moderne projekt. Teknik og kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850*, Viborg 1996, specielt s. 701ff.
64. Thorkild Kjærgaard: "Gårdmandshoveriet i økonomisk og social sammenhæng", *Fortid og Nutid XXVII*, 1978, s. 419-27; samme: *Konjunkturer og afgifter* (se note 38).
65. Claus Bjørn: "De danske Cahiers. Studier i bondereaktionerne på forordningen af 15. april 1768", *Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By* 2. rk. 5, 1983, s. 145-70; samme: "Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790", *Historie*, Ny række XIII, 1979, s. 1-79; samme: *Bonde Herremand Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*, København 1981.
66. Fridlev Skrubbeltrang: "M.H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795-97" (se note 36); samme: *Det danske landbosamfund 1500-1800*, København 1978.
67. Jens Skrivers: *Den værste straf? Hoveriet og arbejdskraftens organisering ved Wilhelmsborg, Moesgård, Marselisborg, Østergård og Constantinsborg*, utrykt licentiatafhandling, Århus 1990.
68. Jens Holmgaard: "En jysk godsslagtning. Bagge Lihmes slag af Staarupgaards bøndergods til selveje 1794-1804", *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdsårsdagen den 5. august 1970*, red. Svend Gissel, København 1970, s. 129-41, genoptrykt i: Jens Holmgaard: *Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet*, Viborg 1990, s. 65-79.

69. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik* (se note 57).
70. Laurids Pedersen: "Salget af stamhuset Nørholms fæstegods 1861-79 samt fideikommisskapitalens anbringelse 1874-1917", *Fra Ribe Amt* 1956, s. 1-19; Stig Günther Rasmussen: "Fæstegodssalg på østjyske majorater. En metodisk og administrationshistorisk studie", *Bol og By* 2. rk. nr. 1, 1977, s. 92-112; Poul Thestrup: "Fæsteafløsningen under Frijsenborg", *Århus Stifts Årbøger* 1967, s. 28-42.
71. Jens Christensen: *Storlandbrug – industrifinansiering 1840-1915. Et studie i sammenhængen mellem kapitalakkumuleringen i storlandbruget og finansieringen af det industrielle gennembrud i Danmark 1850-1915 med baroniet Guldborgland som eksempel*, Odense 1984.
72. Asger Th. Simonsen: *Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne. Sociale forhold blandt husmænd og indsiddere og den politiske rejsning af husmandsagen på Lolland-Falster ca. 1840-46*, København 1977; Finn N. Schytte: "Husmændenes arbejde på godserne 1780-1870. En undersøgelse af 10 godser i Randers amt", *Det danske gods-system*, red. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl. (se note 2), s. 167-84; Jens Skriver: "Fr. Chr. Güldenchrone og 1820'ernes landbrugs-krise", *Bol og By* 2. rk. 6, 1984, s. 43-85; Jens Boel: *Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848-1874 – med Holbæk og Vejle amter som eksempler*, Odense 1985; Anders Vægter Nielsen: *Husmændene – Landboreformernes tabere? Et studie i fæstehusmændenes vilkår på Erholm-Søndergårde fra landboreformer til husmandslove 1770-1850*, Odense 1991.
73. Peter Bavnhøj og Kirsten Eriknaer: *Herregårdsliv i 1990'erne*, Auning 1995.

Svensk agrarhistoria

af Janken Myrdal

Rötterna

Det har funnits en agrarhistoria så länge det funnits en diskussion om agrara förhållanden, och jordbrukets historia gav argumenten för dagspolitiken så som historien alltid ger grundvalen för de ideologier och föreställningar vi har.

De första gångerna som agrara förhållanden diskuteras mera utförligt i skrift är under 1500-talets första hälft, i Peder Månssons Bondakonst och i Gustav Vasas brev. Detta tillhör hushållningsskrifternas första tid.¹ Båda har hänvisningar till historien i sin propaganda för nyodlingar, och den föregående ödeläggelsen under senmedeltiden tilldrar sig deras intresse. Med hänvisningar till övergivna boställen ville de visa att befolkning och odling tidigare varit större.

Den första mera omfattande publicering av skrifter om jordbruk i Sverige tillhör 1700-talet. Före 1730 publicerades enstaka arbeten med åratals mellanrum. Därefter skedde ett min-

dre språng till en årlig publiceringstakt på omkring fem arbeten om lantbruk om året. Från 1770-talets början kom ett nytt steg uppåt, och publiceringstakten låg därefter på mellan fem och tio arbeten om året.² De första större arbetena om det svenska jordbrukets historia är samtida med denna ökning.

År 1776 publicerade juristen och bibliotekarien Fredrik Mozelius ett hundrasidigt epos om "Landtbrukets öden i Sverige" i *Kgl. Patriotiska sällskapets handlingar*. Han skrev i sin inledning följande:

I innevarande sekel, som med skäl kallas det *filosofiska*, har historien om näringarna fått liksom liv, sedan vetenskaps- och hushålls-sociteter i de flesta europeiska länder blivit inrättade, vilka haft näringarnas flor och tillväxt till föremål.

Året efter kom bondsonen, docenten i naturalhistoria Engelbert Jörilin, med en ännu längre text (140 sidor) om

Janken Myrdal (f. 1949), FD i Ekonomisk historia i Stockholm 1986, professor i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet 1994. Har arbetat med agrarteknik under järnålder och förhistoria, avhandlingens titel var *Medeltidens åkerbruk*. Han har för övrigt sysslat med exempelvis 1800-talets bondedagböcker, medeltida mirakelberättelser, 1500-talets oxdrifter, europeiska bondeuppror.

jordbrukets historia, "Samlingar til svenska åkerbruks- och sädes-historien", också den publicerad i *Kgl. Patriotiska sällskapets handlingar*.

Kortare hänvisningar till jordbrukets historia gavs i ett antal skrifter, och historien användes huvudsakligen som argument. Detta gäller även de större arbetena. Mozelius skrift upptas av diskussioner om politiska åtgärder i den nära samtiden. Jörilin, som var Linné-lärjunge, särskiljer sig dock genom att försöka systematisera och samla belägg på vilka sädesslag och husdjur som fanns under medeltid och senare.

År 1792 trycktes nästa större arbete om jordbrukets historia, av härads-hövdingen Magnus Blix, en av tidens debattörer. Han kallade sin bok *Swenska jordbrukets historia i kortaste sammandrag*, och den omfattade 80 sidor. Den blev en försäljningssuccé, och utgavs i en andra upplaga redan 1793. Stilen var polemisk och Blix menade att det svenska jordbruket var i förfall. Han jämförde med Frankrike, där "Revolutionen" blev möjlig genom jordbrukets förfall. Några år senare, år 1798, publicerades en motskrift på 60 sidor av lantmätaren Pehr Nylandh, som kraftigt försvarade storskiftet och andra statens åtgärder.

Under de följande årtiondena kom ett fåtal arbeten med jordbrukshistorisk inriktning, och inget av dem nådde i sid-

antal skrifterna från slutet av 1700-talet.

Den första större sammanfattningen med vetenskapliga ambitioner var den halländske godsägaren Peter von Möller: *Strödda utkast rörande svenska jordbrukets historia* (1881). I en volym på nära 300 sidor gjorde von Möller en ambitiös och systematisk genomgång. Till skillnad från de tidigare arbetena, som enbart har ett historiografiskt intresse, kan denna bok fortfarande läsas som kunskaps-givande text, om än till största delen föråldrad. Hans bok var samtida med genombrottet för kulturhistorien i Sverige. August Strindberg skrev *Svenska folket* och Hans Hildebrand inledde sin skildring av *Sveriges medeltid* med kulturhistorisk tyngdvikt. Samtidigt framträdde de första folk-livsforskarna, främst Artur Hazelius med sin konkreta skapelse: Nordiska museet. Men den kulturhistoriska forskningen, med inriktning på det vardagliga och folkliga, mötte ett motstånd från den etablerade historiker-kåren. Särskilt Strindbergs bok skapade en intensiv och delvis hätsk debatt.³ Det dröjde innan det vardagliga kunde upphöjas till etablerat universitetsämne.

Genombrottet

Det var först i början av 1900-talet som den vetenskapliga forskningen rörande böndernas historia växte fram på bred front, och jordbrukets

historia togs upp i flera olika discipliner. Det skedde främst inom folklivsforskning, som i viss mån kom att bli kulturhistoriens arvtagare. Jordbrukets historia blev också central inom kulturgeografi.

Folklivsforskningen (idag etnologin) fick i Sverige, liksom i en rad andra länder, en roll som identitetsskapande för nationen. Den folkliga anknytningen genom hembygdsrörelsen var från början stark, och det gamla allmogesamhället kom att stå i centrum för intresset.

Den klassiska svenska folklivsforskningen blev internationellt framgångsrik, och ett föredöme för mycket av den europeiska etnologin. Sigurd Erixon var den samlande gestalten och är, tillsammans med Eli Heckscher, den ende svensk inom ett brett historiskt ämnesfält som fått verkligt internationell betydelse. Det forskningsprogram Erixon fastlade, och som hans lärjungar följde, medförde en kartläggning av de regionala skillnaderna i Sverige. Erixon betonade kulturflödena över gränserna, och vände sig mot tanken på det specifikt svenska. Den klassiska folklivsforskningen nådde en höjdpunkt från 1930-talet till 1950-talet. Förutom Sigurd Erixon var Gösta Berg och Sigfrid Svensson förgrundsgestalter, och den klassiska folklivsforskningen sammanfattades i festskriften till den sistnämnde *Schwedische Volkskunde* (1961).

Nästan lika betydande för den jordbrukshistoriska forskningen var kulturgeografin. Den anslöt till en fransk forskningstradition där geografer gav totala skildringar av den region de arbetade med. De svenska kulturgeograferna kunde i sådana totalbeskrivningar utnyttja ett unikt omfattande historiskt källmaterial. Redan under 1600-talet upprättades storskaliga kartor över de flesta byar, och dessutom registrerades från 1500-talet boskapsinnehav och sädesodling ner på gårdsnivå. Den historiska kulturgeografin hade sin första högkonjunktur samtidigt som den klassiska folklivsforskningen, och resultaten sammanfattades i David Hannerberg, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år* (1971).

Inom historia, ekonomisk historia och arkeologi spelade jordbrukets historia vid denna tid en underordnad roll, med vissa undantag. Förutom Folke Dovring (se nedan) kom exempelvis ekonom-historikern Gustaf Utterström under 1950-talet med en stor översikt av den agrara omvandlingen före industrialiseringen.

En sammanfattning kom i *Bonden i svensk historia* 1-3 (LTs förlag 1943-1956). De två första banden skrevs av Enoch Ingers, historiker och i många år engagerad i den svenska folkskolan. Han påbörjade arbetet i 70-årsåldern, och avled innan det sista bandet var färdigt. Det sista bandet skrevs av historikern Sten Carlsson och folklivsforskaren Albert Eskeröd.

Den andra vågen

Efter andra världskriget fick forskningen om jordbrukets och bondens historia ett uppsving i hela västvärlden. Den koloniala frigörelsen hade gjort det uppenbart att större delen av jordens befolkning fortfarande var bönder, och dessutom tog aktiv del i historien. Institutioner och tidskrifter för agrarhistoria skapades i flera länder. I Tyskland och England påbörjades flerbandsverk om jordbrukets historia.

I Sverige fick detta inte någon omedelbar efterföljd. Folke Dovring, en historiker i Lund, publicerade 1947 och 1951 två grundläggande arbeten om jordmätning och skatter under medeltid och nyare tid. Redan i sin avhandling från 1947 deklarerade han att detta var agrarhistoria.

Dovring blev emellertid aktivt motarbetad av ledande svenska historiker, bland annat därför att han skrev om agrara frågor utan att tillräckligt ta hänsyn till politiska och militära skeenden. En fortsatt karriär blev omöjlig för Dovring, som lämnade Sverige och nådde vackra framgångar utomlands. Bland annat skrev han *Land and labor in Europe in the twentieth century* (1955), som sedan kom i flera upplagor och räknas som en av de internationella klassikerna om 1900-talets jordbruksutveckling.

Innan han lämnade Sverige skrev Folke Dovring något som kan be-

traktas som hans vetenskapliga testamente till den svenska jordbruks-historiska forskningen, boken *Agrarhistorien* (1953). Här drog han upp riktlinjer för den agrarhistoriska forskning han ansåg borde bedrivas. Flera av de forskningsansatser han förslagit har senare kommit att spela en stor roll inom den demografiska forskningen, inom kulturgeografien och inom den bebyggelsehistoriska forskningen.⁴

Det skulle dröja till 1970-talet innan den agrarhistoriska forskningen i Sverige tog fart. Den disciplin som då gick i spetsen blev ekonomisk historia, och det skedde till stor del som en reaktion mot en tidigare allt för stark inriktning på handel och brukshantering. Eli Heckscher hade betraktat böndernas jordbruk i Sverige närmast som ett hinder för den ekonomiska utvecklingen. En hel generation av svenska ekonomhistoriker vände sig nu mot denna tolkning, med Lars Herlitz som föregångare. Medan Herlitz studerade skattesystemet kom de flesta av hans efterföljare att ägna sig åt redskapstekniken. Ekonomihistorikernas redskapsforskningar underlättades av att etnologerna (tidigare folklivsforskarna) hade abdikerat, och nästan helt lämnat forskningen om jordbrukshistoria.⁵

Även inom övriga historiska ämnen växte agrart inriktad forskning på 1970-talet, delvis som ett resultat av studentrevolten då folkets och var-

dagslivets historia ställdes i centrum. Socialhistoria trängde undan politisk historia, ekonomiska aspekter fick en allt större roll. Detta gällde även arkeologin.

Inom kulturgeografin överlevde den historiska inriktningen men fylldes med nytt innehåll. Delvis i konkurrens med arkeologerna gav sig kulturgeograferna i kast med järnåldern.

Den historiografiska trenden

Man skulle kunna uppställa en vanlig sekvens för intressevägar inom särskilt humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen. Ett genombrott sker för ett nytt tidigare inte uppmärksammat forskningsområde. Hypoteser ställs, och prövas. Genombrottets forskare kan vinna stora framgångar, dels gentemot tidigare forskare, dels för att de brutit ny mark. De blir professorer och ämnesföreläsare, och runt sig samlar de efterföljare och lärjungar. Men det fortsatta arbetet får allt mer karaktären av att finslipa redan uppnådda resultat. De följande avhandlingarna blir bekräftelser av tidigare forskning, eller utredning av något litet problem i kanten på det stora problemkomplexet. Nya unga forskare lockas inte av sådan forskning, och några av dem kommer att uppmärksamma ett tidigare försummat forskningsfält. Ett nytt genombrott sker och det gamla forskningsfältet faller alltmer i glömska.

I viss mån kan detta likna de paradigmskiften som Thomas Kuhn skisserade för naturvetenskaperna, men dessa kan inte direkt överföras på utvecklingen inom humaniora och samhällsvetenskap.⁶ Skillnaden beror huvudsakligen på att den samhällsvetenskapliga och humanistiska forskningen inte är lika utpräglat kumulativ som den naturvetenskapliga forskningen (även om skillnaderna inte skall överdrivas och det handlar om en glidande skala mellan vetenskapernas båda kulturer). Humaniora och samhällsvetenskap har inte samma gemensamma bas av fasta och allmänt accepterade fakta och lagar som inom naturvetenskapen. Inom denna sker paradigmskiftena då de uppnådda resultaten visar sig ohållbara i det stora bygget på den sammanhängande och totala förklaringen. Humaniora och samhällsvetenskap har i mera begränsad utsträckning en strävan efter den totala förklaringen, och inte heller samma enighet om att de uppnådda resultaten är ohållbara i förhållande till målet. Istället sker "paradigmskiften", eller snarare modevägar, inom humaniora och samhällsvetenskap främst genom att ett ämne vilket uppfattas som "genomforskat" lämnas åt sidan, för att en generation senare kanske "återupptäckas" och först då välts en del av de gamla teorierna åt sidan.

Detta var vad som skedde inom etnologin. Den klassiska etnologins problemställningar var så totalt domine-

rande att den väg de unga etnologerna på 1960- och 1970-talet valde var att i grunden omdefiniera ämnet.

Inom kulturgeografin kunde den historiska kulturgeografin överleva, men endast genom att lämna 1600-talsforskningen och byta tidsperiod till järnålder. Idag återvänder de historiska kulturgeograferna till 1600-talet, men med nya frågeställningar och tolkningar som skapats genom den långa utvecklingen bakåt i historien.

Inom ekonomisk historia kom redskapsforskningen att ge avtagande avkastning i mitten av 1980-talet, med kraftigt minskad aktivitet inom den jordbrukshistoriska forskningen som följd.

I historieämnet ersattes den social-historiska och bebyggelsehistoriska forskning, som haft sin högkonjunktur under 1970- och 1980-talen, med en landsbygdsforskning som var inriktad mot mentalitetshistoriska frågor.

Denna modeväxlingarnas trend medför att ett ämne som inte har en fast institutionsbas alltid riskerar att komma bort ur forskningen. Detta hotade jordbrukshistorien under 1950-talet, när forskningen inom folklivsforskning och kulturgeografi började nå avtagande avkastning, och Folke Dovring (som var i samklang med den internationella vågen) var tvungen att lämna landet.

Historiografiska nivåer

Det finns olika nivåer att mäta en historiografisk förändring på. En är den organisatoriska – institutioner, seminarier serier samt specialtidskrifter och skriftserier. En annan nivå utgörs av artiklar som publiceras i dessa och närstående tidskrifter. En tredje nivå utgörs av handlingar och andra tyngre arbeten. Populärvetenskapliga arbeten, läroböcker och översikter, är i sig ytterligare en nivå. Slutligen har vi den folkliga nivån med lokala sammanslutningar.

Dessa olika strömningar inom historievetenskapen står i relation till varandra, och måste betraktas tillsammans för att ge den totala förändringen.

Avhandlingarna har en långsam rytm, där resultaten kommer årtal efter det att forskningen inleds. De kan därför bära över från en modevåg till en annan. Artiklarna är känsligare för det nya, men kan också vara sammanfattningar av avhandlingar. Inom humaniora anses allmänt att tyngre böcker ger det viktigaste bidraget till kunskapsmassan, medan artiklar spelar en mera underordnad roll. (Inom naturvetenskap råder motsatt bedömning). Vad gäller sidantalet stämmer denna samhällsvetenskapligt-humanistiska bedömning, men det är tveksamt om inflytande över de historiografiska vågorna i första hand bestäms av böcker.

De organisatoriska förändringarna är

både ett resultat av och orsak till artiklar och avhandlingar. Den folkliga nivån är inte sällan avgränsad från universitetsvärlden, men de populärvetenskapliga arbetena (i viss mån även läroböckerna) bildar en brygga där inriktning och framgång bestäms av hur väl forskare och amatörer möts.

Organiseringen – Skogs- och lantbrukshistoriska seminariet
1990-talet har medfört den svenska agrarhistoriens organisering. I Sverige fanns inga rent agrarhistoriska sammanslutningar före 1980-talets slut. Det fanns institutioner, som de ekonomisk-historiska, eller tidskrifter, som *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, vilka hade ett visst ansvar för forskningsområdet.

År 1989 startade Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien (KSLA) det som skulle bli centrum för den agrarhistoriska verksamheten i landet: Skogs- och lantbrukshistoriska seminariet. Undertecknad har fungerat som vetenskaplig ledare för seminariet.

Varje halvår hålls ett eller två öppna seminarier på Akademiens lokaler i Stockholm, och deltagarantalet ligger kring 70 till 100. Även om deltagare från Uppsala-Stockholmsområdet är överrepresenterade kommer de från hela landet. Förutom de öppna seminarierna hålls varje halvår ett mindre symposium, med ett begränsat deltagarantal – omkring tjugo – som diskuterar ett väl avgränsat ämne.

Deltagarna är både naturvetare och humanister, både vetenskapsmän och praktiker. Programmatiskt har verksamheten styrts av ett försök att blanda så mycket som möjligt för att åstadkomma reell tvärvetenskap. Efter hand har Nordiska museet och Sveriges lantbruksuniversitet (SLU) gått in som samarbetspartners.

De öppna seminarierna har ofta presenterat forskningsinsatser som redan gjorts, medan de slutna symposierna oftare har samlat forskare runt ett område där ytterligare insatser behövs. Men om det inte finns någon aktiv forskning kan inga meningsfulla möten ordnas.

Under de två första åren publicerades mötesförhandlingarna i enklare stencilform. Ett halvduzin sådana publikationer om ämnen som det första jordbruket i Sverige, eller om skogsbrukets historia, publicerades. År 1991 kom det första numret av *Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria*. Fram till 1999 har denna serie utkommit med 13 nummer. Det är huvudsakligen de slutna symposierna som publiceras i denna serie. De öppna seminarierna har ibland inte alls publicerats och ibland publicerats i andra tidskrifter som *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, *Folkets historia* eller (Svensk) *Historisk tidskrift*.

För planeringen av seminarierna ordnas med långa mellanrum så kallade "allmänna symposier". Till dessa har

hela forskarvärlden inbjudits att komma med förslag och under en dag presenteras dessa förslag till seminarier och symposier. Presentationer har varit mycket korta, fem till tio minuter, och har tillsammans givit en bild av forskningsfronten. Ibland har dessa möten tagit karaktären av "happenings" där nya ideer har sprutat. Organisatoriska svårigheter innebär, tyvärr, att denna mötesform inte kommer att fortsätta.

Sammanlagt har ett hundratal artiklar publicerats i skriftserien, och dessa artiklar med litteraturlistor ger en god bild av forskningsläget. Innehållet i de olika numren är: jordbrukspolitik (1991); skogsbruksteknik (1992); jordbrukslandskapet (1993); bonden i dikt och verklighet (1993); husdjur (1994); bondens självbild och natursyn (1994); svedjebruket (1995); äganderätten (1995); utmarken (1996); arbetshästen (1997); människan och skogen (1997); fåhus från bronsålder till idag (1998); Europas jordbruk på 1500-talet (1999 – på engelska). Tyngdpunkten har legat på de två sista århundradena, även om flera av skrifterna sträcker sig långt ned i historien.

Vid sidan av denna serie ger KSLA:s bibliotek ut *Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden (SOLMED)*. Denna har kommit med 17 nummer under 1990-talet. De omfattar både monografier, exempelvis om mjölkbordets historia, och artikelsamlingar, exempelvis om lövtakten. KSLA:s bib-

liotek har också inlett en ambitiös utbyggnad av samlingarna och är idag landets ledande bibliotek inom agrarhistoria.

Organiseringen – övriga seminarier

Under 1997 upprättades en systerverksamhet i Lund, Det agrarhistoriska seminariet, som samlat agrarhistoriskt verksamma inom Lunds universitet samt på SLU i Alnarp. Seminariet har bestämda teman, och varje möte skall resultera i en publikation. Den första skriften: *Marken, ägare, brukare och socio-kulturella aspekter*, kom 1998. Till denna seminarieverksamhet finns också en internet-lista. En initiativtagare till denna verksamhet är Kerstin Sundberg vid Historiska institutionen i Lund.

I Göteborg har en motsvarande verksamhet påbörjats och ett agrarhistoriskt seminarium har hållits. Det finns också en särskild västsvensk agrarhistorisk internet-lista. Ett exempel på en publikation med anknytning till denna verksamhet är: Lennart Andersson Palm, Carl-Johan Gadd, Lars Nyström: *Ett föränderligt agrarsamhälle: Västsverige i jämförande belysning* (1998). En kontaktperson för denna verksamhet är Lennart Andersson Palm vid Historiska institutionen i Göteborg.

Arkeologerna inom Riksantikvarieämbetet har under flera år haft ett agrarhistoriskt nätverk, inte minst

för att diskutera metodproblem vid stora landsbygdsgrävningar. Även i anslutning till denna verksamhet utges publikationer: *Stensträngar i äldre järnåldersmiljö* (1994), och *Att gräva agrarhistoriska lämningar* (1998). En av de samlande personerna för denna verksamhet är Per Lagerås vid Riksantikvarieämbetet i Lund.

Som ytterligare en organiserad grupp kan man räkna författargruppen i *Det svenska jordbrukets historia*, ett flerbandsverk som ges ut i Nordiska museets regi på LTs förlag. Gruppen har varit verksam sedan 1990, och de två första volymerna publicerades 1998-99, de tre följande kommer 2000-2001. Denna grupp på nio författare är verksamma vid universitetet i Östersund, Uppsala, SLU, Stockholm och Göteborg. Projektledare är undertecknad, och hela projektet har inspirerats av den danska föregångaren. Gruppen har seminarieverksamhet, och har även delat ut premier till studenter. Sammanlagt har ett hundratal studenter från hela landet belönats för sina agrarhistoriska uppsatser mellan 1992 och 1999.

Organiseringen – professuren

Till stor del som ett resultat av Skogs- och lantbrukshistoriska seminariet på KSLA kom C.F. Lundströms stiftelse att tilldela SLU fondmedel för att inrätta en professur under fem år. Efter vederbörlig utlysning fanns nio sökande, de flesta mycket kompe-

tenta (flera har sedermera fått andra professurer). Undertecknad utsågs till den förste innehavaren av professuren hösten 1994. År 1998 beslutade SLU att permanenta denna professur.

Tre uppgifter föreläggs en professur: 1) bedriva forskning, 2) bedriva undervisning, 3) företråda ämnet nationellt och internationellt. Eftersom hela universitetsvärlden i Sverige, och i synnerhet SLU, befann sig i ett trångt ekonomiskt läge från mitten av 1990-talet, kom uppbyggandet av en forskargrupp att nästan helt bero av externa medel. Idag består den agrarhistoriska forskargruppen av fem heltidsfinansierade doktorander, och en disputerad forskare. Den första avhandlingen blev klar våren 1999 – Iréne Flygare: *Generation och kontinuitet: Familjejordbruk i två svenska slättbygder under 1900-talet*. De övriga doktoranderna sysslar med: lövtäkt; tiondelängder; Akademiens historia; näringsbalans under 1900-talet; hägnader. Den disputerade forskaren, Britt Liljewall, arbetar med bönders levnadsbeskrivningar under 1800-talet från mentalitetshistorisk utgångspunkt.

Undervisning har funnits på lantbruksuniversitetet sedan 1989. Från 1994 byggdes antalet kurser ut så att undervisningsmängden fyrdubblades och sedan åter fördubblades. Detta har givit en undervisningsvolym som medfört att en lektor i agrarhistoria har kunnat knytas till den agrarhi-

storiska gruppen. Undervisningen består förutom föreläsningar också av exkursioner och övningar ute i markerna.

För att konstituera ett ämne behövs en lärobok. Arbetet med denna inleddes omedelbart 1994, och följande år kunde en stencilversion presenteras. Efter ytterligare ett år med stenciler kom så den tryckta versionen 1997: *Agrarhistoria*, på LTs förlag. Boken har tryckts i flera upplagor.

För det nationella kontaktnätet fanns det Skogs- och lantbrukshistoriska seminariet, där SLU ingick från 1994. Det internationella kontaktbygget har gått långsammare. Efter en del kontakter med England, Tyskland och Holland har den agrarhistoriska gruppen beslutat sig för att i första hand satsa på de nordiska grannländerna.

Till professuren har en skriftserie knutits, *Agrarhistoria*, och bidrar till den nu ganska omfattande floran av skriftserier i ämnet. Den första volymen kom 1999: *Jordbruket som system. Arbetet och gården i ett historiskt perspektiv*.

Forskningen

Större delen av den agrarhistoriska forskningen sker givetvis utanför agrarhistoria på SLU, och så kommer det alltid att vara. Även om en stor del av forskningen presenteras i *Skrifter om skogs- och lantbrukshi-*

storia, så är den volymmässigt största delen avhandlingar och motsvarande.

Jag kommer i det följande att lämna artiklarna åt sidan, och redovisa de tyngre arbetena, men inte heller för dessa kan en fullständig lista ges.

I tid begränsar jag mig till verk som kommit under 1990-talet, och tar enbart upp sådana som har en direkt anknytning till jordbruksproduktionen. Om all forskning som har anknytning till landsbygden inkluderades skulle det mesta som publicerats om äldre historia i Sverige ha tagits med. En annan begränsning är geografisk. Jag tar enbart upp arbeten som berör nuvarande Sverige, i princip inklusive Skåne och de andra tidigare dansk-norska provinserna, men exklusive Finland. Viktig svensk agrarhistorisk forskning har dock rört länder i tredje världen, och även länder i Norden (främst Finland).

Jag anger institutionstillhörighet för respektive forskare, även om böckerna ibland har utkommit på andra förlag än institutionens.

Förhistoria och arkeologi

I den arkeologiska forskningen spelar naturvetenskapliga metoder en allt större roll. Det märks också på den senaste stora avhandlingen om jordbrukets införande i landet, Per Persson: *Neolitikums början: Undersökningar kring jordbrukets introduktion i Nord-europa* (arkeologi, Göteborg 1998).

Bland övriga arkeologer som sysslar med agrart inriktade frågor har de flesta inriktat sig mot medeltiden. Enstaka fortsätter den bebyggelsehistoriska forskning som under 1970-talet avkastade en rad arbeten. Ann Carlie: *På arkeologins bakgård* (arkeologi, Lund 1994) tar upp gravar och fynd som bebyggelseindikatorer i nordöstra Skåne.

Det arkeologiska forskningslaboratoriet i Stockholm har under Birgit Arrhenius ledning kommit att härbärga en av de viktigaste arkeologiska forskargrupperna i Sverige. Ett par forskare har sysslat med matforskning: Kerstin Lidén: *Prehistoric diet transitions* (1995); Ann-Marie Hansson: *On plant food in the Scandinavian Peninsula in Early Medieval times* (1997).

För den äldre perioden har paleoekologerna initiativet. Gruppen kring Björn Berglund har varit ledande, och förutom den redan klassiska *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden* (1990) med Berglund som redaktör, märks bland de arbeten som kommit exempelvis Per Lagerås: *Vegetation and land-use in the Småland Uplands, southern Sweden, during the last 6000 years* (kvar-tärgeologi, Lund 1996).

De historiskt inriktade kulturgeograferna är en viktig grupp och nya arbeten produceras i jämn takt. Numera har intresset svängt från förhistoria

mot nyare tider. Större arbeten är: om Skåne, Mats Riddersporre: *Bymarker i backspegel* (geografi, Lund 1995); om Uppland, Bengt Windelhed: *Barknåre by: Markanvändning och bebyggelse i en uppländsk by under tusen år* (kulturgeografi, Stockholm 1995); om Värmland, Gabriel Bladh, *Finnskogens landskap och människor under fyra sekel: En studie av samhälle och natur i förändring* (kulturgeografi, Göteborg 1995); om Bohuslän, Mats Widgren: *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300-1750* (kulturgeografi, Stockholm 1997); om Västsverige, Ulf Jansson: *Odlingssystem i Vänerområdet: En studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige* (kulturgeografi, Stockholm 1998).

Den agrart inriktade medeltidsarkeologin är på frammarsch, men ännu märks detta främst i ett flöde av arkeologiska rapporter. Större arbeten kan förväntas. En sammanställning av medeltida bygrävningar ger Lars Ersgård & Ann-Mari Hållans: *Medeltida landsbygd* (1996). Bland avhandlingarna märks Thomas Wallerström: *Norrbottnen, Sverige och medeltiden* (arkeologi, Lund 1995), som delvis tar upp nyodlingen samt Eva Svensson: *Människor i utmark* (arkeologi, Lund 1998), som tar upp Värmland.

Osteologin var länge en vetenskap sluten inom sig, där publiceringen i huvudsak bestod av rapporter. Det kom få översikter och synteser. Detta håller på att förändras och det viktiga-

ste arbetet rörande husdjur är Maria Vretemark: *Från ben till boskap: Kosthåll och djurhållning med utgångspunkt från de medeltida benmaterialen från Skara* (osteologi, Stockholm 1997).

Generellt kan sägas att redskapsinriktad forskning saknas, trots att arkeologins basmaterial är artefakter. I någon mån avhjälpas detta av ett par tyska arbeten som kommit under senare år, och som berör Sverige, om skärar av Jens-Jürgen Penack 1993 och om plogar av Janine Claudia Fries 1995.

Perioden 1000-1700

Efter en högkonjunktur under mellankrigstiden och efterkrigstiden kom medeltidsforskning från 1960-talet att spela en ganska undanskymd roll inom svensk historieforskning. Det finns tecken som tyder på att detta kan förändras.

Ortnamnsvetenskaperna har givit viktiga bidrag, exempelvis med en översikt: Jan Paul Strid: *Kulturlandskapets språkliga dimension* (1993) men också med en avhandling som tar upp medeltida nyodling: Staffan Fridell: *Ortnamn på -ryd i Småland* (nordiska språk, Uppsala 1992).

En långsiktig verksamhet är utgivandet av *Det medeltida Sverige* där alla medeltida belägg och de äldsta 1500-talbeläggen anges för varje gård. Stora delar av Uppland, delar av Småland

och hela Öland samt Gästrikland har hittills behandlats i publikationer. Som en följd av detta arbete kan man se Sigurd Rahmqvist: *Sätessgårdar och gods: Den medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria* (historia, Stockholm 1996).

Senmedeltidens omvälvande politiska förhållande har uppmärksamrats i artiklar och i ett par böcker: Dick Harrison: *Uppror och allianser: Politiskt våld i 1400-talets svenska bondesamhälle* (historia, Lund 1997) och Peter Reinholdsson: *Uppror eller resning? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige* (historia, Uppsala 1998).

1500-talet har haft en stark forskningskonjunktur, som inleddes redan med Ödegårdsprojektet på 1970- och 1980-talet. Flera viktiga arbeten har kommit: Olle Ferm: *De högadliga godsen i Sverige vid 1500-talets mitt – geografisk uppbyggnad, rättestruktur, godsdrift och hushållning* (historia, Stockholm 1990); Janken Myrdal & Johan Söderberg: *Kontinuitetens dynamik: Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige* (ekonomisk historia, Stockholm 1991); Lennart Andersson Palm: *Människor och skördar: Studier kring agrarhistoriska metodproblem 1540-1770* (historia, Göteborg 1993); Erik Husberg: *Biodlingen i Sverige under medeltid och 1500-tal* (historia, Göteborg 1994).

Forskningen om 1600-talets landsbygd har i flera arbeten tagit upp mentalitetshistoriska frågor och genusaspekter, med utgångspunkt från domböcker som källa. Mera direkt inriktad på jordbruksproduktionen är Kerstin Sundberg: *Resurser och sociala relationer: Studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600-1800* (historia, Lund 1993). Hon betonar som flera andra utmarkens betydelse. Andra lundensiska arbeten med agrarhistorisk inriktning är: Peter Aronsson: *Bönder gör politik: Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850* (1992); Magnus Perlestam: *Den rotfaste bonden – myt eller verklighet? Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620-1820* (1998).

Forskning om 1600-talet har i årtionden kännetecknat den historiska institutionen i Uppsala och så har det förblivit. Äganderätten och sociala strider står nu, liksom tidigare, i centrum för intresset: Maria Ågren: *Jord och gäld: Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650-1850* (1992); Janne Backlund: *Rusthållarna i Fellingsbro 1684-1748: Indelningsverket och den sociala differentieringen av det svenska agrarsamhället* (1993), samt åter Maria Ågren: *Att hävda sin rätt: Synen på jordägande i 1600-talets Sverige speglad i institutet urminnes hävd* (1997). Sekundärproduktionen har uppmärksammats av Sören Klingnéus: *Bönder blir vapensmeder: Protoindustriell tillverkning i*

Närke under 1600- och 1700-talen (1997).

Forskning rörande perioden 1700-1914

Även för 1700-talet och det tidiga 1800-talet har jordägande och sekundärproduktion uppmärksammats under senare år: Carl-Johan Gadd: *Självhushåll eller arbetsdelning? svenskt lant- och stadshantverk ca 1400-1860* (ekonomisk historia, Göteborg 1991); Maria Sjöberg: *Järn och jord: Bergsmän på 1700-talet* (historia, Stockholm 1993); Inger Jonsson: *Linodlare, väverskor och köpmän: Linne som handelsvara och försörjningsmöjlighet i det tidiga 1800-talets Hälsingland* (ekonomisk historia, Uppsala 1994); Ulla Rosén: *Himlajord och handelsvara: Ägobyten av egendom i Kumla socken 1780-1880* (historia, Lund 1994).

En sista, men lysande, representant för den klassiska folklivsforskningen är Wolter Ehn: *Mötet mellan centralt och lokalt: Studier i uppländska byordningar* (etnologi, Uppsala 1991).

Länge hävdades bland agrarhistoriker att perioden från 1850 och fram till 1914 var en försummad period. Visserligen hade den klassiska folklivsforskningen ägnat sig åt denna period, men enbart för att söka det ålderdomliga. Men en sådan klagan kommer att frambringa ett intresse, och dra till sig forskare. Fältet verkar nytt och forskningsbart, med stort svängrum.

Ett antal arbeten har kommit rörande denna tidsperiod under senare år. En uppräknig av titlarna ger en uppfattning om bredden i forskningsansatsen: John Toler: *Per Jönson Rösiö, "the agrarian prophet"* (historia, Stockholm 1992); Lena Sommestad: *Från mejerska till mejerist: En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess* (ekonomisk historia, Uppsala 1992); Kirsti Niskanen: *Godsägare, småbrukare och jordbrukets modernisering. Södermanlands län 1875-1935* (ekonomisk historia, Stockholm 1995); Britt Liljewall: *Bondevardag och samhällsförändring: Studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet* (historia, Göteborg 1995); Jan-Åke Staffansson: *Svenskt smör: Produktion, konsumtion, utri- keshandel 1861-1913* (historia, Lund 1997); Nils Edling: *Det fosterländska hemmet: Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900* (historia, Stockholm 1996); Mats Sjöberg: *Att säkra framtidens skör- dar: Barndom, skola och arbete i agrar miljö: Bolstads pastorat 1860-1930* (Tema Barn, Linköping 1996); Reine Rydén: *'Att åka snålskjuts är icke he- derligt': De svenska jordbrukarnas or- ganisationsprocess 1880-1947* (histo- ria, Göteborg 1998).

Själva bredden visar att det inte handlar om en samlad forskningsin- sats av det slag som folklivsforskare eller kulturgeografer skapade i mit- ten av århundradet, eller ekonom- historiker på 1970-talet.

Flera av dessa arbeten, exempelvis Sommestads undersökning, går långt in i 1900-talet, men antalet agrarhi- storiska arbeten som huvudsakligen behandlar 1900-talet och dess senare del är ännu få. Ett arbete som tar upp en försummad del av historien är Lars Olsson: *On the thresholds of People's home of Sweden: A labor per- spective of the Baltic refugees and re- lieved Polish concentration camp priso- ners in Sweden at the end of World War II* (historia, Lund 1997). Olsson tar upp hur överlevande koncentra- onslägerfångar användes som lantar- betare i Skåne när de kommit till Sverige.

Nordiska museet startade en insam- ling av minnesmaterial under början av 1990-talet. Förutom tiotusentals sidor källmaterial resulterade insam- lingen också i en bok, Anders Perlinge: *Bondeminnen: Människan och tekni- ken i jordbruket under 1900-talet* (1995). 1900-talets omvandling har också skildrats av Iréne Flygare, dok- torand i agrarhistoria (se ovan). An- dra som skildrat vår tids förändringar ur ett historiskt perspektiv är Maths Isacson: *Vardagens ekonomi: Arbete och försörjning i en mellansvensk kommun under 1900-talet* (ekonomisk historia, Uppsala 1994). Även fotogra- fen och författaren Sune Jonsson bör nämnas. Han har givit ut flera böcker om landsbygdens utveckling, exem- pelvis Sune Jonsson: *Jordgubbar med mjölk: Om bönder och odlingsland- skap* (1994).

Svenska museer inom Samdok (förkortning för "samtidsdokumentation") har utfört flera dokumentationer av bondgårdar, med ett tiotal tryckta rapporter. En samlad framställning saknas dock.

Andra teman

När etnologerna övergav sina tidigare forskningsområden lämnades fältet fritt för andra forskare. Exempelvis har landsbygdens byggnader utforskats av en agronom som Catharina Svala: *Lantbruksarkitekten Charles Emil Löfvenskiöld 1810-1888* (SLU, 1993) och av arkitekter som Finn Werne: *Böndernas bygge: Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige* (Chalmers, Göteborg 1993) och Gunnar Henriksson: *Skiftesverk i Sverige: ett tusenårigt byggnadssätt* (1996).

Trädgårdshistorisk forskning växer, men har hittills producerat få större vetenskapliga arbeten. Ett populärhistoriskt arbete som vunnit stor framgång är Maria Flink: *Tusen år i trädgården: Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar* (1994).

Att hälften av arbetet inom jordbruket sköttes av kvinnorna, och att detta till stor del bestod av textilarbete och annan hemslöjd glöms lätt bort. Sverige har en aktiv hemslöjdsrörelse, men på den vetenskapliga fronten sker mindre. Den svenska etnologins grand old lady har dock skrivit en sammanfattning av tidigare forskning: Gertrud Grenander

Nyberg: *Svensk slöjdhistoria* (1995). Se även ekonomhistorikern Inger Jonssons bok om linodling, som nämns ovan.

Naturvetare och lantbruksforskare hade varit aktiva inom den jordbruks-historiska forskningen fram till 1950-talet, men lämnade sedan fältet. Idag har biologer åter börjat ta in historiska förklaringsmodeller i sina analyser. Detta är en stor förändring i agrarhistoria under senare år. Flera av dessa arbeten har populärhistorisk inriktning, exempelvis Gunnar Arnborg: *Eneboken* (1992). Men också avhandlingar har kommit, som Helle Skånes *Landscape change and grassland dynamics: Retrospective studies based in aerial photographs and old cadastral maps during 200 years in South Sweden* (geografi, Stockholm 1997).

Lars Kardell på SLU har i många år bedrivit skogshistorisk forskning, ofta med anknytning till agrarhistorisk frågor. Han har givit ut en rad mindre arbeten i ämnet, exempelvis Lars Kardell & Örjan Kardell: *Ollonsvin: Historia samt försök med skogsgrisar på Tagel* (1996).

En motsvarighet till de stora norska och danska etno-botaniska arbetena håller på att utarbetas på SLU, och en försmak ges i Ingvar Svanberg: *Människor och växter: Svensk folklig botanik från 'ag' till 'örtabad'* (1998).

Det allmänt ökade intresset för agrar-

historia har också skapat ett behov av översiktsverk. Läroboken *Agrarhistoria*, liksom fembandsverket *Det svenska jordbrukets historia*, har redan nämnts. Andra försäljningsframgångar är Pablo Wiking-Faria: *Bondeliv: Lantbruket i Halland 1750-1990* (1993) och Niklas Cserhalmi: *Fårad mark: En handbok för tolkning av historiska kartor och landskap* (1998).

Akademikern glömmar lätt bort de stora insatser som görs av teknikutusiaster. De samlar maskiner i lokala museer och särskilt de som intresserar sig för veterantraktorerna är en väl organiserad supporterskara. Deras publikation *Veterantraktorernas årskrift* har under senare år börjat innehålla tyngre uppsatser. Ett exempel på en bok med vetenskaplig ambition i denna genre är Olov Hedell: *Från Munktells till Valmet, en 75-årig traktorepok* (1994).

En tredje våg?

Organisatoriskt har det skett stora förändringar inom svensk agrarhistoria under senare år. En bred seminarieverksamhet och utgivning har etablerats. Även forskningsvolymen är omfattande. Antalet artiklar har stigit, delvis på grund av de organisatoriska förändringarna. Det totala antalet avhandlingar är också i stigande, och med avhandlingsskrivandets långsamma rytm kan vi förmoda att det fortsätter att hålla en hög nivå eftersom intresset för agrarhistoria varit i stigande

en tid. Det förefaller som om vi är inne i en tredje våg. Den första vågen kom med det tidiga 1900-talet, den andra vågen (försenad jämfört med Europa) kom på 1970-talet.

Genomgången av de senaste tio årens avhandlingar och andra större arbeten visar att tidigare försummade områden uppmärksammas – exempelvis det sena 1800-talet eller utmärkens betydelse. Samtidigt produceras agrarhistoria som en följd av äldre ännu inte uttömda trender och som sidoresultat av andra trender inom historievetenskaperna. Liksom för de tidigare vågorna måste den historiografiska komplexiteten betonas.

En viktig nyhet är det ökade naturvetenskapliga intresset för historia, och att agrarhistorien därigenom till viss del blivit en del av miljörelsen. Sannolikt är detta en viktig orsak till att flera av de organisatoriska förändringarna som skett. Den tredje vågen har därför till stor del ett samband med större ideologiska och ekonomiska förändringar i samhället – miljömedvetandets frammarsch och det ökade samarbetet mellan humaniora och naturvetenskap.

Detta kommer att ge agrarhistorien en viss praktisk roll i formandet av politiken och vi kan därmed återknyta till rötterna. Jordbruket är en verksamhet bunden till jorden, och jordbruket har alltid varit sammanbundet med historien. I det framtida, för-

siktigare och mera hänsynstagande, jordbruket kommer den historiska kunskapen sannolikt att ses som en viktig och naturlig bakgrundskunskap för olika praktiska åtgärder. Historien kommer inte bara att ge argument för dagspolitiken, utan också kunskaper för verksamheten.

Samtidigt måste den vetenskapliga kvaliteten, och rätten att skapa en inomvetenskaplig dynamik i valet av frågeställningar, försvaras och framhållas. Detta är en viktig förutsättning för att agrarhistorien skall kunna utvecklas.

NOTER

1. Om den äldsta hushållningslitteraturen i Sverige se Janken Myrdal: *Jordbruket under feodalismen 1000-1700*, (Det svenska jordbrukets historia 2), Stockholm 1999, s. 271.
2. Ett diagram över lantbrukslitteratur och dess andel av hela bokutgivningen under 1700-talet och början av 1800-talet finns i Janken Myrdal: "Livsmedelsförsörjningens förändring från 1800-talets början", *K. Skogs- och lantbr.akad. Tidskr.* 131 (1992), s. 20. En bibliografi över all äldre svensk lantbrukslitteratur är P.M. Hebbe: *Den svenska lantbrukslitteraturen 1-2*, Stockholm 1939-45.
3. Debatten behandlas i Janken Myrdal: "August Strindberg och den stora striden om kulturhistoria 1881-1882", *En annan historia*, Stockholm 1982.
4. Undertecknad arbetar med en historio-grafisk översikt om Folke Dovrings insatser, och striderna kring hans forskning.
5. Janken Myrdal: "Agrarhistoriens ämnesbyte", *Rig* 1986.
6. Kuhn var själv väl medveten om denna begränsning i sin teori om paradigmskiften. Det kan för övrigt påpekas att i den svenska översättningen, Thomas S. Kuhn: *De vetenskapliga revolutionernas struktur*, Stockholm 1992, används ofta ordet "vetenskap" som översättning av "science", där "naturvetenskap" hade varit att föredra.

Engelsk landbrugshistorie før 1850

En historiografisk oversigt over den nuværende forskningssituation

af Bruce Campbell og Mark Overton

Engelsk landbrugshistories rødder

Engelsk landbrugshistorie har som emne for seriøs akademisk undersøgelse sine rødder i det 19. århundredes anden halvdel, hvor de tilsyneladende særlige træk ved engelske agrarinstitutioner tiltrak sig opmærksomhed. Karl Marx så for eksempel 1700-1800-tallets parlamentsstøttede udskiftning, "enclosure"-bevægelsen, som ansvarlig for skabelsen af det engelske proletariat og indledte hermed den debat om oprindelsen til kapitalistiske klasserelationer på landet og om konsekvenserne af

udskiftningen, "enclosure", der stadig føres. Herefter diskuterede både Tawney og ægteparret Hammond oprindelsen til og følgerne af kapitalistisk landbrug. En generation senere overvejede en gruppe historikere (bl.a. Seebohm, Vinogradoff og Maitland) et beslægtet problem, nemlig godsets oprindelse og udvikling i England. Kort efter, i 1915, markerede publiceringen af Grays værk *English field systems* begyndelsen på en parallel søgning efter oprindelsen til vangebruget ("the open-field system"). Grays arbejde repræsenterer det første, og også historisk set

Oversættelse: Bjørn Poulsen. Artiklen bringes også på engelsk i CORN-series (Comparative Rural History of the North Sea Area) og det franske tidsskrift *Histoire et sociétés rurales*.

Bruce Campbell (f. 1949), professor i middelalderens økonomiske historie ved School of Modern History, The Queen's University of Belfast. Har ud over talrige artikler om middelalderens agrare økonomi bl.a. skrevet *English Seigniorial Agriculture 1250-1450* (2000) og er medforfatter til *A Medieval Capital and its Grain Supply: Agrarian Production and its Distribution in the London Region c. 1300* (1993). Udgiver af bl.a. *Before the Black Death: Studies in the 'Crisis' of the Early Fourteenth Century* (1991).

Mark Overton (f. 1950), professor i økonomisk og social historie ved Department of History, University of Exeter. Har skrevet *Agricultural revolution in England: the transformation of the agrarian economy 1500-1850* (1996) samt mange landbrugshistoriske artikler i *Past and Present*, *Agricultural History Review* m.fl. Har desuden sammen med Bruce Campbell udgivet *Land, Labour and Livestock. Historical Studies in European Agricultural Productivity* (1991).

også det mest lærde, i rækken af værker om dette emne. Interessen for institutioner er forblevet en central beskæftigelse for engelsk landbrugshistorie, som kun har et sidestykke i den stadige interesse for landbrugsdrift og udviklinger inden for denne.

Landbrugsteknologi beskrives allerede i de tidligste landbrugshistorier, der udkom ved midten af forrige århundrede. Kapitlet om landbrug i Tynbee's posthume *Lectures on the industrial revolution* (1884) er bemærkelsesværdigt for sin beskrivelse af de 1700-tals ændringer i sædskifte og kvægavl, som senere skulle få navnet "den agrare revolution". Landbrugsdrift blev også overvejet i den mest indflydelsesrige tekst om engelsk landbrugshistorie, Rowland Prothero (senere Lord Ernle) *English farming past and present*, første gang udgivet i 1912. Således begyndte den tradition for "ko- og plov-" landbrugshistorie, som siden er fortsat med uformindsket styrke.

I mellemtiden var fundamentet for en mere eksplicit økonomisk analyse af agrare forandringer blevet lagt med J. E. Thorold Rogers' massive kompilerende værk *A history of agriculture and prices in England* (1866-1902). Ud af dette er al følgende arbejde med engelske priser og lønninger udsprunget. Beskæftigelsen med handelens oprindelse og udvikling har dette værk fælles med Gras' analyse fra 1915 af det engelske kornmarkeds udvikling, et arbejde, der var inspireret af 1800-tals udviklingen i det ameri-

kanske kornmarked. Ikke desto mindre blev der ikke arbejdet videre i denne retning, da interessen fremover kom til at koncentrere sig om udbud i stedet for efterspørgsel – hvad den vedblivende gør. Ved midten af dette århundrede havde det indtryk tydeligvis krystalliseret sig, at engelsk landbrugshistorie hovedsagelig var historien om den progressive løsgørelse fra hindrende institutionelle strukturer og bortskaffelsen af utilstrækkelig landbrugsteknologi. Af Michael Postan's (1966, 1973) række af glimrende og indflydelsesrige essays fremgik det, at en sådan udvej ikke eksisterede i middelalderen, og at følgen var, at landbrugsøkonomien måtte bære byrden af ulykker af malthusiansk karakter. Følgelig var det overladt til historikere, der arbejdede med 1600-, 1700- og 1800-tallet (først og fremmest Chambers og Mingay, 1966; Kerridge, 1967; Jones, 1967, 1974), at undersøge, hvornår gennembruddet fandt sted; et emne, som der på nuværende tidspunkt ikke er enighed om (Allen, 1992; Overton, 1984a, 1989a, 1996a, 1996b; Clark, 1997).

Omkring 1950 var en række vigtige debatter i gang, og der forelå en betydelig opsamlet viden. Engelsk landbrugshistorie var blevet voksen, og denne udvikling fandt i 1953 sit udtryk ved oprettelsen af "British Agricultural History Society" og udgivelsen af det første nummer af *Agricultural History Review*. Fra en beskeden begyndelse voksede disciplinen, der kunne drage fordel af den voksende økonomiske historie og

historiske geografi i 1960'erne og 1970'erne – discipliner, hvorfra flertallet af landbrugshistoriens udøvere stadig kommer. Udviklingen af lokale arkiver, "county record offices", bevirkede, at mere materiale til studiet af enkelte gårde, landsbyer, egne og godser blev gjort tilgængelig. Antallet af ph.d. afhandlinger om agrare emner steg meget (Morgan, 1981), og lokalhistorien, der ofte var præget af interesse for landet og landbruget, fik et kraftigt op-sving. Forskningsemnerne blev under ledelse af forskere som William Hoskins, Herbert Finberg og Joan Thirsk – den såkaldte "Leicester school" – ledt væk fra nationale studier med juridiske og institutionelle emner mod lokale studier, som understregede de varierende driftsformer.

Det var deres nu næsten fuldbragte vision og ambition at skrive en omfattende *Agrarian history of England and Wales*. Den blev planlagt i 1956 som et ottebindsværk, der skulle skrives i samarbejde, og som skulle give en tidssvarende og videnskabeligt funderet beretning om engelsk landbrugs udvikling fra forhistorien til Anden Verdenkrigs udbrud (Finberg, 1956). Bind fire, udgivet af Thirsk, kom som det første i 1967, og bind syv om tiden 1850-1914, ved Edward Collins, blev som det sidste publiceret i 1999 – hvad der betyder, at der fra planlægning til færdiggørelse af dette store foretagende gik over 40 år. Alt i alt kommer værket op på over 8.000 sider og rummer bidrag fra over 70 for-

skellige forfattere, der inkluderer de fleste engelske landbrugshistorikere fra de forløbne 30 år. Bindet indeholder resultatet af megen grundforskning og er et veritabelt leksikon for et vidt spænd af landbrugsmæssige emner. Samlet udgør det en slående kontrast til de for britiske historikere velkendte kontinentale tynde etbindsværker af Abel (1966, engelsk oversættelse 1980) og Slicher van Bath (1963).

Agrarian histories repræsenterer en historiografisk skillelinje. De illustrerer også de praktiske og metodiske problemer med at skabe en virkelig omfattende og komparativ agrarhistorie. I indhold og tilgangsvinkel repræsenterer de både styrken og svagheden i britisk agrarhistorie. Alle skribenter har et stærkt fundament i den dokumentariske overlevering, hvor England er så usædvanlig rigt forsynet, og alle giver de et stort udbud af frisk information, inklusive centrale pris- og lønserier, der erstatter de ældre fremlagt af Rogers (1886-1902). I næsten alle tilfælde rekonstrueres den nationale trend ud et arbejde "nedefra" med særskilte lokale og regionale studier. Skønt standarden er høj, gør metodiske forskelle mellem forfatterne, som skriver om samme emne, ofte, at man ikke kan foretage systematiske sammenligninger i rum og tid. Det er særlig tilfældet, hvad angår jordbrug og dyrkningssystemer. De klassifikationer, der anvendes er normalt mere kvalitative end kvantitative, og baggrunden for dem gøres sjældent klar.

Der er tilsvarende en koncentration om korte, relativt selvstændige perioder, ud fra følgende hovedinddeling:

Forhistorie: Bind Ii.

Romersk og angelsaksisk

(AD 43-1042): Bind Iii.

Middelalderen:

før pesten (1042-1350): Bind II.

efter pesten (1348-1500): Bind III.

Tidlig moderne:

ekspansion (1500-1640): Bind IV.

stagnation og omordning (1640-1750):

Bind Vi og Vii.

Den industrielle revolutions æra (1750-1850): Bind VI.

Den industrielle revolutions efterspil (1850-1914): Bind VII.

Moderne tid (1914-39): Bind VIII.

Dette resulterer i et antal historiografiske diskontinuiteter mellem perioder, generelt i en negligering af *longue durée* og specifikt i en utilstrækkelig begrebsliggørelse af de lange linjer i ændringerne i engelsk landbrug. Begrebsapparatet viser fortsat en større interesse for udbud end for efterspørgsel og en større optagethed af produktionsmetoder end af produktion og udbytte som sådan. Men i bagklogskabens lys er det naturligvis let at kritisere (jfr. anmeldelserne ved Jones, 1968; Overton, 1986b, 1990b; Wrigley, 1987; Biddick, 1990; Campbell, 1989, 1993). Man må sige, at *Agrarian Histories* repræsenterer et imponerende resultat og leverer en uomgængelig basis for det videre arbejde. Der har heller ikke været nogen slækkelse i forskningen siden vær-

kets publicering. Tværtimod er omfanget af litteratur om agrare emner vokset konstant. I tidsskriftet *Agricultural History Review* kan man, ligesom i *Economic History Review*, finde årlige lister og anmeldelser af de vigtigste publikationer. Hvad der her følger er en kritisk oversigt over, hvordan forskningen har udviklet sig siden *Agrarian histories*, og over hvilke centrale problemer, der stadig søges løst. Vægten ligger hovedsagelig på værker publiceret efter 1970.

Engelsk landbrugshistorie siden Agrarian histories: fremherskende temaer

1. Sociale og ejendomsrelationer

De engelske agrare institutioner har fortsat tiltrukket sig betydelig opmærksomhed, ikke mindst på grund af den debat, der i 1976 blev udløst af Robert Brenner's essay "Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe". Publiceringen af denne artikel om det førindustrielle Europas agrarsamfund fik atter diskussionen til at fokusere på samspillet mellem samfund og ejendom under feudalismen, den efterfølgende udvikling i jordleje og ejendomsrettigheder samt den gradvise fremkomst af kapitalistiske relationer på landet i deres karakteristiske engelske form med jordejer, kapitalistisk forpagter og jordløse lønarbejdere. Denne transformations præcise natur og tidsforløb udgør vel den længstløbende uafsluttede debat i engelsk agrarhisto-

rie. Emnet er næsten uendeligt komplekst, da der er så mange underordnede problemfelter forbundet med det.

For middelalderens vedkommende har historikere analyseret begrundelser og formål med godsdrift (Oschinsky, 1971; Fenoaltea, 1975; Harvey, 1977; Davies, 1978; Britnell, 1980) og de forskellige former for godser og godsdrift samt deres implikationer for forholdet mellem godsejer og bonde i feudalsystemet (Postles, 1977; Dyer, 1980; Campbell, 1986; Stacey, 1986; Hassall og Beauroy, 1993). Variationer mellem de frie lejemål og de sædvanebetingede "customary tenures" samt de hermed forbundne variationer i jordrenteniveau er også søgt belyst (Harvey, 1965, 1976; Brenner, 1976, 1982; Aston, 1985).

Overgangen fra disse feudale træk mod mere kapitalistiske produktionsforhold gav sig udslag i flere processer, som er blevet undersøgt. De inkluderer livegenskabets, "serfdom", forsvinden og afløsningen af arbejdstjeneste (Hilton, 1975; Hatcher, 1981; Britnell, 1993a) samt nedgangen i direkte drift af hovedgården (Harvey, 1969; Lomas, 1978; Hare, 1981a; Mate, 1983). Fra 1500-tallet og fremefter bliver afskaffelsen af sædvanebetinget fæste, "customary tenures", og udviklingen af fri forpagtning og arvefæste, "copyhold", vigtige i denne proces (Tawney, 1912; Kerridge, 1969; Gregson, 1989; Hoyle, 1990; Allen, 1992). Dette blev associeret med en

kapitalistisk jordbrugerklasse, "farmer"-klassens, opkomst og den tilsvarende nedgang i gruppen af bønder, "peasants", og små jordbrugere. Der er stadig betydelig uenighed om, hvorvidt England nogen siden havde bønder, "peasants", (Macfarlane, 1978), eller, hvis det havde, hvornår de forsvandt. Saville (1969) forestiller sig, at de var væk ved år 1700, Mingay (1968) tror, at de holdt sig til ind i 1800-tallet, ligesom Reed (1990), skønt de to betjener sig af radikalt forskellige definitioner på "peasants".

Nyeste forskning genoptager synspunktet fra Hammond (1913), nemlig at det var den "enclosure" - bevægelse, som støttedes af parlamentets lovgivning i 1700-tallet, der fik bondestanden, "the peasantry", til at forsvinde (Snell, 1985; Neeson, 1993). Stigende gårdstørrelser blev også knyttet sammen med den opbygning af større godskomplekser, som fandt sted fra midten af 1600-tallet (Habakkuk, 1994; Beckett, 1987; Parker, 1975; Wade Martins, 1980; O'Brien, 1987; Rosenheim, 1989). Der foreligger relativt lidt forskning i de sociale relationer mellem landbosamfundets forskellige grupper (Martin, 1983; Malcolmson, 1981; Fisher, 1983). Et af de mest interessante bidrag til debatten om udviklingen af engelsk agrarkapitalisme er leveret af Tribe (1981), der udnytter samtidig landbrugslitteratur som kilde til et fundamentalt skifte i gårdbrugernes holdning til produkti-

on og marked i tiden mellem det sene 1600-tal og midten af 1700-tallet.

2. Dyrkningsfællesskab og "enclosure"

Overvejelserne over dyrkningsfællesskabets oprindelse fortsætter (McCloskey, 1976; Dodgshon, 1980; Kerridge, 1992), og på trods af uenigheder er der en stigende accept af, at nøglen til dets oprindelse skal findes i 800-900-tallet (Rowley, 1981). De fordele, som systemet bød, og grundene til, at det forblev i brug så længe, har stimuleret en række stadig mere komplekse økonomiske analyser (McCloskey, 1975; Dahlman, 1980; Fenoaltea, 1988; Townshend, 1993; Clark, 1998). Disse spekulationer har fået modspil i vel-dokumenterede empiriske studier af individuelle agrarsystemers karakter, fordeling og udvikling (Baker og Butlin, 1973; Campbell, 1980, 1981a, 1981b; Fox, 1986). De potentielle fordele ved fællesdrift i forhold til særdrift kan nu langt bedre forstås, ligesom de forhold, som kunne lede til, at dyrkningsfællesskab erstattedes med individuelle ejendomsrettigheder og særskilte driftssystemer (Fenoaltea, 1988; Bromley, 1992).

Det er stadig en uafsluttet debat, om det middelalderlige dyrkningsfællesskab havde held til at opretholde økologisk ligevægt (Cooter, 1978; Loomis, 1978; Fox, 1984; Harrison, 1995; Newman og Harvey, 1997). Men trods alt er det dog et fremherskende synspunkt, at teknologiske fremskridt let-

tedes, når de fælles rettigheder måtte vige for individuel ejendomsret (Power og Campbell, 1992; Hopcroft, 1994), skønt dyrkningsfællesskabets jordbrugere ikke var langsomme til at ændre deres metoder, så snart de havde indset fordelene ved det. Sammenligninger mellem hvedeudbyttet, før og efter "enclosure" – udskiftning – var foretaget, er misvisende (Turner, 1982, 1984, 1986; Allen, 1992), fordi byg- og havreudbytter synes at udvise større fremskridt, og udbyttet af kvægprodukter voksede ofte dramatisk som følge af "enclosure" (Overton, 1996a).

"Enclosure" – udskiftning – har en lang historie, som nu langt bedre kan forstås som proces og med hensyn til de forskellige former og typer. Det gælder både den tidlige "enclosure" uden forbindelse til parlamentet (Blanchard, 1970; Yelling, 1977; Hodgshon, 1979; Wordie, 1983, Broad, 1984; Martin, 1988) og for den, der blev fremkaldt ved parlamentslovgivning (Crafts, 1977; Tate, 1978; Purdum, 1978; Turner, 1980 og 1984). Den nyeste forskning har bevæget sig væk fra økonomien i "enclosure" til den ældre debat om dens sociale konsekvenser (Neeson, 1993).

3. Gårde, marker og det agrare landskab

Højmiddelalderens store bølgetop af jordopdyrkning er nu solidt dokumenteret (f.eks. McDonnell, 1986; Donkin, 1973), ligesom bølgedalens

bund i 1300-1400-tallet, skønt der formentlig altid vil være debat om tidsfølgen og bølgens relation til de demografiske bevægelser (Darby m.fl., 1979; Overton og Campbell, 1996). Systematisk udforskning af reducerede og ødelagte middelalderlandsbyer har givet mange former for ny viden om udviklingen af bebyggelsestopografi og markformer. Den har særlig identificeret 800- og 900-tallet som en vigtig periode for begges nydannelse og af en stor betydning for landsbyernes opståen (Beresford og Hurst, 1989; Hall, 1982). Tolkninger er blevet radikalt reviderede, og det fortsatte detaljerede arbejde ved arkæologer og andre vil givetvis bringe yderligere interessante resultater. Der er foretaget mindre arbejde med senere perioder, men der findes interessante studier af Williams (1970) and Darby (1983).

Landskabshistorie har tiltrukket sig stigende opmærksomhed og affødt sit eget specialiserede tidsskrift: *Landscape History*. Resultatet har været mange detaljerede studier af enkelte gårde og bebyggelser, en række bind, der behandler landskabshistorie på regionalt "county" niveau (f.eks. Emery, 1974; Palliser, 1976; Williamson, 1993) og en bunke specialiserede symposieberetninger, der fokuserer på aspekter af landskabet i forskellige perioder (f.eks. Aston m.fl., 1989; Astill og Grant, 1988). I sammenligning med dette har jordudnyttelse som sådan været relativt negligeret,

skønt der er tegn på, at dette er ved at ændre sig (Raftis, 1974; Dyer, 1981; Campbell m.fl., 1992). Takket være Darby og hans medarbejders pionerindsats er jordudnyttelsen i England, som den er registreret i *Domesday Book* i 1086, nu karteret i detaljer for hele landet (Darby, 1977). Dette udgør et fikspunkt, i forhold til hvilket senere perioder kan sammenlignes. De såkaldte *Inquisitiones Post Mortem* fra det tidlige 1300-tal, der er blevet analyseret af Bartley (1996) og Bartley og Campbell (1997) tjener en tilsvarende, om end mindre udtømmende, funktion, ligesom tiendelisterne fra det tidlige 1800-tal, som er udnyttet af Kain (1986). Analysen af den skiftende rumlige fordeling af jordudnyttelse mellem disse tre fikspunkter skulle kunne afsløre meget om den relative vigtighed af fysiske, institutionelle og økonomiske faktorer for udnyttelsen af de agrare ressourcer.

Brugsstørrelse har altid været en afgørende faktor i fastlæggelsen af produktionens type og intensivitet og jordens og arbejdskraftens respektive produktivitet. For middelalderens vedkommende er der flere detaljerede studier af linjer i udviklingen i brugsstørrelser på enkelte godser (Campbell, 1981a, 1981b; McIntosh, 1980), men der har ikke været noget forsøg på at bruge disse som middel til at anslå samlede udviklingslinjer i antallet og størrelsen af brug. Hvad angår senere perioder, er der skabt viden om ændringer i brugsstørrelser

ved Wordie (1982) og Spufford (1974), men den største oversigt over materialet før 1800-tallet er fremlagt af Allen (1992). Han regner med, at engelsk arbejdsproduktivitets markante overlegenhed i forhold til andre europæiske lande ved 1700-tallets udgang for en stor del skyldtes den gradvise vækst i brugsstørrelser i løbet af de foregående to århundreder, som han har rekonstrueret for det sydlige Midt-england. Der må nu siges at være stort behov for lignende studier af andre egne og tidligere perioder. Grigg (1963) og Overton (1986a) har dokumentation af 1800-tallets gårdstørrelser.

4. Driftsmåde og teknologi

Engelske agrarhistorikere har muligvis ofret mere tid på driftsmåder end på nogen anden gren af landbrugshistorien. Der foreligger flere interessante studier af særlige former for innovation i middelalderen, inklusive kaniner (Bailey, 1988), trækheste, plove og landbrugsvogntyper (Langdon, 1986), vikker (Campbell, 1988b) og lader (Brady, 1997). Hvad angår senere perioder har Thirsk (1974 og 1985) set på introduktionen af tobak og visse innovatørers sociale miljø. Overton (1977, 1985, 1989b, 1991) har udført pionerarbejde med eksplicit måling af innovationer, særlig rodafgrøder og "kunstige græsser" som kløver. Man ser nu tekniske ændringer som en kontinuerlig proces med middelalderen som et vigtigt tidligt kapitel i historien (Persson, 1988; Mokyr, 1990; Astill og Langdon, 1997). Begrebslig-

gørelsen af den teknologiske innovationsproces er også blevet mere sofistikeret, og der er en stigende bevidsthed om, at det samlede teknologiske kompleks var mere vigtigt end dets enkelte komponenter (Campbell, 1983a; Astill og Langdon, 1997). Resultatet af dette arbejde har været: a) afsløringen af, at middelalderens landbrug var langt mere dynamisk og tilpasningsberedt, end man tidligere troede, skønt mange af tidens innovationer fordelte sig meget lokalt begrænset, b) understregningen af kontinuiteterne mellem middelalderens og det tidligmoderne landbrug (Campbell og Overton, 1993). Hvad der viste sig mest fornyende ved det sidste var fusionen af tilgængelig teknologi med nye agrarsystemer, præget af langt højere produktivitet, og det var spredningen af disse systemer, der tillod den dramatiske vækst i kornudbytter i det sene 1700-tal og tidlige 1800-tal (Overton, 1996a).

Viden om afgrødesystemer og rotationer er i fortsat vækst, men kunne have fordel af større kendskab til agronomi (Hogan, 1988; Shiel, 1991). Landbrug baseret på græsning i dets forskellige former er også blevet genstand for nøjere undersøgelse og viser sig som en forsømt Askepot at være langt den mest dynamiske sektor i engelsk landbrug i det mindste fra 1400-tallet (Overton og Campbell, 1992). Der er nu ved at blive rådet bod på den ensidige betoning af agerjorden, som hidtil har præget de fleste arbejder om middelalderlandbruget

(Ryder, 1983; Russell, 1986; Wiseman, 1986; Stephenson, 1988; Biddick, 1989; Thornton, 1992; Atkin, 1994; Campbell, 1996). Skov – en central ressource for både brænde og tømmer og en potentiel hovedforhindring for præindustriel byvækst – er også blevet genstand for flere pionerstudier (Rackham, 1976, 1980; Witney, 1990; Galloway m.fl., 1996).

Der har også været forsøg på at udvikle mere systematiske og objektive metoder til at analysere og klassificere dyrkningssystemer og at bruge disse til at identificere og kortlægge “dyrkningsregioner”. Overton (1983, 1984b) har demonstreret fordelene ved at klassificere ud fra den enkelte farms bedrift, snarere end fra den vilkårlige samling af data om gårde i regioner fastlagt på forhånd ud fra kendte fysiske kendetegn (jordtyper, relief osv.). Han har også fastlagt mulighederne for at generalisere ud fra den statistiske metode clusteranalyse (klyngeanalyse). Glennie (1988a) anvendte denne tilgang i en analyse af landbruget i Hertfordshire 1500-1600-tallet. Power og Campbell (1992), Campbell m.fl. (1996) forfinede yderligere metoden under brug af middelalderlige data fra godsregnskaber og viste, hvordan data fra nationale udvalg af data var overlegne i forhold til regionale udvalg – dvs. de brugte en tilgang til materialet fra oven i stedet for nedenfra. I sin forfinede form er denne metodiske tilgang særlig nyttig i udforskningen af det rumlige forhold

mellem gårdbrugets form og markedets efterspørgsel, og en videre benyttelse af det må prioriteres, da det klarere vil kunne vise centrale udviklinger i Englands landbrugsgeografi.

Regionale og rumlige fordelinger er i stigende grad kommet i centrum i begrebsliggørelsen af engelske agrare forandringer, delvis som en afspejling af den stærke indflydelse, som historisk geografi har øvet på landbrugshistorien og fremmet af en stigende interesse for markedet som en hovedagent i forandringer. Simple forklaringsmodeller, der tolker de fremherskende brugstyper som en direkte konsekvens af jordtyper og relief, opgives nu (Campbell, 1995b). Således har Bailey (1989) bestridt Postan's tese om, at jord, der var fysisk marginal, også var økonomisk marginal. Hans studie af området Breckland i East Anglia er et mønstreksempel, som man kan håbe på, at andre vil føre videre, og som eksemplificerer det tydelige skift i middelalderforskningen væk fra godsbaseerede studier hen imod regionale. For senere århundreder har Thirsk's (1967 og 1987) ideer om landbrugsregioner udøvet overordentlig stor betydning på opfattelsen af den tidligmoderne rurale økonomi, ikke kun hvad angår landbrug, men også industri (Mendels, 1972), religiøse afvigere (Everitt, 1970), social uro (Manning, 1988) og selv sport (Underdown, 1979). Davie (1991) og Overton (1996a) har leveret kritiske synspunkter på disse regionale strukturer.

Der er en mængde lokale studier, der beskriver særlige dyrkningssystemer i tidligmoderne tid. Af eksempler – ud over de regionale kapitler i *Agrarian histories* – kan nævnes Campbell (1983a) om intensive dyrkningsformer, Zell (1994) om skovgræsning, Allison (1957), Bailey (1989) og Bowie (1990) med bidrag til færel/korn-landbrug, Ravensdale (1974) om marsklandbrug, Pettit (1967) om skovbønder og Donkin (1978) samt Atkin (1994) om kvægavl i højlandet.

5. Udbytte, produktion og produktivitet

Hvis man tager den stærke betoning af udbudssiden, der præger megen engelsk landbrugshistorie, i betragtning, er det forbavsende, at det først er for relativt nyligt, at der er sket en samlet indsats for at skabe systematiske overslag over udbytte og produktivitet. Mulighederne for mere overordnede vurderinger af landbrugets produktivitet er begrænsede og er overvejende blevet udnyttet af kliometrikere snarere end agrarhistorikere (Crafts, 1985). Indtil for nylig anså man 1688 for at være det tidligste tidspunkt, hvor man kunne vurdere den engelske nationalindkomst. Snooks (1995) argumenterede imidlertid for, at lignende overslag kan udarbejdes for året 1086 ud fra *Domesday Book*. Uheldigvis er de historiske formodninger, som arbejdet er bygget på, kontroversielle, skønt metoden vel er konsekvent (Mayhew, 1995). Ikke desto mindre er ud-

sigten til at skubbe vurderinger af nationalindtægt og lignende vurderinger tilbage til det første årtusindskifte helt bestemt spændende. Også for senere perioder er der for nyligt blevet udarbejdet vurderinger af udbytte (Allen, 1994; Overton, 1996a), mens et arbejde på komparativt “county”-niveau har etableret langtidstrend i produktionen (Overton og Campbell, 1992; Campbell og Overton, 1993). Nye arbejder om rentindekser i tidligmoderne England giver et redskab til analysen af bevægelserne i udbyttet (Turner m.fl., 1997; Clark, 1997). For nyligt er der publiceret et ambitiøst eksempel på beregne en konsistent talserie, der på nationalt plan dækker jordudnyttelse, landbrugets udbytte og kornudbytter i ni fikspunktår mellem 1086 og 1871 (Overton og Campbell, 1996).

Hvis udbytte og produktion har været relativt negligeret, kan dette ikke siges om produktivitet (Campbell og Overton, 1991). Middelalderforskere har længe brugt godsarkiver til at beregne udbytterne af bestemte afgrøder i bestemte år, og de er forsat med at gøre dette med forstærket energi (f.eks. Titow, 1972; Farmer, 1977, 1983; Campbell, 1983b, 1991b; Bailey, 1989b). Det har ført til en mere kritisk forståelse af de tidsmæssige og rumlige variationer i udbytter og har kastet tvivl over Postan’s simple model om en sammenhæng mellem overudnyttelse og jordudpining (Thornton,

1991). I mellemtiden har forskere i tidligmoderne tid udviklet en teknik til vurdere relative og absolutte udbytter ud fra bevarede skifter, som kan sammenlignes med de mere veldokumenterede udbyttetal fra middelalderen og 1800-tallet (Overton, 1979, 1990b; Allen, 1988; Glennie, 1988b, 1991). Der foreligger nu en mulighed for at rekonstruere linjerne i afgrødeudbytterne for store dele af det sydlige England fra 1200-tallet til vore dage. I Norfolk har dette bekræftet, at anden halvdel af 1700-tallet udgjorde en periode, hvor høstudbytterne for første gang steg kraftigt over det niveau, der havde eksisteret i over 400 år (Campbell og Overton, 1993).

Nogle af de samme kilder kan bruges til at rekonstruere aspekter ved landbrugernes besætning, og middelalderforskerne har også her været aktive. De har fremlagt vigtige analyser af uldvægt (Stephenson, 1988), dødelighed og fertilitet blandt kvæg (Thornton, 1992), dyrenes vægt (Grant, 1988) og mejeriydelse (Biddick, 1991). I senere perioder er forskningen mindre omfattende, skønt Clark (1991) har fremlagt sammenligninger mellem en række fikspunker i tid mellem middelalderen og 1800-tallet, og Overton (1996a) har gjort pionerarbejde med hensyn til en teknik, der skal fastlægge kvægavlsproduktivitet ud fra priser. Arbejdet med den pastorale sektors produktivitet er ikke desto mindre langt bag ud i forhold til stu-

diet af agerbrug. Der ligger en udfordring i at komme videre end disse adskilte produktivetsmål og frem til en vurdering af jordens totale produktivitet – noget som dog gør krav på ud-sagn fra kilderne, som de sjældent kan levere. Detaljerede specialstudier af veldokumenterede godser, som de er foretaget af Thornton (1991 og 1992) af godset Rimpton i Somerset, er måske den bedste vej at komme videre i sagen. Alternativt er det muligt at anslå jordproduktivitet på et aggregere niveau, som det er gjort for 1700- og 1800-tallet af Allen (1994) og Overton (1996a).

Man kan argumentere for, at udbyttet pr. arbejdsenhed er det vigtigste produktivetsmål, da netop England ved slutningen af 1700-tallet var ledende i verden med hensyn til arbejdsproduktivitet. Dette er dog sværere at måle direkte end jordproduktivitet, og visse indirekte mål har derfor været forsøgt brugt (Clark, 1980; Wrigley, 1985; Overton, 1996a). Den stigende produktivitet, der afsløres af disse, udgør en central udfordring til forskningen: Arbejdsproduktiviteten steg før indførelsen af 1800-tallets iøjnefaldende arbejdsbesparende teknologiske innovationer. Der er bragt flere mulige forklaringer på banen – ændringer i høstteknik (Collins, 1969; Roberts, 1979), øget brug af trækdyr (Wrigley, 1991), større gårde (Allen, 1988, 1992) og ændringer i arbejdsprocessen (Clark, 1987, 1991) – men ingen af dem, und-

tagen Stone's (1997) påvisning af lønarbejdets fordele frem for hoveriarbejde, er endnu bevist. Der foreligger meget få studier af arbejdsproduktiviteten med udgangspunkt i lokale studier, "nedefra" så at sige, skønt arkivalier findes. (Pounds, 1979). Collins (1981) giver en nyttig introduktion til indførelsen af arbejdsbesparende maskiner i 1800-tallet, og kronologien i deres diffusion er kortlagt af Walton (1979).

I England var det ikke før 1700-tallet, at udbytte, jordproduktivitet og arbejdsproduktivitet alle steg voldsomt og samtidigt på et tidspunkt, hvor befolkningen også voksede med rivende hast. Hvis der nogensinde var en landbrugsrevolution var det helt sikkert denne, og det implicerer, at den samlede produktivitet i landbruget også må have været stigende. Dette er det vanskeligste aspekt at måle ved produktivitet. At måle det er reserveret til økonometrikere, som eksempelvis Persson's (1994) overslag over den samlede produktivitet i middelalderens England og for senere perioder Mokyr (1987).

6. Markedet / kommercialiseringen

Indtil for nylig har forbindelsen mellem kommerciel udvikling og ændringer i landbruget kun tiltrukket sig mindre interesse, skønt betydningen af efterspørgselsiden erkendes i stigende grad. Takket være *Agrarian histories* er der nu fyldigere og bedre

dokumenterede pris- og lønserier at arbejde med. Forståelsen af markedsinstitutionernes historie er nu også langt bedre (f.eks. Kowaleski, 1995), og byhistorikere har givet mere præcise vurderinger af engelsk byvækst. Samlet giver dette arbejde anledning til vigtige spørgsmål om a) betydningen af markedsvæksten for jordudnyttelse og agrarproduktionen, b) de metoder, som byer benyttede, når de skulle sikre sig fødevarer, og c) den udstrækning, hvori byvækst enten bestemte eller blev bestemt af agrar produktivitet (f.eks. Campbell m.fl, 1993; Kowaleski, 1990, 1996).

I stadig stigende grad er middelalderhistorikere begyndt at interessere sig for bønders og herrers involvering i markedet, og man har mere og mere erkendt de fremskridt, der indtraf som følge af monetarisering og kommercialisering mellem 1000- og 1300-tallet (Britnell, 1993b, 1995; Britnell og Campbell, 1995). Bønders dybe involvering i markedet ved 1200-tallets slutning er understreget af Biddick (1985, 1987), McIntosh (1986), Dyer (1992) og Masschaele (1997) og var ifølge Langdon (1986) en af grundene til, at bønder var hurtigere end godsejere til at erstatte okser med heste. I en vigtig ny revision af etablerede synspunkter har Raftis (1997) argumenteret for fæsterens privilegerede status ("tenorial status") og hans dynamiske økonomiske rolle på de mere oplyste ejeres godser. Mulighederne for detaljerede undersøgelser af mar-

kedsrelationer vil, ikke desto mindre, altid være større for godsejere end for deres fæstere på grund af de mange informationer om forbindelser med markedet i godsregnskaber og centrale husholdsregnskaber (Farmer, 1991; Woolgar, 1992-3; Campbell m.fl., 1993). De flertydige forbindelser mellem herrer og markedet kan belyses, hvis man arbejder med begge kildetyper (Campbell, 1997a). Skønt begrebet kommerialisering kan være nyttigt til at beskrive overgangen fra produktion til direkte forbrug til produktion til bytte, er det vanskeligt at måle det præcist, selv med detaljerede og præcise kilder (Campbell, 1995a). Der er brug for meget hårdt kildearbejde, før det kan fastslås, hvilke produkter og hvilke producenter, som var mest kommerialiserede. Det er allerede klart, at der var mange forskellige udvekslingssteder, og at markederne for nogle produkter var større og mere integrerede end for andre (Farmer, 1991). For eksempel var uldmarkedet i middelalderen internationalt, kvægmarkedet interregionalt og afgrøder, for det meste, forhandlet regionalt. Der eksisterede dog vigtige undtagelser som eksempelvis i det store opland, hvorfra London udvalgte sine forsyninger (Campbell m.fl., 1993). Inden for dette opland er det allerede nu klart, at markedet i det sene 1200-tal var hovedbestemmende for produktionens art.

Der er arbejdet langt mindre med markedsføring i tidligmoderne tid

(Kerridge, 1988; Chartres, 1991 og 1995; Thwaites, 1991), skønt der ellers her er mulighed for mere eksplicit undersøgelse af relationerne. Højt på listen over undersøgelsesmål må være en revurdering af, i hvilken grad brugsspecialisering var en funktion af markedsspecialisering (Kussmaul, 1990). Yderligere foreligger der intet engelsk sidestykke til Meuvret's og andre franske historikeres arbejde med det parisiske kornmarked – undtagen selvfølgelig pionerstudier ved Gras (1912), og Fisher (1935) – på trods af, at Londons stadig voksende oplands betydning for agrarsektoren længe har været kendt og påberåbt som en hovedkraft bag fremkomsten af kapitalistisk landbrug (Wrigley, 1967; Langton og Hoppe, 1983). Franske historikere har længe været førende i analysen af markedsintegration – et vigtigt, men forsømt tema i England, hvor markedsintegrationen synes opnået med mindre vokseværk – skønt, som nyligt vist af Chartres (1995), engelske historikere ofte er handicappede af manglen på gode prisserier for enkelte produkter på enkelte markeder. Der er behov for en målrettet nygennemgang af arkiverne. Alligevel kan meget uddrages af det skiftende forhold mellem lokale og regionale prisniveauer – et felt, hvor arbejdet stadig er i sin barndom – og fra mere systematisk udforskning af, hvilke typer landbrugsvarer der handles på de enkelte markeder. På denne måde skulle det være muligt at opnå en bedre forståelse for, hvordan afgifter og jordrente og følgelig

agrare produktionsformer løbende blev ændret, efterhånden som landbrugsøkonomien blev mere kommercialiseret, efterspørgselen steg, markedssystemer udvidedes og blev mere integrerede (jfr. Campbell, 1997b). Dette har indlysende implikationer for de historikere, der beskæftiger sig med social retfærdighed og markedsføringens "moraliske økonomi" (Thompson, 1971 og 1991).

Ingen forståelse for markedets ændring af landbrugsproduktionen kan blive fuldstændig uden opnåelsen af et bedre kendskab til de relevante markeder og deres udvikling. Markederne var en hovedkilde til forbedret effektivitet inden for den agrare sektor, da de lettede fordelingen af produktionsmidlerne til dem, som lettest kunne gøre gavn af dem. Jordmarkeder har indtil videre tiltrukket sig størst opmærksomhed (f.eks. Smith, 1984; Harvey, 1984), fulgt af arbejdsmarkeder (Armstrong, 1989), men der er stadig meget at gøre. Studiet af rural kredit er stadig i sin barndom (se dog Clark, 1981).

Denne stigende mængde arbejder om agrar markedsføring er med til at dreje landbrugshistoriens tidligere stærke betoning af udbudssiden i en ny retning: Det bliver nu mere og mere det fremherskende syn, at ændringer i markedets størrelse, beliggenhed og organisering kan forklare mange af de tidsmæssige og rumlige hovedlinjer, som kan observeres i en-

gelsk landbrug fra middelalderen til vore dage. En større understregning af de lange linjer, det *longue durée*, snarere end de korte kunne bidrage til at bringe disse linjer bedre i fokus. Det er også nødvendigt at tage mere hensyn til den engelske økonomis stigende åbenhed som følge af, at den den internationale handels øgede kredsløb befriede England fra udelukkende at være henvist til dets egen agrarsektors produktion af fødevarer og råmaterialer (Clark, 1997). Selv en så central engelsk innovation i landbruget som inkorporeringen af kløverdyrkning i rotationssystemer var afhængig af import af kløverfrø fra specialiserede frøavlere i Sydfrankrig (Ambrosoli, 1997).

7. Forbrug, kost, ernæring

Forbrug og produktion af landbrugsprodukter har altid betinget hinanden. Fra 1100-tallet blev denne gensidighed i stigende grad formidlet gennem markedet. Da økonomien voksede og blev mere differentieret og specialiseret, var det forbrugsbehovet, som skabte og udviklede markedets efterspørgsel. Indtil for nylig har der imidlertid eksisteret relativt få direkte undersøgelser af det skiftende forbrug af landbrugsprodukter, forarbejdede eller uforarbejdede, som fødevarer eller som råmaterialer. Og dog er udviklinger i landbruget uforklarlige uden henvisning til disse skift i forbruget. Det middelalderlige Englands specialisering i masseproduktion af tekstilfibre er et eksempel, den overproportio-

nerede vækst i kødproduktion fra senmiddelalderen og fremefter et andet. Det første var en følge af væksten i den urbane tekstilindustri i Italien og Flandern, det andet en konsekvens af udvidelsen af sociale grupper, som var i stand til regelmæssigt at konsumere kød. Disse ændringer i forbrug har også relevans for kostens, ernærings og helbredstilstandens historie, som alle tiltrækker sig stigende interesse i disse år. Faktisk sætter de nyeste arbejder om kost og ernæring en hel ny dagsorden for landbrugshistorikere (Oddy og Miller, 1976; Dyer, 1989b; Shammass, 1990; Hagen, 1995; Clark m.fl., 1995). Udfordringen er nu at udforske båndene mellem forbrug og produktion og den udstrækning, hvori disse blev formidlet gennem markedet (Dyer, 1989a; Carlin og Rosenthal, 1998). For middelalderen og tidligere perioder er dette et felt, hvor arkæologien leverer afgørende bidrag (Astill og Grant, 1988).

8. Landbosamfundet

Studiet af landbosamfundet og landområdernes demografi har udgjort en særlig styrke i megen nyere agrarhistorie. Det var med det formål at fremme arbejde af denne karakter, at et nyt tidsskrift – *Rural History* – blev grundlagt i 1990. Eftermiddelalderlige studier i rural demografi har kunnet profitere af det pionerarbejde, der blev udført af “the Cambridge Group for the History of Population and Social Structure” (Wrigley og Schofield,

1981; Wrigley m.fl., 1997). Det har tilskyndet til yderligere komplementære studier af den tidligmoderne husholdsøkonomi, inklusive protoindustrialisering (Medick, 1976; Levine, 1977). Især det demografiske arbejde rejser vigtige spørgsmål om det tidlige moderne demografiske mønsters oprindelse og de senmiddelalderlige demografiske processers natur. På trods af stor indsats og megen snilde vil manglen på tilfredsstillende middelalderlig dokumentation dog sandsynligvis lægge sig i vejen for en tilfredsstillende løsning af disse problemer (Smith, 1984; Poos, 1985, 1991; Goldberg, 1986, 1992; Bailey, 1996). Middelalderkilder – særlig retsdokumenter (“court rolls”) og jordebøger – kan langt snare bruges til studiet af samfundet på godserne. Historikere har, idet de kunne bygge på Raftis’ (1964) pionerarbejde, sat en hel række af godser under mikroskopet og herigennem udviklet en metodologi til at arbejde med disse rige, men komplekse kilder. Resultatet har været en stigende høst af studier, som i høj grad fremmer forståelsen af alle sociale grupper i landbosamfundet fra anden halvdel af 1200-tallet og fremefter. Overlevelsestrategier, kønsspørgsmål, magt- og statusstrukturer inden for familien, husholdet og samfundet er alle blevet systematisk analyseret (Smith, 1984; Dewindt, 1972; Razi, 1980; Bennett, 1987; Poos, 1991; Kowaleski, 1994; Schofield, 1997). Der er intet tegn på, at denne rige samling af historiske undersøgelser

er ved at ebbe ud, på trods af at de i stigende grad kræver teknisk avanceret og slidsomt arbejde (Razi og Smith, 1996).

Om landbosamfundet i almindelighed er der for de følgende perioder skrevet endnu mere. Oversigter er givet af Wrightson (1982), Malcolmson (1981) og Mingay (1981). Tidligmoderne samfund er blevet studeret i detaljer (f.eks. Spufford, 1974; Wrightson og Levine, 1991) og særlige sociale grupper er underkastet analyse (f.eks. selvejerbonden – “the yeoman” – ved Campbell, 1942; lavadelen – “the gentry” – ved Heal og Holmes, 1994; arbejdere ved Everitt, 1967, og Smith, 1989; og tyende ved Kussmaul, 1981). Studier af landbrugsarbejdere i 1800-tallet er fremlagt af bl.a. Armstrong (1988) og Richardson (1993).

Engelske historikere har været særdeles interesserede i bondeoprør og rurale protestbevægelser. De, som var marxister, har været særligt optagede af den udstrækning, hvori godsejernes udbytning blev mødt af bonde-modstand (f.eks. Hilton, 1985). I denne sammenhæng fortsætter Bondeoprøret 1381 med at tiltrække sig opmærksomhed, og dets 600-års jubilæum blev fejret med en strøm af publikationer (f.eks. Hilton og Aston, 1984). Middelalderens mest berømte fredløse englænder – Robin Hood – har også været genstand for intens akade-

misk debat og undersøgelse (f.eks. Holt, 1989). For de følgende perioder giver Charlesworth (1983) en god oversigt over sociale uroligheder, mens et antal lokale studier udforsker social uro i enkelte lokaliteter (f.eks. Bohstedt, 1983; Lindley, 1982; Peacock, 1963; Sharpe, 1980). Edward Thompson's tese om overgangen fra en moralsk til en politisk økonomi har stimuleret megen debat om formerne for social uro og dens videre implikationer for forståelsen af agrar kapitalisme (Thompson, 1971; Charlesworth og Randell, 1987; Reed og Wells, 1990; Bohstedt, 1992; Wells, 1994).

I de sidste tredive år er der, kort sagt, bragt en rig høst af landbrughistorie ind. Landbrughistorikere har været mere aktive og energiske end nogen sinde tidligere: gamle emner er blevet genundersøgt, kvantificering er taget i brug i større udstrækning, nye og skærpede metodologier er udviklet, adskillige hævdvundne historiografiske grænser er nedbrudt og efterspørgselsiden har – med forsinkelse – fået større opmærksomhed (overvejende fra ikke-landbrughistorikere), så båndene mellem landbrug og resten af økonomien bedre kan vurderes. Skønt meget er opnået, resterer der endnu mere, som bør gøres, ikke mindst med hensyn til at sætte disse engelske udviklinger ind i en videre komparativ europæisk kontekst – et arbejde, som knap er indledt.

BIBLIOGRAFI

- Abel, Wilhelm, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert*, 3. udg., Berlin, Verlag Paul Perey, 1978; engelsk oversættelse Ordish, Olive, 1980, *Agricultural fluctuations in Europe from the thirteenth to the twentieth centuries*, London, Methuen, 1980.
- Allen, Robert, "Inferring yields from probate inventories", *Journal of Economic History*, XLVIII, 1988a, s. 117-25.
- Allen, Robert, "The growth of labour productivity in early modern English agriculture", *Explorations in Economic History*, XXV, 1988b, s. 117-46.
- Allen, Robert, *Enclosure and the yeoman: the agricultural development of the south midlands 1450-1850*, Oxford, Clarendon Press, 1992.
- Allen, Robert, "Agriculture during the industrial revolution", i Floud, Roderick og McCloskey, Deirdre, (ed.), *The economic history of Britain since 1700*, 2. udg., 2 bind, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, I, s. 96-122.
- Allison, Keith, "The sheep-corn husbandry of Norfolk in the sixteenth and seventeenth centuries", *Agricultural History Review*, 5, 1957, s. 12-30.
- Ambrosoli, Mauro, *The wild and the sown. Botany and agriculture in Western Europe: 1350-1850*, oversat ved Salvatorelli, Mary, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
- Armstrong, Alan, *Farmworkers: a social and economic history*, London, Batsford, 1988.
- Armstrong, Alan, "Labour I: rural population growth, systems of employment, and incomes", in *The agrarian history of England and Wales*, VI, 1750-1850, Mingay, Gordon, (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1989, s. 671-95.
- Astill, Grenville og Grant, Annie, (ed.), *The countryside of medieval England*, Oxford, Basil Blackwell, 1988.
- Astill, Grenville og Langdon, John, (ed.), *Medieval farming and technology: the impact of agricultural change in northwest Europe*, Leiden, Brill, 1997.
- Aston, Michael, Austin, David og Dyer, Christopher, (ed.), *The rural settlements of medieval England: studies dedicated to Maurice Beresford and John Hurst*, Oxford, Basil Blackwell, 1989.
- Aston, Trevor og Philpin, Charles, (ed.), *The Brenner debate: agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
- Atkin, Mary, "Land use and management in the upland demesne of the de Lacy estate of Blackburnshire", *Agricultural History Review*, 42, 1994, s. 1-19.
- Bailey, Mark, "The rabbit and the medieval

East Anglian economy”, *Agricultural History Review*, 36, 1988, s. 1-20.

Bailey, Mark, *A marginal economy? East-Anglian Breckland in the later Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

Bailey, Mark, “Demographic decline in late medieval England: some thoughts on recent research”, *Economic History Review*, 2. Ser., XLIX, 1996, s. 1-19.

Baker, Alan og Butlin, Robin, (ed.), *Studies of field systems in the British Isles*, Cambridge, Cambridge University Press, 1973.

Bartley, Ken, “Mapping medieval England: GIS provides new insights into the past”, *Mapping Awareness*, 10, no. 6, 1996, s. 34-6.

Bartley, Ken og Campbell, Bruce, “*Inquisitiones Post Mortem*, GIS, and the creation of a land-use map of pre Black Death England”, *Transactions in G.I.S.*, 2, 1997.

Beckett, John, *The aristocracy in England 1660-1914*, Oxford, Clarendon Press, 1987.

Beckett, John, *A history of Laxton: England's last open field village*, Oxford, Basil Blackwell, 1989.

Bennett, Judith, *Women in the medieval English countryside. Gender and household in Brigstock before the plague*, Oxford, Clarendon Press, 1987.

Beresford, Maurice og Hurst, John, *Deserted medieval villages: studies*, 2. udg., Gloucester, Allan Sutton, 1989.

Biddick, Kathleen, “Medieval English peasants and market involvement”, *Journal of Economic History*, XLV, 1985, s. 823-31.

Biddick, Kathleen, “Missing links: taxable wealth, markets, and stratification among medieval English peasants”, *Journal of Interdisciplinary History*, XVIII, 1987, s. 277-98.

Biddick, Kathleen, *The other economy: pastoral husbandry on a medieval estate*, Berkeley, University of California Press, 1989.

Biddick, Kathleen. “Malthus in a straitjacket? Analyzing agrarian change in medieval England”, *Journal of Interdisciplinary History*, XX, 1990, s. 624-27.

Biddick, Kathleen, “Agrarian productivity on the estates of the bishopric of Winchester in the early thirteenth century: a managerial perspective”, in Campbell, Bruce og Overton, Mark, (ed.), *Land, labour and livestock: historical studies in European agricultural productivity*, Manchester, Manchester University Press, 1991, s. 95-123.

Blanchard, Ian, “Population change, enclosure and the early Tudor economy”, *Economic History Review*, 2. Ser., XXIII, 1970, s. 427-45.

Bohstedt, John, *Riots and community politics*

in *England and Wales, 1790-1810*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1983.

Bohstedt, John, "The moral economy and the discipline of historical context", *Journal of Social History*, 26, 1992, s. 265-84.

Bowie, Gavin, "Northern wolds and Wessex downlands: contrasts in sheep husbandry and farming practice, 1770-1850", *Agricultural History Review*, 38, 1990, s. 117-26.

Brady, Niall, "The gothic barn of England: icon of prestige and authority", in Smith, Elizabeth og Wolfe, Michael, (ed.), *Technology and resource use in medieval Europe: cathedrals, mills and mines*, Aldershot, Ashgate, 1997, s. 76-105.

Brenner, Robert, "Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe", *Past and Present*, 70, 1976, s. 30-75; reprinted in Aston, Trevor og Philpin, Charles, (ed.), *The Brenner debate: agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, s. 10-63

Brenner, Robert, "The agrarian roots of European capitalism", *Past and Present*, 97, 1982, s. 16-113, reprinted in Aston, Trevor og Philpin, Charles, (ed.), *The Brenner debate: agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985 s. 213-327

Britnell, Richard, "Minor landlords in England and medieval agrarian capitalism", *Past and Present*, 89, 1980, s. 3-22.

Britnell, Richard, "Commerce and capitalism in late medieval England: problems of description and theory", *Journal of Historical Sociology*, 6, no. 4, 1993a, s. 359-76.

Britnell, Richard, *The commercialisation of English society 1000-1500*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993b.

Britnell, Richard, "Commercialisation and economic development in England, 1000-1300", in Britnell, Richard og Campbell, Bruce, (ed.), *A commercialising economy: England 1086-1300*, Manchester, Manchester University Press, 1995, s. 7-26.

Britnell, Richard og Campbell, Bruce, (ed.), *A commercialising economy: England 1086-1300*, Manchester, Manchester University Press, 1995.

Broad, John, "The Verneys as enclosing landlords, 1600-1800", in Chartres, John og Hey, David, (ed.), *English rural society, 1500-1800: essays in honour of Joan Thirsk*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, s. 27-54.

Bromley, Daniel (ed.), *Making the commons work: theory, practice and policy*, San Francisco, Institute of Contemporary Studies, 1992.

Campbell, Bruce, "Population change and the genesis of commonfields on a Norfolk manor", *Economic History Review*, 2. Ser., XXXIII, 1980, s. 174-192.

Campbell, Bruce, "The extent and layout of commonfields in eastern Norfolk", *Norfolk Archaeology*, XXXVIII, 1981a, s. 18-20.

Campbell, Bruce, "The regional uniqueness of English field systems? Some evidence from eastern Norfolk", *Agricultural History Review*, 29, 1981b, s. 16-28.

Campbell, Bruce, "Agricultural progress in medieval England: some evidence from eastern Norfolk", *Economic History Review*, 2. Ser., XXXVI, 1983a, s. 26-46.

Campbell, Bruce, "Arable productivity in medieval England: some evidence from Norfolk", *Journal of Economic History*, XLIII, 1983b, s. 379-404.

Campbell, Bruce, "The complexity of manorial structure in medieval Norfolk: a case study", *Norfolk Archaeology*, XXXIX, 1986, s. 225-61.

Campbell, Bruce, "The diffusion of vetches in medieval England", *Economic History Review*, 2. Ser., XLI, 1988, s. 193-208.

Campbell, Bruce, "Laying foundations: the agrarian history of England and Wales 1042-1350", *Agricultural History Review*, 37, 1989, s. 188-92.

Campbell, Bruce, "Land, labour, livestock, and productivity trends in English seignorial agriculture, 1208-1450", i Campbell, Bruce og Overton, Mark, (ed.), *Land, labour and livestock: historical studies in European agricultural productivity*, Manchester, Manchester University Press, 1991, s. 144-82.

Campbell, Bruce, "A fair field once full of folk: agrarian change in an era of population decline, 1348-1500", *Agricultural History Review*, 41, 1993, s. 60-70.

Campbell, Bruce, "Measuring the commercialisation of seignorial agriculture c.1300", in Britnell, Richard, og Campbell, Bruce, (ed.), *A commercialising economy: England 1086-1300*, Manchester, Manchester University Press, 1995a, s. 132-93.

Campbell, Bruce, "Ecology versus economics in late thirteenth- and early fourteenth-century English agriculture", in Sweeney, Del, (ed.), *Agriculture in the Middle Ages: technology, practice, and representation*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1995b, s. 76-108.

Campbell, Bruce, "The livestock of Chaucer's reeve: fact or fiction?", in Dewindt, Edwin, (ed.), *The salt of common life: individuality and choice in the medieval town, countryside and church. Essays presented to J. Ambrose Raftis on the occasion of his 70th birthday*, Kalamazoo, Medieval Institute, Western Michigan University, 1996, s. 271-305.

Campbell, Bruce, "Matching supply to demand: crop production and disposal by English demesnes in the century of the Black Death", *Journal of Economic History*, 57, 1997a, s. 827-58.

Campbell, Bruce, "Economic rent and the intensification of English agriculture, 1086-1350", in Astill, Grenville og Langdon, John, (ed.), *Medieval farming and technology: the impact of agricultural change in northwest Europe*, Leiden, Brill, 1997b, s. 225-50.

Campbell, Bruce og Overton, Mark, (ed.), *Land, labour and livestock: historical studies in European agricultural productivity*,

Manchester, Manchester University Press, 1991.

Campbell, Bruce og Overton, Mark, "A new perspective on medieval and early modern agriculture: six centuries of Norfolk farming c.1250-c.1850", *Past and Present*, 141, 1993, s. 38- 105.

Campbell, Bruce, Bartley, Ken og Power, John, "The demesne-farming systems of post Black Death England: a classification", *Agricultural History Review*, 44, 1996, s. 131-79.

Campbell, Bruce, Galloway, James og Murphy, Margaret, "Rural landuse in the metropolitan hinterland, 1270-1339: the evidence of *inquisitiones post mortem*", *Agricultural History Review*, 40, 1992, s. 1-22.

Campbell, Bruce, Galloway, James, Keene, Derek og Murphy, Margaret, *A medieval capital and its grain supply: agrarian production and its distribution in the London region c.1300*, Historical Geography Research Series, 30, 1993.

Campbell, Mildred, *The English yeoman*, New Haven, Yale University Press, 1942.

Carlin, Martha og Rosenthal, Joel, (ed.), *Food and eating in medieval Europe*, London, Hambledon, 1998.

Chambers, Jonathan og Mingay, Gordon, *The agricultural revolution 1750-1880*, London, Batsford, 1966.

Charlesworth, Andrew, (ed.), *An atlas of rural*

protest in Britain 1548-1900, London, Croom Helm, 1983.

Charlesworth, Andrew og Randall, Adrian, "Morals, markets and the English crown in 1766", *Past and Present*, 114, 1987, s. 200-13.

Chartres, John, "City and towns, farmers and economic change in the eighteenth century", *Historical Research*, 64, 1991, s. 138-55.

Chartres, John. "Market integration and agricultural output in seventeenth-, eighteenth-, and early nineteenth-century England", *Agricultural History Review*, 43, 1995, s. 117-38.

Clark, Elaine, "Debt litigation in a late medieval English vill", in Raftis, J. Ambrose (ed.), *Pathways to medieval peasants*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1981, s. 247- 79.

Clark, Gregory, "Productivity growth without technical change in European agriculture before 1850", *Journal of Economic History*, XLVII, 1987, s. 419-32.

Clark, Gregory, "Labour productivity in English agriculture", in Campbell, Bruce og Overton, Mark, (ed.), *Land, labour and livestock: historical studies in European agricultural productivity*, Manchester, Manchester University Press, 1991, s. 211-235

Clark, Gregory, "Commons sense: common property rights, efficiency and institutional change", *Journal of Economic History*, LVIII, 1998, s. 73-102.

- Clark, Gregory, Huberman, Michael og Lindert, Peter. "A British food puzzle, 1770-1850", *Economic History Review*, 2. Ser., XLVIII, 1995, s. 215-37.
- Clark, Gregory, *A revolution too many: the agricultural revolution, 1700-1850*, Agricultural History Center, University of California at Davis, Working Paper Series, 91, 1997.
- Collins, Edward, "Harvest technology and labour supply in Britain, 1790-1870", *Economic History Review*, 2. Ser., XXII, 1969, s. 453-73.
- Collins, Edward, "The age of machinery", in Mingay, Gordon, (ed.), *The Victorian countryside*, 2 vols., London, Routledge and Kegan Paul, 1981, I, s. 200-13.
- Cooter, William, "Ecological dimensions of medieval agrarian systems", *Agricultural History*, CII, 1978, s. 458-77.
- Crafts, Nicholas, "Determinants of the rate of parliamentary enclosure", *Explorations in Economic History*, 14, 1977, s. 227-49.
- Crafts, Nicholas, "Income elasticities of demand and the release of labour by agriculture during the British industrial revolution", *Journal of European Economic History*, IX, 1980, s. 153- 68.
- Crafts, Nicholas, *British economic growth during the Industrial Revolution*, Oxford, Clarendon Press, 1985.
- Dahlman, Carl, *The open field system and beyond: a property rights analysis of an economic institution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980.
- Darby, Henry Clifford, *Domesday England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977.
- Darby, Henry Clifford, *The changing fenland*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- Darby, Henry Clifford, Glasscock, Robin, Sheail, John og Versey, George, "The changing geographical distribution of wealth in England 1086-1334-1525", *Journal of Historical Geography*, 5, 1979, s. 249-56.
- Davie, Neil, "Chalk and cheese? 'Fielden' and 'forest' communities in early modern England", *Journal of Historical Sociology*, 4, 1991, s. 1-31.
- Davies, Rees, *Lordship and society in the March of Wales 1282-1400*, Oxford, Clarendon Press, 1978.
- Dewindt, Edwin, *Land and people in Holywell-cum-Needingworth: structures of tenure and patterns of social organization in an east midlands village 1252-1457*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1972.
- Dodgshon, Robert, *The origin of British field systems: an interpretation*, London, Academic Press, 1980.
- Donkin, Robin, "Changes in the Early Middle Ages", in Darby, Henry Clifford, (ed.), *A new historical geography of England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1973, s. 75-135.
- Donkin, Robin, *The Cistercians: studies in the*

geography of medieval England and Wales, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1978.

Dyer, Christopher, *Lords and peasants in a changing society: the estates of the Bishopric of Worcester, 650-1540*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980.

Dyer, Christopher, *Warwickshire farming 1349-c.1520: preparations for agricultural revolution*, Dugdale Society Occasional Papers, 27, Oxford, 1981.

Dyer, Christopher, "The consumer and the market in the later Middle Ages", *Economic History Review*, 2. Ser., XLII, 1989a, s. 305-27.

Dyer, Christopher, *Standards of living in the later Middle Ages: social change in England c.1200-1520*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989b.

Dyer, Christopher, "The hidden trade of the Middle Ages: evidence from the west midlands of England", *Journal of Historical Geography*, 18, 1992, s. 141-57.

Emery, Frank, *The Oxfordshire landscape*, London, Hodder and Stoughton, 1974.

Everitt, Alan, "Farm labourers", in Thirsk, Joan, (ed.), *The agrarian history of England and Wales*, IV, 1500-1640, Cambridge, Cambridge University Press, 1967, s. 396-465.

Everitt, Alan, "Nonconformity in country parishes", in Thirsk, Joan, (ed.), *Land, church and people: essays presented to Professor H. P.*

R. Finberg, Agricultural History Review, Supplement, 18, 1970, s. 178-99.

Farmer, David, "Grain yields on the Winchester manors in the later Middle Ages", *Economic History Review*, 2. Ser., XXX, 1977, s. 555-66.

Farmer, David, "Grain yields on Westminster Abbey manors, 1271-1410", *Canadian Journal of History*, XVIII, 1983, s. 331-47.

Farmer, David, "Marketing the produce of the countryside, 1200-1500", in Miller, Edward, (ed.), *The agrarian history of England and Wales*, III, 1348-1500, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s. 324-430.

Fenoaltea, Stephano, "Authority, efficiency and agricultural organization in medieval England and beyond: a hypothesis", *Journal of Economic History*, XXXV, 1975, s. 693-718.

Fenoaltea, Stephano, "Transaction costs, Whig history, and the common fields", *Politics and Society*, XVI, 1988, s. 171-240.

Finberg, Herbert, "An agrarian history of England", *Agricultural History Review*, 4, 1956, s. 2-3.

Fisher, F. Jack, "The development of the London food market, 1540-1640", *Economic History Review*, V, 1935, s. 46-64; reprinted in Carus-Wilson, Eleanora, (ed.), *Essays in economic history*, 3 vols., 1954-62, I, s. 135-51.

Fisher, F. "Landowners and English tenant right, 1845-1852", *Agricultural History Review*, 31, 1983, s. 15-25.

- Fox, Harold, "Some ecological dimensions of medieval field systems", in Biddick, Kathleen, (ed.), *Archaeological approaches to medieval Europe*, Kalamazoo, Medieval Institute, Western Michigan University, 1984, s. 119-58.
- Fox, Harold, "The alleged transformation from two-field to three-field systems in medieval England", *Economic History Review*, 2. Ser., XXXIX, 1986, s. 526-48.
- Fox, Harold, "Servants, cottagers and tied cottages during the later Middle Ages: towards a regional dimension", *Rural History*, 6, 1995, s.125-54.
- Galloway, James, Keene, Derek og Murphy, Margaret, "Fuelling the city: production and distribution of firewood and fuel in London's region, 1290-1400", *Economic History Review*, 2. Ser., XLIX, 1996, s. 447-72.
- Glennie, Paul, "Continuity and change in Hertfordshire agriculture 1550-1700: I – patterns of agricultural production", *Agricultural History Review*, 36, 1988a, s. 55-75.
- Glennie, Paul, "Continuity and change in Hertfordshire agriculture, 1550-1700: II – trends in crop yields and their determinants", *Agricultural History Review*, 36, 1988b, s. 145-61.
- Glennie, Paul, "Measuring crop yields in early modern England", in Campbell, Bruce og Overton, Mark, (ed.), *Land, labour and livestock: historical studies in European agricultural productivity*, Manchester, Manchester University Press, 1991, s. 255-83.
- Goldberg, P. Jeremy, "Female labour, service and marriage in the late medieval urban north", *Northern History*, 22, 1986, s. 18-38.
- Goldberg, P. Jeremy, *Women, work, and life cycle in a medieval economy: women in York and Yorkshire c.1300-1520*, Oxford, Clarendon Press, 1992.
- Grant, Annie, "Animal resources", in Astill, Grenville og Grant, Annie, (ed.), *The countryside of medieval England*, Oxford, Basil Blackwell, 1988, s. 149-87.
- Gras, Norman, *The evolution of the English corn market from the twelfth to the eighteenth century*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1915.
- Gray, Howard, *English field systems*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1915.
- Gregson, Nicky, "Tawney revisited: custom and the emergence of capitalist class relations in north-east Cumbria 1600-1830", *Economic History Review*, 2. Ser., XLII, 1989, s. 18-42.
- Grigg, David, "Small and large farms in England and Wales: their size and distribution", *Geography*, 48, 1963, s. 268-79.
- Habakkuk, H. John, *Marriage, debt, and the estates system: English landownership 1650-1950*, Oxford, Clarendon Press, 1994.
- Hagen, Ann, *A second handbook of Anglo-Saxon food and drink: production and distribution*, Hockwold cum Wilton, Anglo-Saxon Books, 1995.

- Hall, David, *Medieval fields*, Princes Risborough, Shire Publications, 1982.
- Hammond, John og Hammond, Barbara, *The village labourer 1760-1832*, London, Longmans, Green and Co., 1913.
- Hare, John, "The demesne lessees of fifteenth-century Wiltshire", *Agricultural History Review*, 29, 1981, s. 1-15.
- Harrison, Barry, "Field systems and demesne farming on the Wiltshire estates of Saint Swithun's Priory, Winchester, 1248-1340", *Agricultural History Review*, 43, 1995, s. 1-18.
- Harvey, Barbara, "The leasing of the abbot of Westminster's demesnes in the later Middle Ages", *Economic History Review*, 2. Ser., XXII, 1969, s. 17-27.
- Harvey, Barbara, *Westminster Abbey and its estates in the Middle Ages*, Oxford, Clarendon Press, 1977.
- Harvey, Paul, *A medieval Oxfordshire village: Cuxham 1240-1400*, Oxford, Clarendon Press, 1965.
- Harvey, Paul, (ed.), *Manorial records of Cuxham, Oxfordshire circa 1200-1359*, Oxfordshire Record Society, 50, 1976.
- Harvey, Paul, (ed.), *The peasant land market in medieval England*, Oxford, Clarendon Press, 1984.
- Hassall, William og Beauroy, Jaques, (ed.), *Lordship and landscape in Norfolk 1250-1350: the early records of Holkham*, British Academy, Records of Social and Economic History, new series XX, Oxford, Oxford University Press, 1993.
- Hatcher, John, "English serfdom and villeinage: towards a reassessment", *Past and Present*, 90, 1981, s. 3-39.
- Hilton, Rodney, *The English peasantry in the later Middle Ages*, Oxford, Clarendon Press, 1975.
- Hilton, Rodney, *Class conflict and the crisis of feudalism: essays in medieval social history*, London, Hambledon Press, 1985.
- Hilton, Rodney og Aston, Trevor, (ed.), *The English rising of 1381*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- Hodgshon, Robert, "The progress of enclosure in County Durham", in Fox, Harold og Butlin, Robin, (ed.), *Change in the Countryside: essays on rural England 1500-1900*, Institute of British Geographers Special Publication 10, London, 1979, s. 83-102.
- Hogan, Patricia, "Clays, *culturæ* and the cultivator's wisdom: management efficiency at fourteenth-century Wistow", *Agricultural History Review*, 36, 1988, s. 117-31.
- Holt, James, *Robin Hood*, 2. udgave, London, Thames and Hudson, 1989.
- Hopcroft, Rosemary, "The social origins of agrarian change in late medieval England", *American Journal of Sociology*, 99, 1994, s. 559-95.

Hoyle, Richard, "Tenure and the land market in early modern England: or a late contribution to the Brenner debate", *Economic History Review*, 2. Ser., XLIII, 1990, s. 1-20.

Jones, Eric, (ed.), *Agriculture and economic growth in England, 1650-1815*, London, Methuen, 1967.

Jones, Eric, "The condition of English agriculture, 1500-1640", *Economic History Review*, 2. Ser., XXI, 1968, s. 614-19.

Kain, Roger, *An atlas and index of the tithe files of mid-nineteenth-century England and Wales*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

Kerridge, Eric, *The agricultural revolution*, London, George Allen and Unwin, 1967.

Kerridge, Eric, *Agrarian problems in the sixteenth century and after*, London, George Allen and Unwin, 1969.

Kerridge, Eric, *Trade and banking in early modern England*, Manchester, Manchester University Press, 1988.

Kerridge, Eric, *The common fields of England*, Manchester, Manchester University Press, 1992.

Kowaleski, Maryanne, "Town and country in late medieval England: the hide and leather trade" in Corfield, Penelope og Keene, Derek, (ed.), *Work in towns 850-1850*, Leicester, Leicester University Press, 1990, s. 57-73

Kowaleski, Maryanne, (ed.), *Vill, guild, and*

gentry: forces of community in later medieval England, *Journal of British Studies*, 33, 1994.

Kowaleski, Maryanne, *Local markets and regional trade in medieval Exeter*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

Kowaleski, Maryanne. "The grain trade in fourteenth-century Exeter", in Dewindt, Edwin, (ed.), *The salt of common life: individuality and choice in the medieval town, countryside and church. Essays presented to J. Ambrose Raftis on the occasion of his 70th Birthday*, Kalamazoo, Medieval Institute, Western Michigan University, 1996.

Kussmaul, Ann, *Servants in husbandry in early modern England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.

Kussmaul, Ann, *A general view of the rural economy of England, 1538-1840*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

Langdon, John, *Horses, oxen and technological innovation: the use of draught animals in English farming from 1066-1500*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

Langton, John og Hoppe, Göran, *Town and country in the development of early modern western Europe*, Historical Geography Research Series, 11, Norwich, 1983.

Levine, David, *Family formation in an age of nascent capitalism*, London, Academic Press, 1977.

Lindley, Keith, *Fenland riots and the English revolution*, London, Heinemann Educational, 1982.

Lomas, Richard, "The priory of Durham and its demesnes in the fourteenth and fifteenth centuries", *Economic History Review*, 2. Ser., XXXI, 1978, s. 339-53.

Loomis, R. S., "Ecological dimensions of medieval agrarian systems: an ecologist responds", *Agricultural History*, LII, 1978, s. 478-83.

Macfarlane, Alan *The origins of English individualism*, Oxford, Basil Blackwell, 1978.

Maitland, Frederic, *Domesday Book and beyond: three essays in the early history of England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1897.

Malcolmson, Robert, *Life and labour in England, 1700-1780*, London, Hutchinson, 1981.

Manning, Roger, *Village revolts. Social protest and popular disturbances in England 1509-1640*, Oxford, Oxford University Press, 1988.

Martin, John, *Feudalism to capitalism: peasant and landlord in English agrarian development*, London, Macmillan, 1983.

Martin, John, "Sheep and enclosure in sixteenth-century Northamptonshire", *Agricultural History Review*, 36, 1988, s. 39-45.

Masschaele, James, *Peasants, merchants, and markets: inland trade in medieval England, 1150-1350*, New York, St Martin's Press, 1997.

Mate, Mavis, "The farming out of manors: a new look at the evidence from Canterbury

Cathedral Priory", *Journal of Medieval History*, 9, 1983, s. 331-44.

Mayhew, Nicholas, "Modelling medieval monetisation", in Britnell, Richard og Campbell, Bruce, (ed.), *A commercialising economy: England 1086-1300*, Manchester, Manchester University Press, 1995, s. 55-77 og 195-96.

McCloskey, Deirdre, "The enclosure of the open fields: preface to a study of its impact on the efficiency of English agriculture in the eighteenth century", *Journal of Economic History*, XXXII, 1972, s. 15-35.

McCloskey, Deirdre. "The persistence of English common fields", in Parker, William og Jones, Eric, (ed.), *European peasants and their markets: essays in agrarian economic history*, Princeton, Princeton University Press, 1975, s. 73-119.

McCloskey, Deirdre, "English open fields as behavior toward risk", in P. Uselding, Paul (ed.), *Research in economic history*, Greenwich, Conn., 1976, s. 124-71

McCloskey, Deirdre, "The open fields of England: rent, risk, and the rate of interest, 1300- 1815", in Galenson, David, (ed.), *Markets in history: economic studies of the past*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, s. 5-51

McDonnell, John, "Medieval assarting hamlets in Bilsdale, north-east Yorkshire", *Northern History*, XXII, 1986, s. 269-79.

McIntosh, Marjorie, "Land, tenure, and

population in the royal manor of Havering, Essex, 1251-1352/3", *Economic History Review*, 2. Ser., XXXIII, 1980, s. 17-31.

McIntosh, Marjorie, *Autonomy and community: the royal manor of Havering, 1200-1500*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

Medick, Hans, "The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant to industrial capitalism", *Social History*, 3, 1976, s. 291-15.

Mendels, Franklin, "Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process", *Journal of Economic History*, XXXII, 1972, s. 241-61.

Mingay, Gordon, *Enclosure and the small farmer in the age of the industrial revolution*, Studies in Economic and Social History, London, Macmillan, 1968.

Mingay, Gordon, *The gentry: the rise and fall of a ruling class*, London, Longman, 1976.

Mingay, Gordon, (ed.), *The Victorian countryside*, 2 vols., London, Routledge and Kegan Paul, 1981.

Mokyr, Joel, "Has the industrial revolution been crowded out? Some reflections on Crafts and Williamson", *Explorations in Economic History*, 24, 1987, s. 293-391.

Mokyr, Joel, *The lever of riches: technological creativity and economic progress*, Oxford, Clarendon Press, 1990.

Morgan, Raine, *Dissertations on British agrarian history*, Institute of Agricultural History, Bibliographies in Agricultural History, 2, Reading, 1981.

Neeson, Jeanette, *Commoners: common right, enclosure and social change in England, 1700-1820*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993.

Newman, Edward og Harvey, Paul, "Did soil fertility decline in medieval English farms? Evidence from Cuxham, Oxfordshire, 1320-1340", *Agricultural History Review*, 45, 1997, s. 119- 36.

O'Brien, Patrick, "Quelle a ete exactement la contribution de l'aristocratie Britannique au progres de l'agriculture entre 1688 et 1789", *Annales ESC*, 42, 1987, s. 391-409.

Oddy, Derek og Miller, Derek, (ed.), *The making of the modern British diet*, London, Croom Helm, 1976.

Oschinsky, Dorothea, (ed.), *Walter of Henley and other treatises on estate management and accounting*, Oxford, Clarendon Press, 1971.

Overton, Mark, "Computer analysis of an inconsistent data source: the case of probate inventories", *Journal of Historical Geography*, 3, 1977, s. 317-26.

Overton, Mark, "Estimating crop yields from probate inventories: an example from East Anglia, 1585-1735", *Journal of Economic History*, XXXIX, 1979, s. 363-78.

Overton, Mark, *Agricultural regions in early*

modern England: an example from East Anglia, University of Newcastle upon Tyne, Department of Geography, Seminar Paper, 42, 1983.

Overton, Mark, "Agricultural revolution? development of the agrarian economy in early modern England", in Baker, Alan, og Gregory, Derek, (ed.), *Explorations in historical geography: interpretive essays*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, s. 118-39.

Overton, Mark, "Probate inventories and the reconstruction of agrarian landscapes", in Reed, Michael, (ed.), *Discovering past landscapes*, London, Croom Helm, 1984, s. 167-94.

Overton, Mark, "The diffusion of agricultural innovations in early modern England: turnips and clover in Norfolk and Suffolk 1580-1740", *Transactions of the Institute of British Geographers*, new series, 10, 1985, s. 205-21.

Overton, Mark, "Agriculture", in Langton, John, og Morris, Robert, (ed.), *An atlas of industrializing Britain 1780-1914*, London, Methuen, 1986, s. 34-53.

Overton, Mark, "Depression or revolution? English agriculture, 1640-1750", *Journal British Studies*, 25, 1986, p 345-7.

Overton, Mark, "Agricultural revolution? England, 1540-1850", in Digby, Ann, og Feinstein, Charles, (ed.), *New directions in economic and social history*, London, Macmillan, 1989, s. 9-21.

Overton, Mark, "Weather and agricultural

change in England, 1660-1739", *Agricultural History*, 43, 1969, s. 77-88.

Overton, Mark, "Re-estimating crop yields from probate inventories", *Journal of Economic History*, L, 1990a, s. 931-35.

Overton, Mark, "The critical century? The agrarian history of England and Wales 1750-1850", *Agricultural History Review*, 38, 1990b, s. 185-89.

Overton, Mark, "The determinants of crop yields in early modern England", in Campbell, Bruce og Overton, Mark, (ed.), *Land, labour and livestock: historical studies in European agricultural productivity*, Manchester, Manchester University Press, 1991, s. 284-322.

Overton, Mark, *Agricultural revolution in England: the transformation of the agrarian economy 1500-1850*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996a.

Overton, Mark, "Re-establishing the agricultural revolution", *Agricultural History Review*, 44, 1996b, s. 1-18.

Overton, Mark og Campbell, Bruce, "Norfolk livestock farming 1250-1740: a comparative study of manorial accounts and probate inventories", *Journal of Historical Geography*, 18, 1992, s. 377-96.

Overton, Mark og Campbell, Bruce, "Production et productivité dans l'agriculture anglaise, 1086-1871", *Histoire et Mesure*, XI-3/4, 1996, s. 255-97.

Palliser, David, *The Staffordshire landscape*, London, Hodder and Stoughton, 1976.

- Parker, Robert, *Coke of Norfolk: a financial and agricultural study, 1707-1842*, Oxford, Oxford University Press, 1975.
- Peacock, Alfred, *Bread or blood: a study of the agrarian riots in East Anglia in 1816*, London, Gollancz, 1965.
- Persson, Karl Gunnar, *Pre-industrial economic growth, social organization and technological progress in Europe*, Oxford, Oxford University Press, 1988.
- Persson, Karl Gunnar, *Total factor productivity growth in English agriculture, 1250-1450*, Discussion Paper 93-11, Institute of Economics, University of Copenhagen, 1994.
- Pettit, Philip, *The royal forests of Northamptonshire: a study in their economy 1558-1714*, Northamptonshire Record Society, 23, 1967.
- Poos, Larry, "The rural population of Essex in the later Middle Ages", *Economic History Review*, 2. Ser., XXXVIII, 1985, s. 515-30.
- Poos, Larry, *A rural society after the Black Death: Essex 1350-1525*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
- Postan, Michael, "Medieval agrarian society in its prime: England", in Postan, Michael, (ed.), *The Cambridge economic history of Europe*, I, *The agrarian life of the Middle Ages*, Second edn., Cambridge, Cambridge University Press, 1966, s. 549-632.
- Postan, Michael, *Essays on medieval agriculture and general problems of the medieval economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1973.
- Postles, David, "Problems in the administration of small manors: three Oxfordshire glebe demesnes 1278-1345", *Midland History*, IV, 1977, s. 1-14.
- Pounds, Norman, "Barton farming in eighteenth century Cornwall", *Journal of the Royal Institution of Cornwall*, new series, 7, 1973, s. 55-75.
- Power, John og Campbell, Bruce, "Cluster analysis and the classification of medieval demesne-farming systems", *Transactions of the Institute of British Geographers*, new series, 17, 1992, s. 232-42.
- Prothero, Rowland (al. Lord Ernle), *English farming past and present*, London, Longmans, Green and Co., 1912.
- Purdum, Jack, "The profitability and timing of parliamentary land enclosure", *Explorations in Economic History*, 15, 1978, s. 313-26.
- Rackham, Oliver, *Trees and woodland in the British landscape*, London, Dent, 1976.
- Rackham, Oliver, *Ancient woodland: its history, vegetation and uses in England*, London, Edward Arnold, 1980.
- Raftis, J. Ambrose, *Tenure and mobility: studies in the social history of the medieval English village*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1964.
- Raftis, J. Ambrose, *Assart data and land values: two studies in the east midlands 1200-1350*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1974.

- Raftis, J. Ambrose *Peasant economic development within the English manorial system*, Stroud, Allan Sutton, 1997.
- Ravensdale, Jack, *Liable to floods: village landscapes on the edge of the fens AD 450-1850*, Cambridge, Cambridge University Press, 1974.
- Razi, Zvi, *Life, marriage and death in a medieval parish: economy, society and demography in Halesowen, 1270-1400*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980.
- Razi, Zvi og Smith, Richard, (ed.), *Medieval society and the manor court*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- Reed, Mick, "Gnawing it out: a new look at economic relations in nineteenth-century rural England", *Rural History*, 1, 1990, s. 83-94.
- Reed, Mick og Wells, Roger, *Class, conflict and protest in the English countryside, 1700- 1880*, London, Cass, 1990.
- Richardson, T. L., "The agricultural labourers' standard of living in Lincolnshire, 1790-1840: social protest and public order", *Agricultural History Review*, 41, 1993, s. 1-19.
- Roberts, Michael, "Sickles and scythes: women's work and men's work at harvest time", *History Workshop Journal*, 7, 1979, s. 3-28.
- Rogers, J. E. Thorold, *A history of agriculture and prices in England*, 7 vols., Oxford, Oxford University Press, 1886-1902.
- Rosenheim, James, *The Townshends of Raynham: nobility in transition in Restoration and early Hanoverian England*, Middletown, Wesleyan University Press, 1989.
- Rowley, Trevor, (ed.), *The origins of open field agriculture*, London, Croom Helm, 1981.
- Russell, Nicholas, *Like engend'ring like: heredity and animal breeding in early modern England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
- Ryder, Michael, *Sheep and man*, London, Duckworth, 1983.
- Saville, John, "Primitive accumulation and early industrialisation in Britain", *Socialist Register*, 1983, s. 251-52.
- Schofield, Phillipp, "Dearth, debt and the local land market in a late thirteenth-century village community", *Agricultural History Review*, 45, 1997, s. 1-17.
- Seebohm, Frederic, *The English village community*, London, Longman, 1883.
- Shammas, Carol, *The pre-industrial consumer in England and America*, Oxford, Clarendon Press, 1990.
- Sharp, Buchanan, *In contempt of all authority: rural artisans and riot in the west of England 1586-1660*, Berkeley, California University Press, 1980.
- Shiel, Robert, "Improving soil fertility in the pre-fertiliser era", in Campbell, Bruce og Overton, Mark, (ed.), *Land, labour and livestock: historical studies in European*

agricultural productivity, Manchester, Manchester University Press, 1991, s. 51-77.

Slicher Van Bath, B. H., *The agrarian history of western Europe A.D. 500-1850*, trans. Ordish, Olive, London, Edward Arnold, 1963.

Smith, Hassell, "Labourers in late sixteenth-century England: a case study from north Norfolk", *Continuity and Change*, 4, 1989, s. 11-52, 367-94.

Smith, Richard, (ed.), *Land, kinship and life-cycle*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.

Smith, Richard, "Human resources in rural England", in Astill, Grenville og Grant, Annie, (ed.), *The countryside of medieval England*, Oxford, Basil Blackwell, 1988, s. 188-212.

Smith, Richard, "Demographic developments in rural England, 1300-48", in Campbell, Bruce, (ed.), *Before the Black Death: studies in the 'crisis' of the early fourteenth century*, Manchester, Manchester University Press, 1991, s. 25-78.

Snooks, Graeme, "The dynamic role of the market in the Anglo-Norman economy and beyond, 1086-1300", in Britnell, Richard og Campbell, Bruce, (ed.), *A commercialising economy: England 1086-1300*, Manchester, Manchester University Press, 1995, s. 27-54, 194-95.

Spufford, Margaret, *Contrasting communities: English villages in the sixteenth and seventeenth centuries*, Cambridge, Cambridge University Press, 1974.

Stacey, Robert, "Agricultural investment and the management of the royal demesne manors, 1236-1240", *Journal of Economic History*, XLVI, 1986, s. 919-34.

Stephenson, Martin, "Wool yields in the medieval economy", *Economic History Review*, 2. Ser., XLI, 1988, s. 368-91.

Stone, David, "The productivity of hired and customary labour: evidence from Wisbech Barton in the fourteenth century", *Economic History Review*, 2. Ser., L, 1997, s. 640-56.

Tate, William, *A domesday of English enclosure acts and awards*, Reading, University of Reading Library, 1978.

Tawney, Richard, *The agrarian problem in the sixteenth century*, London, Longmans, Green and Co., 1912.

The agrarian history of England and Wales, I, *Prehistory*, Piggott, Stuart, (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1981.

The agrarian history of England and Wales, Iii, *A.D. 43-1042*, Finberg, Herbert, (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1972.

The agrarian history of England and Wales, II, *1042-1350*, Hallam, Herbert, (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

The agrarian history of England and Wales, III, *1348-1500*, Miller, Edward, (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

The agrarian history of England and Wales, IV,

1500-1640, Thirsk, Joan, (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1967.

The agrarian history of England and Wales, Vi, 1640-1750: regional farming systems, Thirsk, Joan, (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1984.

The agrarian history of England and Wales, Vii, 1640-1750: agrarian change, Thirsk, Joan, (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

The agrarian history of England and Wales, VI, 1750-1850, Mingay, Gordon, (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

The agrarian history of England and Wales, VIII, 1914-1939, Whetham, Edith, (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1978.

Thirsk, Joan, "The farming regions of England", in Thirsk, Joan, (ed.), *The agrarian history of England and Wales*, IV, 1500-1640, Cambridge, Cambridge University Press, 1967, s. 1-112.

Thirsk, Joan, "New crops and their diffusion: tobacco growing in seventeenth century England", in Chalklin, Christopher og Havinden, Michael, (ed.), *Rural change and urban growth*, London, Longman, 1974, s. 76-103. Reprinted in Thirsk, Joan, *The rural economy of England: collected essays*, London, Hambledon, 1984, s. 259-86.

Thirsk, Joan, "Agricultural innovations and their diffusion", in Thirsk, Joan, (ed.), *The agrarian history of England and Wales*, Vii, 1640-1750: agrarian change, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, s. 533-89.

Thirsk, Joan, *England's agricultural regions and agrarian history*, Studies in Economic and Social History, London, Macmillan, 1987.

Thirsk, Joan, *Alternative agriculture: a history from the Black Death to the present day*, Oxford, Oxford University Press, 1997.

Thompson, Edward, "The moral economy of the English crowd in the eighteenth century", *Past and Present*, 50, 1971, s. 76-136; reprinted in Thompson, Edward, *Customs in common*, London, Merlin, 1991, s. 185-258.

Thompson, Edward, "The moral economy reviewed", in Thompson, Edward, *Customs in common*, London, Merlin, 1991, s. 259-351.

Thornton, Christopher, "The determinants of land productivity on the bishop of Winchester's demesne of Rimpton, 1208 to 1403", in Campbell, Bruce og Overton, Mark, (ed.), *Land, labour and livestock: historical studies in European agricultural productivity*, Manchester, Manchester University Press, 1991, s. 183-210.

Thornton, Christopher, "Efficiency in thirteenth-century livestock farming: the fertility and mortality of herds and flocks at Rimpton, Somerset, 1208-1349", in Coss, Peter og Lloyd, Simon, (ed.), *Thirteenth-century England IV: proceedings of the Newcastle upon Tyne conference 1991*, Woodbridge, Boydell, 1992, s. 25-46.

Thwaites, Wendy, "The corn market and economic change: Oxford in the eighteenth century", *Midland History*, XVI, 1991, s. 103-25.

- Titow, Jan, *Winchester yields: a study in medieval agricultural productivity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1972.
- Townshend, Robert, *The medieval village economy: a study of the pareto mapping in general equilibrium models*, Princeton, Princeton University Press, 1993.
- Toynbee, Arnold, *Lectures on the Industrial Revolution in England*, London, Longmans, Green and Co., 1884.
- Tribe, Keith, *Genealogies of capitalism*, London, Macmillan, 1981.
- Turner, Michael, *English parliamentary enclosure*, Folkestone, Dawson, 1981.
- Turner, Michael, "Agricultural productivity in England in the eighteenth century: evidence from crop yields", *Economic History Review*, 2. Ser., XXXV, 1982, s. 489-510.
- Turner, Michael, *Enclosures in Britain 1750-1830*, Studies in Economic and Social History, London, Macmillan, 1984.
- Turner, Michael, "English open fields and enclosures: retardation or productivity improvements", *Journal of Economic History*, XLI, 1986, s. 669-92.
- Turner, Michael, Beckett, John og Afton, Bethanie, *Agricultural rent in England 1690-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
- Underdown, David, "The chalk and the cheese: contrasts among the English clubmen", *Past and Present*, 85, 1988, s. 25-48.
- Vinogradoff, Paul, *Villeinage in England: essays in English mediaeval history*, Oxford, Oxford University Press, 1892.
- Wade-Martins, Susanna, *A great estate at work*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980.
- Walton, John, "Mechanisation in agriculture: a study of the adoption process", in Fox, Harold og Butlin, Robin, (ed.), *Change in the Countryside: essays on rural England 1500-1900*, Institute of British Geographers Special Publication 10, London, s. 23-42.
- Wells, Roger, "E. P. Thompson, *Customs in common* and moral economy", *Journal of Peasant Studies*, 21, 1994, s. 263-307.
- Williams, Michael, "The enclosure and reclamation of waste land in England and Wales in the eighteenth and nineteenth centuries", *Transactions of the Institute of British Geographers*, 51, 1970, s. 58-69.
- Williamson, Tom, *The origins of Norfolk*, Manchester, Manchester University Press, 1993.
- Wiseman, Julian, *A history of the British pig*, London, Duckworth, 1986.
- Witney, Kenneth., "The woodland economy of Kent, 1066-1348", *Agricultural History Review*, 38, 1990, s. 20-39.
- Woolgar, Christopher, (ed.), *Household accounts from medieval England*, 2 vols., British Academy, Records of Social and Economic History, new series XVII, Oxford, Oxford University Press, 1992-93.

Wordie, Ross, *Estate management in eighteenth-century England: the building of the Leveson-Gower fortune*, Royal Historical Society Studies in History, 30, 1982.

Wordie, Ross, "The chronology of English enclosure, 1500-1914", *Economic History Review*, 2. Ser., XXVI, 1983, s. 483-505.

Wrightson, Keith, *English society 1580-1680*, London, Hutchinson, 1982.

Wrightson, Keith og Levine, David, *The making of an industrial society: Wickham 1560- 1765*, Oxford, Clarendon Press, 1991.

Wrigley, Edward Anthony, "A simple model of London's importance in changing English society and economy, 1650-1750", *Past and Present*, 37, 1967, s. 44-70.

Wrigley, Edward Anthony, "Urban growth and agricultural change: England and the continent in the early modern period", *Journal of Interdisciplinary History*, XV, 1985, s. 683-728.

Wrigley, Edward Anthony, "Early modern agriculture: a new harvest gathered in", *Agricultural History Review*, 35, 1987, s. 65-71.

Wrigley, Edward Anthony, *Continuity, chance and change: the character of the Industrial Revolution in England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

Wrigley, Edward Anthony, "Energy availability and agricultural productivity", in Campbell, Bruce og Overton, Mark, (ed.), *Land, labour and livestock: historical studies in European agricultural productivity*, Manchester, Manchester University Press, 1991, s. 323-39.

Wrigley, Edward Anthony og Schofield, Roger, *The population history of England, 1541-1871: a reconstruction*, London, Edward Arnold, 1981.

Wrigley, Edward Anthony, Davies, R. S., Oeppen, James og Schofield, Roger, *English population history from family reconstitution 1580-1837*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

Yelling, James, *Common field and enclosure in England 1450-1850*, London, Macmillan, 1977.

Zell, Michael, *Industry in the countryside: Wealden society in the sixteenth century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

Hollandsk landbrugshistorie

Institutionelle rammer og historiografi¹

af Jan Bieleman

Synet på landbrugets og landbosamfundets historie i Holland har ændret sig radikalt, siden H. J. Koenen i 1858 udgav *Den nederlandske bondestand historisk beskrevet*.² Vor viden om emnet er – især inden for de seneste tre-fire årtier – øget betydeligt, og opsigtsvækkende resultater er opnået. I samme periode har landbrugshistorien opnået anerkendelse som en specialdisciplin inden for historieforskningen; som et særegent fag med egne problemer og metoder. I denne artikel vil jeg forsøge at give et overblik over landbrugshistoriens resultater i Holland gennem de seneste fem årtier, idet jeg koncentrerer mig om behandlingen af perioden 1500-1950. Efter en skitse af de institutionelle rammer vil jeg forsøge at give en statusrapport ved at nævne de betydeligste publikationer siden 2. Verdenskrig.

De institutionelle rammer

Først de institutionelle rammer. Den ældste institution inden for udforskningen af landbrugets historie i Hol-

land er det private selskab “Studiekreds for landbrugets historie”, i 1967 omdøbt til “Selskabet for landbrugshistorie”.³ Den blev stiftet i marts 1939 af jordbundsforskeren dr. Oosting fra Landbrugsuniversitetet i Wageningen og fritidslandmanden Addens fra Groningen. I begyndelsen var flertallet af medlemmerne enten akademikere tilknyttet landbrugsuniversitetet eller praktiske landmænd. Historikere, geografer, arkæologer, sociologer og antropologer kom dog snart til, og forskydning af talforholdet mellem medlemmer med henholdsvis landbrugsfaglig og historisk baggrund har gennem de seneste to årtier haft stor betydning for selskabets – og hele fagets – udvikling. I 1975 var forholdet mellem landbrugere og historikere 6:5. I begyndelsen af 1990’erne var det næsten 6:10 med et samlet medlemstal på ca. 330.

En af selskabets vigtige aktiviteter er møder hvert andet år. I samklang med den da fremherskende retshisto-

Oversættelse: Bo Fritzboøger

Jan Bieleman, professor, Rural History Group, Department of Social Sciences, Agricultural University Wageningen, Holland. Har bl.a. skrevet om forandringer og forskelle i hollandsk landbrug 1500-1950.

riske tilgang til landbrugshistorien omhandlede disse møder før 1965 først og fremmest de forhistoriske og middelalderlige perioder. Efter 1965 har emnevalget imidlertid ændret karakter, således at industrialismens tidsalder er kommet mere i forgrunden. Denne udvikling har i øvrigt kendetegnet fagets generelle udvikling.

Et andet væsentligt virkefelt for Selskabet for landbrugshistorie er dets udgivervirksomhed. Det har sin egen skriftrække, *Agronomisch-Historische Bijdragen*, af hvilket første bind udkom i 1948. Siden er der udkommet 15 bind.

Umiddelbart efter 2. Verdenskrigs afslutning oprettede Addens og historikeren Van Winter Hollands Agronomisk-Historiske Institut ved Universitetet i Groningen.⁴ Bag oprettelsen stod en stiftelse af samme navn, Landbrugsministeriet og Landbrugsforeningen. NAHI, som det sædvanligvis kaldes, begyndte sin virksomhed i 1950, og den bestod gennem mange år primært i dokumentation og indsamling af alle former for kilde-materiale. Det udarbejdede tillige en international landbrugshistorisk bibliografi; en aktivitet som beklageligvis ophørte i 1975, selv om arbejdet med en national bibliografi endnu fortsatte nogle år.

Kort efter oprettelsen begyndte NAHI at udgive skriftrækken *Historia Agriculturae*, som nu består af 21 bind.

Gennem de første år bestod serien først og fremmest af landbrugshistoriske kildeudgaver, men siden 1980 er stadig flere afhandlinger blevet optaget. Serien har dog opretholdt sin dominerende landbrugshistoriske karakter. Institutet, som er delfinansieret af Landbrugsministeriet, blev i 1983 indlemmet i Det Humanistiske Fakultet ved Groningen Universitet, hvorved det også blev ansvarlig for undervisningsopgaver. Og dets status er for nylig blevet styrket.

Ikke længe efter oprettelsen af NAHI blev B. H. Slicher van Bath udnævnt til lektor i landbrugshistorie, økonomisk historie og socialhistorie ved universitetet i Wageningen, og kort tid senere til professor ved universitetet i Groningen. Hans udnævnelse i Wageningen var primært tænkt som en støtte til den spirende uddannelse af landbrugssociologer. Og for at understrege kontinuiteten og fagets tilstedeværelse i Wageningen blev den unge agronom Roessingh udnævnt til adjunkt. I Wageningen blev der yderligere grundlagt et Landbrugsmuseum med den hidtidige direktør ved NAHI i Groningen, dr. Van der Poel, som dets første leder.⁵

Da Slicher van Bath i 1956 blev professor i Wageningen, skabtes "Afdelingen", senere "Faggruppen" og i dag "Sektionen for landbrugshistorie". Indenfor få år skete der en omfattende forøgelse af staben og et ambitiøst forskningsprogram, der skulle tage

sig af fortidens faglige efterslæb, blev påbegyndt. Før 2. Verdenskrig havde snævert retshistoriske publikationer domineret hollandsk landbrugshistorie, idet forskere analyserede middelalderens mangfoldighed af retsinstitutioner. Sideløbende havde landbrugskandidater i Wageningen indsamlet ganske detaljerede oplysninger om landbrugets historiske udvikling siden det sene 1800-tal.

Det kom derfor næppe som nogen overraskelse, at Slicher og hans medarbejdere, da de påbegyndte deres arbejde i Wageningen i 1956, koncentrerede sig om *l'Ancien Regime*, perioden 1500-1800. Det var indlysende, at dette var den periode, man vidste mindst om.

Allerede fra begyndelsen indså de, hvor vigtigt det var at angribe emnet bredt. Behovet for at udvide det historiske perspektiv udspang så at sige af, at hele samfundet i denne periode måtte anskues som "landligt". Temaet for deres undersøgelse blev derfor udvidet til en vidtfavnende social og økonomisk beskrivelse af det førindustrielle samfund i dets helhed. Og først da der var opnået gode resultater inden for dette brede tematiske felt, begyndte landbefolkningens og landbrugets historie at tage form som et selvstændigt speciale. Heller ikke her slog overfladisk formulerede spørgsmål imidlertid til. Man indså snart, at for at forstå den generelle landbrugsudvikling var det også nød-

vendigt at analysere de traditionelle dyrkningsmetoders teknologiske aspekter. Ved siden af sociale og økonomiske faktorer tiltrak landbrugsproduktionens teknologiske og økologiske sider sig følgelig stadig større interesse.

Afdelingens skriftrække, A. A. G. Bijdragen, blev skabt til offentliggørelse af de ganske lange artikler, som afdelingens ansatte skrev. Dens første bind udkom i begyndelsen af 1960'erne, og der findes nu 36 bind, idet det 37. er under forberedelse. Serien har, uden overdrivelse, haft stor indflydelse på hollandsk historiskrivning, selv om en nærmere gennemgang afslører, at kun et begrænset antal bind indeholder landbrugshistoriske studier i snæver forstand.

Siden 1970'erne har der fundet landbrugshistorisk forskning og undervisning sted ved andre hollandske universiteter og halv-akademiske institutioner, for eksempel Fryske Akademie i Leeuwarden,⁷ de historiske institutter ved universiteterne i Amsterdam, Leiden, Utrecht, Nijmegen og Tilburg og Det Socialhistoriske Center for Provinzen Limburg i Maastricht.⁸ Også Instituttet for Dokumentation og Forskning i Historiske Gårde i Holland (SHBO), der blev grundlagt i 1960, skal nævnes.⁹ Formålet med instituttet, som er knyttet til Fri-landsmuseet i Arnhem, er dokumentation og analyser af landbebyggelsens arkitekturhistorie i al dens

mangfoldighed. Dette arbejde er nået meget længere inden for de seneste to årtier, idet gårdsanlæggene og deres udvikling nu betragtes som et vigtigt udtryk for landbrugserhvervet og dets udvikling.

En kort historiografisk oversigt over tiden efter 1500.

Det er nu min hensigt at give en kronologisk oversigt over de mest iøjnefaldende og betydningsfulde behandlinger af det hollandske landbrugs historie fra det 16. århundrede og fremefter. Efter nogle indledende bemærkninger og omtale af enkelte væsentlige, ældre fremstillinger, vil jeg som nævnt koncentrere mig om bøger og artikler efter 1945.

Koenens bog om det hollandske landbrugs historie fra 1858, som jeg omtalte i begyndelsen, kan opfattes som den første behandling af emnet. Det næste vigtige skridt blev taget, da den Kongelige Hollandske Landbrugskongres i 1860'erne påtog sig at udarbejde en *Fortegnelse over materiale til det hollandske landbrugs historie og statistik*. Den blev udgivet i 1874 af Sloet tot Oldhuis og Van Iterson.¹⁰ I 1902-04 udkom så en publikation, der til dels stadig indeholdt vigtige retshistoriske elementer, Blinks *Bondestandens og landbrugets historie i Nederlandene*.¹¹

Som led i festligholdelsen af det hollandske kongedømmes 100-årsjubileum udgav Landbrugsministeriet i 1913

Det hollandske landbrug i tidsrummet 1813-1913.¹² Den viden, som gennem 17 forskellige forfatteres bidrag blev samlet i denne bog, var allerede udpræget landbrugsfaglig, selv om der tillige indgik en del retshistoriske elementer. Også en håndbog med titlen *Det hollandske landbrugs historie 1795-1940*, som i 1943 blev udgivet af en gruppe forfattere med Z. W. Sneller i spidsen, var snævert agronomisk i sin behandling af emnet.¹³ En betydelig del af bidragyderne til denne bog, hvis anden udgave kom i 1951, havde tilknytning til Landbrugsuniversitetet i Wageningen.

De institutionelle rammer, der allerede er beskrevet, og som i det væsentlige blev skabt efter 2. Verdenskrig, har bidraget afgørende til de fremskridt inden for landbrugshistorien, der siden er sket. Ser vi på periodens historiografi og koncentrerer os om udgivelser efter 1945, er et af de mest slående kendetegn den regionale og regionaliserende tendens. Betragter man for eksempel Brouwers 2-binds bibliografi fra 1974, som indeholder næsten 5.000 titler og var tænkt som et supplement til Sloet og Van Itersons liste fra 1874, er den baseret på en inddeling efter de elleve provinser, hvoraf vort land dengang bestod. Denne systematik var utvivlsomt blevet til under indflydelse af det hollandske arkivvæsens regionale struktur, men selvfølgelig også af en særlig form for regional chauvinisme, men vigtigst var dog selve landbrugets

væsen. Selv for udefrakommende er den store variation af landbrugssystemer således et af landets mest iøjne-faldende særkender. Undersøgelser af bestemte sektorer eller temaer inden for landbruget, som Van der Poels *100 års landbrugsmekanisering i Holland* fra 1967 eller Trienekens analyse af den nationale landbrugsproduktions betydning for fødevarerforsyningen under 2. Verdenskrig (1985) er forholdsvis sjældne.¹⁴

Jeg vil nu give et kronologisk overblik over de vigtigste aspekter af regionale eller regionaliserende studier udkommet efter 1945. Først må jeg nævne Boumans *Landbrugets historie i Zeeuw i det 19. og 20. århundrede*, udgivet i 1946.¹⁵ Dens brede fremstilling fulgte den periodisering, der kendtes fra almindelig historieskrivning. Nogle år senere udkom Addens bog *Groningens Landbrugsselskabs 'spørgsmål' 1852-1941*, der imidlertid blot udfoldede et apparat til udforskning af provinsens landbrugshistorie i den berørte periode.¹⁶ To år senere udkom et tobindsværk af Spahr van der Hoek om Frieslands landbrugshistorie.¹⁷ Dette monumentale værk behandler den brede landbrugsudvikling, hvoraf dele føres op til samtiden.

Selv om næppe mange opfattede det sådan i datiden, var Slicher van Baths *Et samfund under pres* både tematisk og metodisk et nybrud inden for det hollandske landbosamfunds historiografi.¹⁸ Bogen, som udkom i 1957,

er et studie af provinsen Overijssels landbrugshistorie op til ca. 1850. Selv om fremstillingen var bredt anlagt set i et snævert landbrugshistorisk perspektiv, kan den synes en smule tynd for os i dag. I lyset af nyere undersøgelser virker Slichers klippefaste tro på det traditionelle landbrugs uforanderlighed i denne provins for eksempel ganske overraskende. I hans øjne var traditionelt landbrug simpelthen hverken i stand til at forøge produktion eller produktivitet.

I 1964 udkom så Philips med fleres bog om landbrugshistorien i vor sydligste provins Limburg, som siden er blevet genudgivet.¹⁹ Den vakte opsigt ved sin moderne behandling af emnet, og endnu mere moderne i udformning og problemvalg var Hille de Vries' disputats *Landbrug og befolkning i Friesland under landbrugskrisen 1878-95*.²⁰ Bogen giver en omhyggelig og detaljeret analyse af den vegetabilske produktions udviklings-træk i de nordlige dele af provinsen under den såkaldte "store depression".

Kort tid efter udkom tre indflydelsesrige studier af hollandsk landbrugshistorie. Det drejede sig i 1972 om Van der Woudes undersøgelse af den nordhollandske region Noorderkwartier og Fabers af provinsen Friesland.²¹ De behandlede begge perioden 1500-1800. Den tredje bog, der udkom i 1974, var skrevet af outsideren Jan

de Vries og behandlede hele republikkens landbrugsøkonomi i perioden 1500-1750. I van Woudes og Fabers bøger spillede landbrugsudviklingen kun en relativt begrænset rolle i en meget videre tilgang, og kun få sider af begge disse voluminøse værker behandler landbrugsmæssige forhold i snæver forstand. I Jan de Vries' undersøgelse fik landbruget mere plads som en økonomisk sektor. I tilbageblik synes bogens betydning dog især at ligge i dens tilskyndelse til diskussion af det hollandske landbrugs udvikling og dennes konsekvenser for hele samfundsøkonomien gennem perioden 1500-1750 i almindelighed og i Den Hollandske Guldalder i særdeleshed.

Særegent regional i sin tilgang fulgte dernæst i 1974 *Landbrugets historie i Beijerland* af den i Wageningen uddannede C. Baars.²² Den beskæftigede sig med agerbrugets udvikling fra den 16. til det 19. århundrede på en af øerne i den sydlige del af provinsen Syd Holland. Et centralt element i Baars' fremragende bog er dens påvisning af det ældre landbrugs fleksibilitet og opmærksomheden på økologiske faktorerers betydning.

I 1976 udgav H. K. Roessingh fra Wageningen så sin bog om hollandsk tobaksdyrkning i 16- og 1700-årene, kaldet *Indenlandsk Tobak*.²³ Selv om den beskriver blot en enkelt kulturplantes dyrkningshistorie, har bogen en langt videre betydning, idet den

også er mere eller mindre regional i sin tilgang. Mere end nogen tidligere bog gav den hollandske fagfæller kendskab til, hvordan såkaldt "traditionelle" landmænd i de centrale og østlige dele af Holland tænkte og handlede, når de passede deres landbrugsproduktion i et spændingsfelt mellem det internationale marked og de økologiske grundvilkår. I 1979 gav Roessingh atter et værdifuldt bidrag til det hollandske landbrugs historio-grafi med sit storslåede kapitel om perioden 1650-1815 i bind 8 af *Hollands almindelige historie*.²⁴ For første gang blev der her givet et udtømmende og systematisk billede af, hvordan landbruget i forskellige regioner reagerede på de forværrede økonomiske forhold under den langvarige tilbagegang efter 1650.

Da Van Zandens phd-afhandling om hollandsk landbrugs økonomiske udvikling i 1800-tallet udkom i 1985 – ligeledes i A. A. G. Bijdragen – var en ny kurs sat. Selv om der egentlig var tale om en makroøkonomisk undersøgelse, blotlagde dette gennemført analytiske studie for første gang detaljeret den landbrugsøkonomiske dynamik 1800-1914 i dens regionale mangfoldighed.²⁵ To år senere, i 1987, udkom min egen *Landbrug på Drentes sandjord 1600-1910*.²⁶ For første gang behandlede en hollandsk undersøgelse af denne karakter en så lang periode på tværs af Napoleonstidens brud: fra 1600-årene til vort eget århundrede. Indtil da havde sandjordsregionernes land-

brugsøkonomi været betragtet som afsondret fra den omgivende verden, fra 'big economy'. Det dominerende landbrugssystem ansås stort set for uforanderligt. Min undersøgelse kunne imidlertid vise, at Drentes bønder i høj grad måtte forholde sig til verdensøkonomiens luner og svingninger.

Samme år udgav Crijns og Kriellaars, der allerede var to store navne i Brabants landbrugshistoriske cirkler, første bind af deres værk om landbrugssystemer i denne sandjordsprægede provins.²⁷ Sammen med andet bind, der udkom i 1992, gav bogen et overblik over landbrugsudviklingen 1800-1930. Selv om metoder og problemvalg er ganske traditionelle, indeholder begge bind bunker af information, og de viser, hvordan landbruget i Brabant slog ind på en fuldkommen ny kurs efter 1890.

I 1992 udkom så en væsentlig bog af Peter Priester om landbrugshistorien i den nordlige provins Groningen som led i serien A. A. G. Bijdragen.²⁸ Med udgangspunkt i en meget bred problemformulering diskuterer forfatteren landbrugets grundlæggende ændringer gennem det 19. århundrede. Anvendelsen af nye landbrugsmetoder førte til en voldsomt reduktion i brakarealet, en forøgelse af det besæede areal og en udvidelse af husdyrholdet. Priester kuldkastede dermed en ved talrige lejligheder – senest i 1985 – fremsat hypotese af landbrugs-sociologen Hofstee fra Wageningen.²⁹

To meget forskellige bøger blev udgivet af Groningen-forskerne Pilat og Knibbe. Pilat gengiver i *Hollandsk landbrugseksport* fra 1989 komplette talserier fra 1846 til 1926.³⁰ Knibbes afhandling *Landbrug i Holland 1851-1950* fra 1993 går langt videre.³¹ Den udgør således at dristigt forsøg på at sammenfatte den hollandske landbrugsproduktion i samlet input, output og tilført værdi.

Til slut vil jeg gerne nævne to bøger om de to sydlige provinser. Den første hedder *Landbrugets historie i Limburg*, blev udgivet i 1992 af Jansen og Rutten og beskæftiger sig (som supplement til en bog fra 1964) med det 20. århundredes udvikling.³² Den anden, fra 1996, er en ret håndværksmæssig undersøgelse af udviklingen af de første andelsmejerier i Brabant og Limburg af sociologen Jeanine Dekker.³³

Naturligvis er der gennem de seneste 4-5 årtier publiceret meget mere om hollandsk landbrugshistorie. Der er skrevet mange små, fine artikler, som har bidraget til at gøre billedet af landbrugets historie mere fuldstændigt. Michael Wintles særdeles anbefalelsesværdige, anoterede og selektive bibliografi i *Agricultural History Review* (1991) indeholder mere end 130 titler, hvoraf næsten alle er efter 1950.³⁴ Den bibliografiske registrering, der i årene 1964-1980 blev ført ved NAHI i Groningen, indeholder mere end 2.200 titler trykt i forskellige

bind af dets skriftrække *Historia Agriculturae*.

Alle de nævnte publikationer har bidraget afgørende til udviklingen af et nyt syn på hollandsk landbrug i nyere tid. De har vist, at det hollandske landbrug og dets bondeøkonomi var langt mere dynamisk og fleksibel end ældre skribenter antog. Dette var også et af hovedtemaerne i min egen undersøgelse *Landbrugets historie i Nederlandene 1500-1950*, der udkom i 1992. Her påviser jeg ikke alene, at 1850, 1890 og 1950 var betydningsfulde brudflader i landbrugets udvikling, men også at vigtige forandringer havde fundet sted længere tilbage i historien. Det, som fremstår stadig mere tydeligt, er billedet af en fantastisk mangfoldighed af landbrugssystemer, som hver især var tilpasset sin egen økonomiske og økologiske niche. Samtidig gøres der stadig flere forsøg på at beskrive såvel systemernes sammensatte karakter som de indbyrdes relationer, der var betinget af en højt udviklet infrastruktur – i såvel fysisk som mere abstrakt forstand.³⁵

Det er endvidere en væsentlig ny erkendelse, at indlandprovinsernes landbrugsøkonomi var langt stærkere forbundet med kystprovinsernes (f.eks. Holland, Zeeland og Friesland) byøkonomier end hidtil antaget. Jeg har selv forsøgt at formulere denne anskuelse i en tysk artikel fra 1989. For nylig har Roessingh og Schaars bidraget afgørende til belysning af te-

maet med en omhyggeligt kommenteret genudgivelse af *Statistisk beskrivelse af landbruget i Gelder*, der udkom første gang i 1826.³⁶

Hvide pletter på kortet

Ud fra den foregående oversigt kunne man let forledes til at tro, at det hollandske landbrugs historie efter 1500 er “skrevet færdig”. Men intet ville være fjernere fra sandheden. Sammenligner vi vor situation med den på den anden side af Nordsøen, må vi således indrømme, at vi blot er ved begyndelsen. Hvis vi ser på det landbrugshistoriske “kort” over Holland, er der mange hvide pletter, der venter på at blive udfyldt; også selv om vi kun betragter tiden siden middelalderen. Den forhistoriske og tidlig-historiske landbrugshistorie til og med middelalderen er stadig mere eller mindre ukendt land. Der forestår altså stadig et stort arbejde inden for såvel tematiske som mere sektoropdelte undersøgelser.

Det vil naturligvis være en vanskelig opgave at forsøge at sætte navne på de hvide pletter. Hvis vi alligevel gør forsøget inden for den regionale og regionaliserende tilgang til emnet, som er præsenteret tidligere, er det dog eksempelvis klart, at van der Woude’s *Noorderkwartier* savner en opfølgning for det 19. og 20 århundrede. Da var denne del af det nordlige Holland nemlig en af Europas mest progressive regioner med hensyn til kvægavl og mejeribrug. Af samme grund ville ud-

viklingen i det 16.-18. århundrede også kunne analyseres mere dybtgående, end han dengang var i stand til. Noget tilsvarende gør sig gældende for de mejeribrugsorienterede distrikter i Friesland, Syd Holland og Utrecht. Også en revision af Spahr van der Hoeks bog om 1800-tallets Friesland, trykt i 1951, ville være ønskelig.

På andre yngre jordbundstyper (hævet havbund, flyvesand) fandtes mange særlige former for kvægavl og mejeribrug, hvorom vi stort set intet ved. Det gælder eksempelvis regionerne Rijnland og Delfland samt det såkaldte spoelingsdistrikt nær Schiedam. Her tilskyndede den subsidierede engelske eksport af byg opblomstringen af en række gindistillier, hvis affaldsprodukter (kaldet "spoeling") gjorde specialiseret produktion af kødkvæg profitabel. Også den nordhollandske fåreavl og landbrugsudviklingen i kystens klitlandskaber er temaer, som endnu er stort set uudforskede. En bog om kystprovinsernes agerbrug er under udgivelse, nemlig Peter Priesters undersøgelse af kornavl i Zeelands marskegne. Den dækker et stort behov for en moderne analyse af landbrugsudviklingen i denne engang så progressive agerbrugsregion og vil kunne sammenlignes med hans tidligere studier om Groningen. I modsætning til denne vil Priesters nye bog dog også omfatte 1600-1700-årene.

Som en pendant til Baars bog fra

1974 om landbruget i Beijerland ville en undersøgelse af landbruget på Nord Brabants hævede havbund være yderst velkommen. Og efter Priesters bog om udviklingen i Groningen i 1800-tallet er vi desto mere opsat på at vide, hvordan forholdene var i 1600-1700-årene; ikke kun i provinsens marskområder, men også i de tidligere veenkoloniën eller "tørvekolonier". Efter de seneste studier af sandjordsområderne i Drenthe, Brabant og Limburg er behovet for lignende undersøgelser af tilsvarende regioner i Gelderland og Overijssel blevet mere påtrængende. Det samme gælder for Brabants historie i nyere tid, idet provinsen da var en vigtig overgangsregion mellem Flandern og de centrale hollandske sandjordsområder.

Et af de mest iøjnefaldende huller i vor regionale landbrugshistorie er de ferskvandsaflejrede dalområder mellem floderne Maas og Rhinen. Selv om problemet for nylig har fundet sin delvise løsning ved en undersøgelse af Paul Brusse fra vor landbrugshistoriske sektion, var mangfoldigheden af landbrugssystemer særlig stor i netop dette område. Fra de fleste mindre dele af området kendes derfor kun meget generelle beskrivelser af ældre tiders landbrugssystemer.

Læseren har måske bemærket, at jeg fra at tale om provinsundersøgelser gradvis er gået over til at tale om "landbrugsregioner" eller ligefrem "landbrugssystemer". Jeg tror, at den

mest dybtgående måde at studere landbrugets historie på er at gøre det med udgangspunkt i landbrugssystemer. Metoden bygger på en opfattelse af, at landbrugsproduktion, den være sig forhistorisk eller moderne, vestlig eller ikke-vestlig, kan betragtes som et hierarki af indbyrdes forbundne systemer og undersystemer.³⁷ Men også indenfor tematiske eller sektorafgrænsede landbrugshistoriske undersøgelser er der stadig meget at gøre. Højt prioriteret er for eksempel en moderne analyse af det markedsorienterede havebrug. Sangers bog om emnet er nu forældet, om end den stadig kan fungere som en vigtig materialesamling.³⁸

To andre eksempler. Et meget væsentligt, men forsømt forskningsområde er andelsbevægelsens historie og lokale indkøbs- og afsætningsforeninger. En begyndelse er imidlertid allerede gjort af Jeanine Dekker, hvis bog jeg allerede har nævnt. Måske mere end noget andet skabte disse andelsforetagender det strukturelle grundlag for hollandsk landbrugs succes i begyndelsen af 1900-årene og især efter 1950. Noget lignende gør sig gældende for historiske undersøgelser af det fine, institutionelle netværk af

landbrugsundervisning, -forskning og -formidling, der blev iværksat af regeringen i denne periode, og som fik umådelig stor betydning for udviklingen. Dette område har Margreet van der Burg taget hul på med sin udforskning af erhvervsuddannelsen for landbokvinder, som snart publiceres. Det bringer os så til Mellemløstiden og årtierne efter 2. Verdenskrig, som i landbrugshistorisk sammenhæng er en periode, der endnu afventer nyopdyrkning. Der er stadig meget at gøre.

Jeg har forsøgt at beskrive nogle af landbrugshistoriens vigtigste udfordringer i Holland. Og mens der gøres store fremskridt inden for "makrohistorien", vil det blive stadig mere tydeligt, hvor stort behovet er for undersøgelser på "mikroniveau". For landbrugshistorisk viden på skalaen en eller et par gårde er et forskningsfelt, der indtil nu er blevet groft forsømt. Og det er kun undersøgelser af denne særlige type, der vil kunne give os kendskab til den individuelt agerende og besluttende landmand. Så systematisk arbejde baseret på for eksempel gådregnskaber og andre private dokumenter vil kunne åbne nye og vigtige perspektiver.

NOTER

1. Artiklen bygger på et foredrag 9. 6. 1998 ved "Tagung der Arbeitskreis für Agrargeschichte" i Göttingen.
2. H. J. Koenen: *De Nederlandsche boerenstand historisch beschreven*, Harlem 1858.
3. "Studienkring voor de Geschiedenis van den Landbouw" henholdsvis "Vereniging voor Landbouwgeschiedenis".
4. Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut (NAHI), Oude Kijk In't Jatstraat 26, NL 9712 Ek Groningen, tlf. +31 50 36 35 949.
5. For en kort introduktion til begge institutioners historie, se: A. M. Van der Woude: *Dertig jaar afdeling Agrarische Geschiedenis*, A. A. G. Bijdragen 28, 1986, s. 1-42; Hille de Vries: "Vijftig jaar Vereniging voor Landbouwgeschiedenis", *Europa en de landbouw; visies op verleden en toekomst van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid*, red. P. C. M. Hoppenbrouwers & A. H. G. Schaars, Agronomisch-Historische Bijdragen 13, 1990, s. 1-12.
6. Rural History Group, Department of Social Sciences, Hollandsweg 1, NL 6706 KN Wageningen, tlf. +31 317 48 20 96.
7. Fryske Akademie, Coulonhûs, Doelestraat 8, NL 8911 DX Leeuwarden, tlf. +31 58 21 31 414.
8. Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg, Boschstraat 73, NL 6211 AV Maastricht, tlf. +31 43 32 50 141.
9. Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, Schelmsweg 89, NL 6816 SJ Arnhem, tlf. +31 26 35 76 230.
10. Sloet tot Oldhuis, B. W. A. E. Baron & W. J. D. Iterson: *Proeve eener opgave van bouwstoffen voor eene geschiedenis en statistiek van den Nederlandschen landbouw*, 's-Gravenhage 1874.
11. H. Blink: *Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in Nederland. Een studie van de ontwikkeling der economische, maatschappelijke en agrarische toetstanden, voornamelijk ten plattenlande 1-2*, Groeningen 1902-04.
12. Directie van den Landbouw: *De Nederlandse landbouw in het tijdvak 1813-1913*, 's-Gravenhage 1913.
13. Z. W. Sneller: *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940*, Groningen/Batavia 1943 (2. rev. udg. 1951).
14. J. M. G. van der Poel: *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland 1-2*, Wageningen 1967-83; G. M. T. Trienekens: *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-45*, Utrecht 1985.
15. P. J. Bouman: *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij 1843-1943*, Wageningen 1946.
16. N. G. Addens: *De "vraagpunten" der Groninger Maatschappij van Landbouw 1852-1941*, Agronomisch-Historische Bijdragen 3, Wageningen 1950.
17. J. J. Spahr van der Hoek & O. Postma: *Geschiedenis van de Friese landbouw 1-2*, Leeuwarden 1952.
18. B. H. Slicher van Bath: *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland van Overijssel*, Assen 1957 (2. udg. Utrecht 1977).

19. J. F. R. Philips m. fl.: *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, Assen 1964.
20. Hille de Vries: *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895)*, Agronomisch-Historische Bijdragen 7, Wageningen 1971.
21. A. M. van der Woude: *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economisch geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*, Wageningen 1972 (udkom også i tre bind som A. A. G. Bijdragen 16); J. A. Faber: *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale vernieuwingen van 1500 tot 1800*, Wageningen 1972 (udkom også i to bind som A. A. G. Bijdragen 17).
22. C. Baars: *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden*, Wageningen 1974.
23. H. K. Roessingh: *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland*, Wageningen/Zutphen 1976 (også udgivet som A. A. G. Bijdragen 20).
24. H. K. Roessingh: "Landbouw in de Noodelijke Nederlanden 1650-1815", *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 8, Haarlem 1979, s. 14-72.
25. J. L. van Zanden: *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, Wageningen/Utrecht 1985 (også udgivet som A. A. G. Bijdragen 25).
26. Jan Bielemans: *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw*, Wageningen/Utrecht 1987 (også udgivet som A. A. G. Bijdragen 29).
27. A. H. Crijns & F. W. J. Kriellars: *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800-1885*, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland LXXII, Tilburg 1987.
28. P. R. Priester: *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1914. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse*, Wageningen 1991 (også udkommet som A. A. G. Bijdragen 31 og som *Historia Agriculturae* 24).
29. E. W. Hofstee: *Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930. Een agrarisch-economische ontwikkeling als problem af sociale verandering*, Wageningen 1985.
30. G. Pilat: *Dutch Agricultural Export Performance (1846-1926)*, *Historia Agricultura* XIX, Groningen 1989.
31. Merijn Knibbe: *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and Institutional Change*, Amsterdam 1993.
32. J. C. G. M. Jansen & W. J. M. J. Rutten: *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*, Maaslandse monografieën 52, Leeuwarden/Mechelen 1992.
33. J. C. Dekker: *Zuivelcoöperaties op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1892-1950. Overleven door samenwerking en modernisering. Een mentaliteitsstudie*, Middelburg 1996.
34. For andre bibliografiske henvisninger, se: J. L. van Zanden: "Dutch economic history of the period 1500-1940: a review of the

- present state of affairs”, *Economic and Social History in the Netherlands* 1, 1989, s. 2-29; Jan Bieleman: *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid*, Amsterdam 1992.
35. Jan Bieleman: “Die Verschiedenartigkeit der Landwirtschaft in den Sandgebiete der Niederlande im 16. und 17. Jahrhundert”, *Siedlungsforschung: Achaeologie, Geschichte, Geographie* 7, 1989, s. 119-130.
36. H. K. Roessingh & A. H. G. Schaars: *De Gelderse landbouw bescheven omstreeks 1825. Een heruitgave van het landbouwkundige deel van de Statistieke beschrijving van Gelderland (1826), Agronomisch-Historische Bijdragen XV*, Wageningen, 1996.
37. Jan Bieleman: “Farming system research as a guideline in agricultural history”, foredrag holdt ved det fjerde CORN Symposium om Landbrugsproduktivitet og Agrosystemer i Exeter 3.-4. maj 1997 (under udgivelse).
- 38 W. J. Sangers: *De ontwikkeling van de Nederlandse tuinbow (tot het jaar 1930)*, Zwolle 1952.

Landbrugets fremtid

af Flemming Just

Bol og By beskæftiger sig med landbrugshistorie. Når nedenstående artikel vil give et bud på hvordan fremtiden tegner sig for landbrugserhvervet på tærsklen til det nye århundrede, må fremstillingen i sagens natur blive mere essayistisk end traditionelt kilde-dokumenteret.

Der findes i princippet to metoder hvorpå man kan bedrive fremtidsforskning; enten ved opstilling af scenarier eller ved at ekstrapolere fra de nutidige udviklingstræk. Førstnævnte metode, der overvejende betjener sig af prosa, anvendes især af Institut for Fremtidsforskning og har som fordel at give mere rum for frihåndstegning og klarere fremtidsmodeller. Metoden er specielt velegnet i strategidiskussioner og kan være med til at fokusere på de nødvendige midler for at nå målet. Ekstrapolering ser lidt mere videnskabelig ud, fordi der tages udgangspunkt i de seneste års

udvikling der enten belægges med et stort statistisk materiale eller baseres på såkaldte eksperters vurdering. Træfsikkerheden er ikke derfor højere. Den ene gang efter den anden overgår den brogede og mangfoldige virkelighed alle forudsigelser. Den tyske genforening er blevet skoleeksemplet idet de mest centralt placerede politikere en måned før murens fald vurderede at en genforening lå tyve år ude i horisonten. Men landbruget har også sine eksempler på forbriere. I 1950 udtalte gårdejer Jørgen Gram, formand for Hesteeksportudvalget og medlem af Landboforeningernes bestyrelse og Landbrugsraadets præsidium, at der altid ville være brug for heste i dansk landbrug. Kun på de allerstørste landbrug kunne man forestille sig anvendelse af traktorer. Ti år senere var hestene stort set forsvundet som arbejdsdyr, og der fandtes over 110.000 traktorer på de mange brug.¹

Flemming Just (f. 1957) er professor i samtidshistorie ved Syddansk Universitet Esbjerg. 1982-98 ansat ved andels- og landbrugsforskningen ved Sydjysk Universitetscenter, senest som forskningsleder. Har skrevet en lang række bøger og artikler om dansk og europæisk landbrugspolitik, andelsbevægelsen, samt om landbrug og miljø. Doktordisputatsen *Landbruget, staten og eksporten 1930-1950* udkom i 1992. Koordinator af en række EU-projekter omkring landbrug og miljø, medlem af bl.a. Fødevarerministeriets strukturudviklingsudvalg. Adresse: SDU-Esbjerg, Niels Bohrs Vej 9, 6700 Esbjerg. E-mail: fj@adm.sdu.dk

Med risiko for at foretage samme fejlskøn vil forfatteren i det følgende give et signalement af dansk landbrug ved århundredskiftet og pege på forventelige udviklingstræk i det kommende årti. Analysen vil først se på strukturudviklingen, dernæst produktionen og sidst afsætningsforholdene.

Strukturudviklingen²

Fra midten af 1990'erne kom der fornyet debat om landbrugets strukturudvikling og ikke mindst om den fortsatte kraftige reduktion i antallet af bedrifter. Den tilsvarende forøgelse af de tilbageværende gårdes størrelse blev koblet sammen med stigende miljøproblemer, landdistriktsudvikling og behovet for ændringer af skatte- og afskrivningslovgivningen. I april 1997 nedsatte fødevarerminister Henrik Dam Kristensen 'Udvalget vedrørende landbrugets strukturudvikling', det såkaldte Arne Larsenudvalg. Dets kommissorium lød på at analysere de sidste 25 års strukturudvikling i landbruget samt årsagerne til udviklingen. Desuden skulle udvalget opstille nogle mulige scenarier for den fremtidige udvikling og vurdere de samfundsøkonomiske og beskæftigelsesmæssige konsekvenser.

Betænkning nr. 1351

Betænkningen, der kom i januar 1998, viser at antallet af bedrifter er faldet fra omkring 150.000 i 1970 til 64.000 i 1996.³ Rapporten dokumenterer også den velkendte specialise-

ring. Hvor seks ud af otte bedrifter i slutningen af tresserne havde både kvæg og svin, er det nu kun en ud af otte. Desuden er der en tydelig tendens mod øget differentiering, dvs. at der bliver større forskel på landbrugenes størrelse. Antallet af bedrifter under 5 ha og over 50 ha er steget, medens midtergruppen, i Danmark som i mange andre lande, har oplevet en kraftig tilbagegang. Hovedforklaringen på udviklingen skal primært findes i de store produktivitetsstigninger. Arbejdsproduktiviteten er steget med ikke mindre end 6% om året. Heri ligger naturligvis en betydelig faktor der kan forklare hvordan så mange færre landmænd alligevel producerer mere end tidligere.

I overensstemmelse med kommissoriet søger betænkningen også at belyse andre faktorerers betydning, men her bliver der mere tale om et både-og. Landbrugsloven har nok lagt begrænsninger på udviklingen gennem grænser for sammenlægninger, forpagtning, samdrift og erhvervelse. På den anden side har reglerne i praksis ikke lagt de store begrænsninger på udviklingen, blandt andet på grund af en lempelig administrativ praksis.

Landbrugsstøttens effekt på strukturudviklingen betegnes også som uklar. Dele af støtten, bl.a. produktionskvo-terne, krisestøtte samt den almindelige prisstøtte, har virket dæmpende, medens andre dele har virket fremmende ved at give incitamenter til

modernisering og teknologi (s. 122-128). Vanskeligheden ved at sige noget håndfast om landbrugsstøttens strukturpolitiske konsekvenser understreges af at samme ordning kan have forskellige virkninger. Høj produktionsafhængig støtte kan f.eks. hos en ikke-effektiv landmand betyde at han kan forblive på sin ejendom i længere tid end markedskræfterne normalt ville tilsi. Hos naboen kan samme støtte give et kraftigt incitament til yderligere strukturudvikling.

Plan- og miljølovgivningens indflydelse er tidligere blevet behandlet i Bodil Ekner-udvalget som konkluderede at de mange reguleringer kun i meget ringe udstrækning påvirkede strukturudviklingen.⁴ Arne Larsen-udvalget følger trop ved at konstatere at miljølovgivningen på den ene side har skubbet til udviklingen gennem skærpede krav til udbringningsareal for husdyrgødning. Desuden har kravene om miljøinvesteringer ”haft mærkbar betydning for strukturudviklingen i retning af større bedrifter, idet ejerne af mange mindre husdyrbrug har valgt at afvikle husdyrholdet/bedriften i stedet for at foretage de nødvendige nye investeringer” (s. 129).

På den anden side har elementer i miljølovgivningen virket hæmmende for udviklingen af meget store brug, idet kravet om VVM-redegørelser tydeligt har lagt en dæmper på udviklingen af brug over 250 dyreenheder (DE).

Mest spænding knyttede der sig på forhånd til betænkningens konklusioner omkring skattereglernes indflydelse. Det var ikke mindst Dansk Familielandbrugs og SF's og Det Radikale Venstres kritik af skattelovgivningens strukturudviklende incitamenter som fik fødevareministeren til at nedsætte strukturudviklingsudvalget. I forhold til de overvejelser der allerede fandt sted i Skatteministeriet omkring opstramning af visse dele af afskrivningsreglerne og ejendomsavancebeskatningsloven, var der dog ikke afgørende nyt at hente i rapporten. Det er velkendt at de lempelige danske afskrivningsregler, som virker generelt for hele erhvervslivet, giver et kraftigt incitament til stadige investeringer. Herved fremmes kapitalintensiteten hvilket kan virke strukturfremmende.

Summa summarum: Analysen af den historiske og aktuelle situation gav hverken tilhængerne eller modstanderne af en mere restriktiv landbrugs- og skattelovgivning afgørende kort på hånden forud for debatten om landbrugsloven i folketingssamlingen 1998/99.

Betænkningens fremtids-scenarier

Derimod kunne der hentes politisk skyts i betænkningens fremtids-scenarier om udviklingen frem til år 2008-2010. Ønsket om at belyse forskellige scenarier fremgik af fødevareministerens kommissorium hvori det hed at

udvalget skulle opstille udviklingsalternativer og vurdere de samfundsøkonomiske og beskæftigelsesmæssige konsekvenser af alternativerne.

Konklusionen på modelarbejdet var at der fortsat forventes årlige stigninger i arbejdsproduktiviteten på 4-6% afhængig af produktionsform. Til sammen betyder det at modellen forudsår at antallet af bedrifter falder fra 64.000 i 1996 til 41.000 i 2008. Heraf er antallet af heltidsbedrifter beregnet til at udgøre godt 17.000.

I forhold til dette grundforløb er der opstillet fire scenarier. Scenario 1 ser på konsekvenserne af den teoretiske forudsætning at bedriftsstrukturen fuldstændig fastlåses i de kommende 13 år. Scenario 2 belyser konsekvenserne af at fastholde svineproduktionen på omkring 20 millioner svin. Begge scenarier siger – ud fra nogle alt andet lige forudsætninger – at sådanne indgreb vil få forholdsvis store konsekvenser for samfundsøkonomien og beskæftigelsen.

De to sidste scenarier i betænkningen forholder sig til konkrete, aktuelle problemstillinger i form af konsekvensberegninger på indførelse af et loft over antallet af husdyrenheder på 250 og ved en vurdering af følgerne af et loft over den direkte EU-støtte. I begge tilfælde viser modelberegningerne at konsekvenserne er beskedne set fra samfundets side, medens det ikke underkendes at det for enkelt-

landmænd kan have nok så store omkostninger hvis der lægges en grænse ved 250 husdyrenheder (svarer til ca. 7.500 slagtesvin om året).

Ikke desto mindre blev det resultatet i den nye landbrugslov, der blev resultatet af forhandlingerne mellem ministeren og erhvervet og de politiske partier.⁵ Hvor grænsen hidtil havde været 500 husdyrenheder, må en landmand fremover ikke have mere end 250 dyreenheder pr. ejendom. Der skete samtidig en opstramning omkring antallet af ejendomme under samme bedrift, således at en landmand maksimalt må have tre ejendomme. Umiddelbart kan en sådan opstramning undre i betragtning af at regering og Folketing på en lang række andre områder søger at geare erhvervslivet til en forstærket international konkurrence og liberalisering både som følge af EU-tiltag og som led i den nye WTO-forhandlingsrunde. Det hører derfor også med i billedet at den nye landbrugslov, trods det mere restriktive ydre, stadig rummer mange muligheder for ekspansion. Det mellemstore og store landbrugsorganisation, De Danske Landboforeninger, har da også accepteret aftalen.

Uanset landbrugslovens intention om at skabe en vis opbremsning i strukturudviklingen, er der intet der tyder på at loven vil få den konsekvens. Antallet af brug fortsætter med at falde med uformindsket styrke, ikke mindst i lyset af den alvorlige indtje-

ningskrise i landbruget i det seneste år (BFI faldet med 23% i perioden juli 98-juli 99).⁶

Der er derfor god grund til at tro på at den prognose som landboforeningerne udarbejdede i midten af 90'erne for strukturudviklingen, kommer tættere på virkeligheden end Fødevarerministeriets strukturudviklingsudvalg. Organisationen foretog et omfattende analysearbejde for at vurdere situationen frem til år 2010 og se på udviklingslinjerne for de enkelte regioner og driftsgrene. Analysen viste at der i 2010 kun vil være 10.000 heltidsbedrifter tilbage og 31.000 deltidsbedrifter.⁷

Landbruget og de unge

En ofte overset brik i debatten om strukturudviklingen er om der findes nok unge købere til ejendommene. I den forbindelse kan der være grund til at se nøjere på sammenhængen mellem udbuddet af ejendomme og udbuddet af eventuelle købere, her defineret som unge med et såkaldt grønt bevis.

Antallet af unge der påbegynder en landbrugsuddannelse har i de seneste år vist en vigende tendens, men sammenholdt med de faldende ungdomsårgange er landbrugsuddannelserne dog stadig i stand til at fastholde omkring 2% af en ungdomsårgang.⁸

Det er langt fra alle der påbegynder landmandsuddannelsen som også ta-

ger driftslederuddannelsen. Denne giver det grønne bevis og dermed adgang til at købe ejendom over 30 ha uden dispensation og mulighed for at modtage et favorabelt Yngre Jordbruger lån. Antallet af driftsledere har i de seneste år vist en opadgående tendens, således at ca. halvdelen af de der påbegyndte første del af landbrugsuddannelsen, nu også fuldfører driftslederuddannelsen (modul 3). I 1996 tog 486 unge landmænd det grønne bevis. De vil ikke alle være interesserede i at være selvstændige, og nogle forlader også erhvervet. Tilbage af en sådan årgang bliver derfor kun omkring 400.

I 1996 fandtes ca. 64.000 landbrugsbedrifter. I forhold til unge købere med grønt bevis er det imidlertid mest relevant at se på antallet af brug over 30 ha. Af dem var der omkring 30.000 det år. Hvis det forudsættes at en generation udgør 35 år, betyder det at der i gennemsnit skal handles godt 850 ejendomme pr. år. Det svarer til at udbuddet af ejendomme over 30 ha er omkring dobbelt så stort som antallet af unge med grønt bevis.

Der kan derfor ikke ses bort fra at fraværet af tilstrækkeligt mange unge købere i sig selv kan påvirke strukturudviklingen. Ét er imidlertid statistiske gennemsnit, noget andet er hvilke ejendomme de unge købere konkret efterspørger. Ideelt set vil den unge landmandsfamilie se på

både ejendoms karakteristika og beliggenhed. Det første vedrører ejendommens tilstand og udviklingsmuligheder, medens det andet er mere socialt betinget som afstand til skole, købmand, større by og lignende. Skal indtil flere af disse forhold opfyldes i positiv retning, indsnævres mulighederne naturligt, og er der en mælkekvote til ejendommen eller er den beliggende i et område med konkurrence om jorden, vil den unge køber have meget vanskeligt ved at konkurrere prismæssigt med etablerede landmænd. Derfor er der i realiteternes verden en (generations)kamp om de gode ejendomme, en kamp som ikke bliver mindre af at den igangværende strukturudvikling fjerner mange mindre og mellemstore brug som tidligere var en god begyndelse for unge landmænd.

En anden faktor hos de unge købere, som også påvirker ejendoms markedet, er ægtefællen. Færre og færre landmandskoner kommer fra landet og deltager aktivt i bedriftens arbejde. Marianne Zenius har vist at tidli-

gere kom 8 ud af 10 landmandskoner fra landet. Nu er det kun 4 ud af 10.⁹ Dette giver i sig selv anledning til mange tilpasningsvanskeligheder for de nye landmandskoner, idet deres erfaringer og forventninger støder imod landbrugsproduktionens daglige realiteter. Konerne – men også de unge landmænd – kræver i stigende grad arbejds- og indkomstforhold og fritid der mere svarer til hvad deres bekendte uden for landbruget opnår. Derfor indgår det i mange unges planlægning at gården skal være så stor at der er plads til at have en ansat, så familien kan holde fri hver anden weekend og også tage på ferie.

Udviklingen på europæisk plan

Det er ikke kun i Danmark at strukturudviklingen har været markant i de sidste tre årtier. Nedenstående tabel taler sit tydelige sprog om betydelige forandringer i mange andre lande. Det vil bemærkes at Danmark og Belgien ligger i den europæiske top for så vidt angår nedlægning af landbrugsbedrifter. En markant forskel mellem

Tabel 1. Strukturudviklingen i landbruget i seks nordvesteuropæiske lande. Procentvis nedgang i antallet af bedrifter pr. år, 1975-95.

	B	DK	F	IRL	NL	UK	Gn.snit
1975-80	3,3	1,5	0,9	0,4	1,7	0,9	1,1
1980-85	3,0	4,9	3,2	0,3	1,7	0,8	2,6
1985-90	2,6	2,4	2,5	4,5	1,6	1,2	2,5
1990-95	3,5	3,1	4,1	2,0	1,9	0,7	3,1
I alt	48,6	47,9	44,1	32,7	30,4	16,4	39,1
Gn.snit/år	2,4	2,4	2,2	1,6	1,5	0,8	1,9

Kilde: Eurostat, 5A, Landwirtschaft, 1997; Danmarks Statistik: Landbrugsstatistik, 1997.

de to lande er imidlertid at medens nedlægningsstakten i Belgien har været ret stabil, og det gælder også i Holland og Storbritannien, så har udviklingen været ujævn i Danmark. Speciel kraftig var udviklingen i begyndelsen af 1980'erne hvor landbruget oplevede et stort antal tvangsauktioner – procentuelt flere end under krisen i 30'erne.¹⁰ Den fornyede krise omkring 1992/93 gav sig også udslag i flere nedlægninger og sammenlægninger. Det samme gjorde sig gældende i Frankrig på samme tidspunkt. Den kraftige udvikling i Irland i sidste halvdel af 80'erne var mere betinget af pull- end af push-effekter. Efter at antallet af ejendomme i årtier havde ligget stabilt på omkring en kvart million helt overvejende små ejendomme, betød de omfattende struktur-fondsmidler fra EU (og gunstige skatteregler for udenlandske firmaer) at der skabtes et betydeligt antal nye arbejdspladser uden for landbruget. Den samme pull-tendens kendes i mindre omfang fra Danmark: I de regioner hvor de alternative beskæftigelsesmuligheder er få, går struktur-

udviklingen ikke så hurtigt og brugernes gennemsnitsalder bliver af samme grund højere, end hvor der er kort afstand til andre jobmuligheder.

Det er i øvrigt værd at bemærke at den danske strukturudvikling målt i procent ligger meget tæt på udviklingen i det øvrige Nordvesteuropa, bortset igen fra første halvdel af 80'erne. Når der bliver færre brug, bliver de resterende større. Specielt siden 1990 har den tendens været markant i de fleste lande, således at hvert femte brug i gennemsnit i de otte nedenfor nævnte lande nu er over 50 ha. Tallene dækker dog over store nationale forskelle og trækkes op af at det store Frankrig rummer omkring 40% af brugene i denne sammenligning mellem otte lande. I Storbritannien med dets tradition for store brug har der fundet en stabilisering sted, således at antallet af bedrifter over 50 ha i de sidste par årtier har ligget nogenlunde stille på omkring en tredjedel af samtlige, en andel som både Danmark og Frankrig er ved at nå op i nærheden af.

Table 2. Antallet af landbrugsbedrifter over 50 ha i otte nordvesteuropæiske lande, 1975-95 (%).

	B	D	DK	F	IRL	NL	S	UK	Gn.snit
1975	2,5	2,9	7,6	10,6	8,6	2,0	9,2	29,5	9,0
1980	3,3	3,6	9,4	11,8	8,8	2,6	11,3	30,3	10,0
1985	4,4	5,0	15,3	15,2	8,9	3,4	13,2	31,4	12,4
1990	5,8	8,6	19,2	19,4	11,5	4,8	15,8	33,3	15,9
1995	8,2	12,6	24,9	27,0	13,2	6,3	17,8	34,2	20,5

Kilde: Eurostat, 5A, Landwirtschaft, 1997; Danmarks Statistik: Landbrugsstatistik, 1997.

I virkeligheden har udviklingen været mere kraftig end tabellen angiver, idet forpagtning ikke er medregnet. Selv om udviklingen ikke er entydig, er der dog en samlet tendens til øget forpagtning, således at næsten halvdelen af jorden i Nordeuropa nu er i forpagtning. I Danmark nærmer det sig hver fjerde hektar jord.

Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt hvor forskellig landbrugsstrukturen og -lovgivningen stadig er i EU's medlemslande. På trods af at vi med den fælles landbrugspolitik har at gøre med den ældste fællesskabspolitik, næsten fire årtier gammel, og at denne politik har været den mest intervenerende af alle, så er der stadig stor forskellighed. I virkeligheden er det ikke så overraskende, for ret beset har den fælles landbrugspolitik været en forlængelse af efterkrigstidens protektionistiske landbrugspolitik i de enkelte lande og har med sine skjærmende vinger mod verdensmarkedets susen bidraget til at de enkelte lande har kunnet fastholde et nationalt særpræg og lovgivning. Desuden har lovgivning omkring landbrugets ejen-

domsforhold så dybe politiske og ideologiske rødder i de fleste lande at det ikke er noget man lige harmoniserer. Men i takt med at verdensmarkedet i øget grad får lov at slå ind over Europas landbrug, må det forventes at det nationale særpræg over nogle årtier bliver mere udvasket.

Selv om der ikke kan sættes tal på, er der ingen tvivl om at EF's fælles landbrugspolitik har skubbet til strukturudviklingen og specialiseringen. Det er sket gennem en politik som har præmieret størst mulig produktion. Omvendt kan man ikke udlede at uden EF ville der have været langt flere brug og alsidige bedrifter. Vi så de samme tendenser til såkaldt strukturrationalisering i 60'erne i den nationale landbrugspolitik og landbrugsudvikling. Et alternativ ville ikke have været en fortsat kraftig subsidiering – som i 1960'erne nåede op på 1/3 af nettofaktorindkomsten – men en gradvis liberalisering, der i endnu højere grad end EU's landbrugspolitik ville have fremmet udvikling af stor-drift og international arbejdsdeling, dvs. specialisering.

Tablet 3. Forpagtning som andel af det samlede dyrkede areal i seks nordvesteuropæiske lande, 1975-93 (%).

	B	DK	F	IRL	NL	UK	Gn.snit
1975	72,9	14,1	48,2	3,5	44,3	43,3	41,6
1985	69,4	18,1	52,6	3,9	36,7	38,1	42,1
1993	67,2	21,1	60,7	11,9	35,4	38,1	47,4

Kilde: Eurostat, 5A, Landwirtschaft, 1997; Danmarks Statistik: Landbrugsstatistik, 1997.

Dette er ikke sagt for at frikende den fælles landbrugspolitik for dens tåbeligheder frem til dette årti. På grund af den teknologiske udvikling og markedskræfterne ville vi under alle omstændigheder se en nedgang i antallet af landbrugsbedrifter. Men den fælles landbrugspolitik kunne, indrettet på en anden måde, have betydet en mindre belastning af miljøet og have bidraget til at fastholde mere natur.

Produktion

På trods af de mange færre landbrug er produktionen ikke gået tilbage. Siden 1970 er kornproduktionen steget med 50% og svineproduktionen med 100%. Mælkeproduktionen er gået 5% tilbage, men det skyldes ikke det færre antal landmænd, men derimod kvotesystemet siden 1984. Okse- og kalvekøds mængden er bl.a. som følge af nedgangen i koantallet gået tilbage med 15% siden 1970.¹¹

Medens de landboretlige forhold er et nationalt anliggende, sættes de væsentligste rammebetingelser for produktion og afsætning af EU og de internationale handelsaftaler (WTO). Med landbrugsreformen i 1992 – også kaldet MacSharry-reformen efter den irske landbrugskommissær – blev der indført helt nye principper i den fælles landbrugspolitik (CAP). Allerede ved Danmarks indtræden i EF i 1973 var man på flere områder ved at nærme sig en overproduktion af landbrugsvarer, men en svag kommission og stærke nationale interesser forhindrede

tilbundsgående reformer. Indførelsen af mælkekvoter i 1984 var et første og forholdsvis vellykket forsøg herpå, om end meget bureaukratisk. Selv om reformen i 1992 hovedsageligt var begrænset til kornområdet, viste den alligevel vejen. Kornpriserne blev sænket, og landmændene fik i stedet udbetalt hektarstøtte, og jord blev taget ud af produktion ved at yde braklægningsstøtte. Dette amerikansk-inspirerede princip om 'deficiency payments' (= landmændene kompenseres for den 'manglende' sum ned til den lavere verdensmarkedspris) er siden blevet udvidet til at gælde en række andre produkter. Senest er det ved en ny reform i 1999, Agenda 2000, lykkedes at få skabt en mindre reform af det vanskelige oksekødsområde, medens man ikke kunne nå til enighed om mælkeområdet, så her fortsætter kvoterne frem til mindst 2006.

Det afgørende ved MacSharry-reformen var at den skabte gennemsigtighed og udstyrede Kommission og Ministerråd med fleksible reguleringsværktøjer. For eksempel er brakprocenten blevet reguleret op og ned i takt med forsyningssituationen. Med reformen er landbrugsstøtten også blevet tydeliggjort og dermed gjort mere synlig som forhandlingsemne. Hvor støtten tidligere lå indlejret i høje priser, er det nu tydeligt hvad landmanden får i støtte. I spørgsmålet om landbrugets fremtid er der ingen tvivl om at en ny trend er at skatteborgerne og forbrugerne vil have

mere 'value for money'.¹² Der er tilsyneladende i EU's medlemslande en accept af nødvendigheden af fortsat støtte, men der skal nu ydes noget til gengæld. Med 1999-reformen er der således sket en integration af miljø- og landdistriktsstøtte, og der er efter dansk pres åbnet op for såkaldt 'cross-compliance', dvs. at der kan stilles krav om en bestemt adfærd (læs miljøvenlig drift) som betingelse for at udbetale støtte.

I det hele taget bliver integration et nøgleord i de kommende års landbrugspolitik. Med mulighed for at producere mere end der kan sælges på verdensmarkedet, er det blevet oplagt at fokusere mere på produktionsbetingelserne. Mere ekstensive driftsformer giver dobbelt-dividende ved både at lette presset på afsætningen og på miljøet. Fra 1992 blev det sat i system med de såkaldte ledsageforanstaltninger, hvor især Forordning 2078/92 med dens støtte til forskellige former for miljøvenlig landbrugsdrift har givet anledning til iværksættelse af mange støttede natur- og miljøordninger. Med 1999-reformen går man et lille stykke videre i at integrere miljø- og landdistriktsudvikling. Stadig er der dog tale om ordninger der ligger ved siden af den egentlige landbrugsdrift, hvor det må konstateres at den natur- og miljømæssige gevinst er begrænset, og ordningerne har indtil nu kun i yderst beskedent omfang bidraget til opfyldelse af vandmiljøplanen sådan som intentionen ellers har

været. Det kan videre konstateres at de administrative omkostninger både på nationalt og amtligt niveau og hos landmændene og deres rådgivere har været uforholdsmæssigt høje i forhold til de miljø- og naturmæssige gevinster. Det har også været ganske vanskeligt at komme af med de frivillige ordninger til landmændene. Den økonomiske gulerod for at ekstensivere har for nogle været for lille, men mere afgørende har det været at mange landmænd har ment at den og den ordning ikke har passeret ind i driftsplanlægningen.¹³

Udvikling af økologisk jordbrug er en del af omstillingsprocessen i både EU's og den nationale landbrugspolitik. Denne produktionsform vil medvirke til at fremme en ekstensivering, men vil kun i meget lille omfang lægge en dæmper på udviklingen af store brug. Økologisk jordbrug er også pålagt markedets krav om til stadighed at producere billigere og bedre produkter, og vi kan bl.a. se at økologiske mælkeproducenter er 20% større end en gennemsnitlig mælkeproducent. Forskellen i alderssammensætning spiller dog ind her.

Fra mange sider har der været udtalt ønske om en totalomlægning af dansk landbrug til økologisk produktion. En nyligt offentliggjort rapport omkring økologisk landbrug i Europa viser imidlertid at der er meget lang vej igen. Østrig, som er længst fremme, havde i 1997 omlagt 10% af arealet,

Schweiz og Sverige 6-7%, Finland og Italien 4-5%, og Danmark og Tyskland 2-3%.¹⁴ Selv om andelen af økologiske jordbrug siden har passeret 4% i Danmark, er det vanskeligt at tro på at der i det kommende tiår vil være produktions- og markedsmæssig basis for økologi på mere end 7-10% af det samlede landbrugsareal.

Det er i øvrigt interessant at bemærke at sammensætningen af de økologiske producenter er under ændring. Hvor de to første generationer af omlæggere var 'alternative' (1. generation var de 'hønsestrikkede' i 1980'erne, 2. generation var nyomlæggerne i begyndelsen af 1990'erne), tyder undersøgelser på at der er en vis konvergens i anden halvdel af 90'erne mellem nyomlæggere og konventionelle landmænd, dvs. de kommer til at ligne hinanden mere i holdninger og bedriftskarakteristika. Drivkraften hos mange omlæggere er ikke så meget en hellig flamme som det er faglig nysgerrighed, personlig udvikling og håbet om en bedre aflønning.¹⁵

Øget hensyn til miljøet er sandsynligvis det mest markante udviklingstræk i dansk landbrug i perioden 1985-1995. I det tiår blev NPO-handlingsplanen, vandmiljøplanen, pesticidhandlingsplanen, planen for et bæredygtigt landbrug m.m. gennemført. Der kom herved en hidtil uset regulering af produktionsforholdene. Det fik den videre konsekvens at landbrugets organisationer måtte op-

leve at miste indflydelse i forhold til grønne interesser og et markant politisk ryk mod middelklassesyndspunkter.¹⁶ Dansk landbrug er derved blevet et af de mest regulerede i Europa, og et af de lande der har den skrappeste miljølovgivning. Det er imidlertid ikke ensbetydende med at miljøpåvirkningen er mindre i Danmark end andre steder. Tværtimod synes resultaterne af miljøindsatsen over for det meget intensive landbrug kun langsomt at vise sig. Hidtil har miljøreguleringerne primært bestået i regelstyring (påbud, forbud) og normative reguleringer (information, forsøg på holdningsbearbejdning).¹⁷ Økonomiske instrumenter i form af afgifter har derimod ikke spillet nogen væsentlig rolle skønt der har været udfoldet stærke politiske bestræbelser på at indføre en kvælstofafgift. Det må imidlertid forventes at økonomiske instrumenter vil blive mere anvendt i de kommende år bl.a. i form af 'cross-compliance'. Det landbrugspolitiske segment vil også blive sat under hårdt pres når det om et par år formentlig viser sig umuligt at opfylde målsætningerne i vandmiljøplan II. Landbruget vil her blive stillet over for et valg mellem afgifter eller endnu mere snærende regulering i forhold til den private ejendomsret.

Afsætning

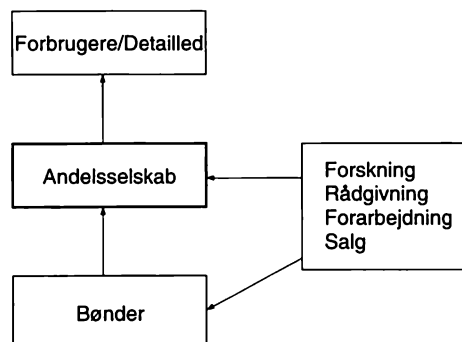
MacSharry-reformen skal ses i tæt tilknytning til indgåelsen af GATT-aftalen i 1993. Her blev der for første gang indgået en aftale om mere fri

adgang på verdensmarkedet for landbrugsprodukter og om reduktion af eksportstøtten fra 1995. Som en af de største eksportører af landbrugsvarer ud af EU ramte begrænsningerne i eksportstøtten i høj grad dansk landbrug (især mejeribrug). Det lykkedes dog i løbet af 90'erne at sikre sig en større del af det europæiske hjemmemarked, og fremfor alt steg eksporten stærkt til Rusland og Central- og Øst-europa. Hermed har dansk landbrug fået bekræftet at den frihandelsorienterede linje som det altid har hyldet, giver gevinst i en mere åben verden, selv om der kan være kortsigtede og sektorale ulemper ved den øgede liberalisering. Den udvidelse af EU som gradvist vil ske i løbet af det næste årti, vil derfor også helt overvejende blive betragtet som en udvidelse af markedsmulighederne. Når det gælder den nye WTO-runde, der indledtes i Seattle i november 1999, var det tidligere opfattelsen at den ville sætte EU's landbrugspolitik yderligere under pres og gå endnu mere i liberal retning. En meget kraftig landbrugs-krise i USA kombineret med et stærkt europæisk krav om i højere grad at indarbejde miljøhensyn i produktionen ser imidlertid ud til at dreje dagsordenen noget væk fra en ensidig fokusering på frihandel.

WTO definerer de overordnede samhandelsbetingelser. De nære og afgørende betingelser finder sted i et tæt samspil mellem afsætnings- og detailed. Som på miljøområdet kan

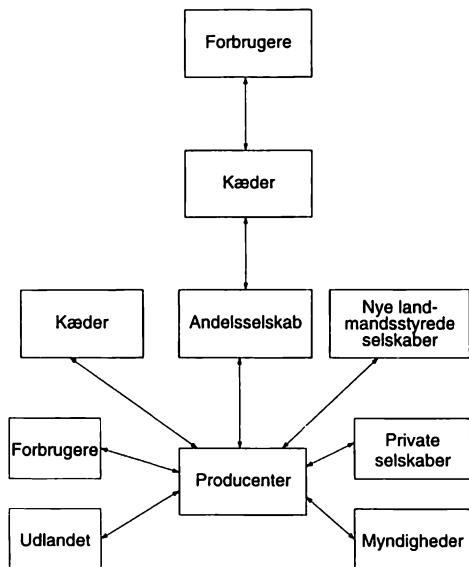
der også her konstateres en markant brudlinje i perioden 1985-95. Helt frem til midten af 1980'erne har fødevarsalget været bestemt af udbudsstyring. Det vil sige at landbruget og dets følgeindustri var de styrende i forhold til detailed og forbrugere. I tæt samklang hermed sørgede forskning og rådgivning for at understøtte den herskende filosofi som dels bestod i udbyttmaksimering og dels i en forfinelse af de få hovedprodukter som landbruget leverede.

Figur 1

Fra midten af 1980'erne brød det 'system', som havde hersket siden 1870'erne, gradvist sammen. Detailkæderne voksede sig stærkere og stærkere og blev mere internationale. Fødevarerhandlen bliver nu i stedet domineret af efterspørgselsstyring hvor forarbejdningsindustrien må søge i tæt samarbejde med store kæder for at kunne leve op til disses specifikke krav.

Figur 2. Forskning, rådgivning.

Medens politikerne har omsat nye strømninger i vælgerbefolkningen til miljø- og forbrugerpolitiske stramninger, har kæderne omsat de tolkede forbrugerkrav som et pres på fødevarereindustrien og primærproduktionen i retning af mere miljøvenlige produktionsformer, mere hensyntagen til husdyrvelfærd, og flere og mere spændende produkter. For landbrugsforskningen betyder det at den er blevet mere løsgjort fra de umiddelbare producentinteresser og i højere grad fokuserer på de nye bløde parametre. Stort set alle forskningsprojekter handler nu om bæredygtig udvikling i bred forstand og om forbedret husdyrvelfærd. Primærproducenterne er også blevet mere markedsorienterede

og ønsker at fremme produktudvikling og tilfredsstillelse af forbrugernes behov. Dette giver sig udslag i kritik af den eksisterende andelsbevægelse og et ønske hos flere om at levere direkte til forbrugerne eller til mindre private selskaber.

Skønt landmændene således er kritiske, er det bemærkelsesværdigt at hverken strukturudviklingen eller detailhandelsudviklingen har svækket andelsbevægelsens stilling. Tværtimod er det lykkedes at sætte sig på en stigende markedsandel inden for såvel slagterier, mejerier som foderstoffer. I intet andet land har landbrugskooperationen en så stærk stilling, og i intet andet land ser man andelsvirksomheder være i stand til at spille en så fremtrædende rolle i den internationale fødevarerhandel. Med de seneste fusioner er det således lykkedes at skabe både Europas største slagterivirksomhed og mejerivirksomhed, i begge tilfælde i andelsregi. Så store virksomheder sætter det traditionelle andelsdemokrati under pres, men indtil nu har sektoren vist en forbavsende omstillingsduelighed og evne til at omsætte markedskrav til et velfungerende andelsdemokrati – størrelsen taget i betragtning. I 1997 udsendte Danske Andelsselskaber en rapport omkring udfordringerne frem til 2010. Et af spørgsmålene som fordomsfrit diskuteres er optagelse af udenlandske andelshavere. Med den planlagte fusion mellem MD Foods og Arla fra april 2000 har den danske

andelssektor endnu en gang bevist at den forholder sig yderst pragmatisk til teoretiske diskussioner. Der bliver handlet markeds-mæssigt, og så findes der nok andelsorganisatoriske løsninger bagefter.

Organisationssystemet

Den skitserede udvikling med langt færre og større landbrug, nogle ganske få andelsvirksomheder inden for hver branche, og behovet for meget specifik rådgivning stiller hele det gammelkendte organisationssystem under pres. Trods flere forsøg er det ikke lykkedes at skabe et tættere samarbejde hverken i toppen eller bunden hos de generelle organisationer. Det er imidlertid meget vanskeligt at forestille sig at 10.000 fuldtids-landmænd i år 2010 vil kunne bære det eksisterende organisationssystem. I en tid hvor det ikke så meget er størrelsen men holdninger og produktionsform som er afgørende, er det i nordeuropæisk sammenhæng usædvanligt at det stadig er størrelsen som skulle være afgørende for organisationsvalget. Der kommer derfor til at ligge et betydeligt pres på de to generelle organisationer for at skabe en enhedsorganisation.

Indtil nu har en væsentlig begrundelse for et medlemskab af enten Dansk Familielandbrug eller De Danske Landboforeninger været adgangen til de respektive konsulentsystemer. I de næste ti år må det forudses at al støtte til konsulenter falder bort, bortset fra

miljørelateret støtte. Det vil yderligere forcere antallet af sammenlægninger inden for rådgivningstjenesten og fjerne noget af incitamentet til et organisationsmedlemskab.

Inden for andelssektoren vil den faktiske monopolstilling efterhånden også fjerne det meste af grundlaget for de tidligere føderative organisationer som Mejeriforeningerne og Danske Slagterier. Det vil dog næppe komme til lukning af disse glørværdige organisationer, da de tjener politiske formål. Derimod vil der som led i en slankning af organisationssystemet nok ske en fusion mellem Landbrugsraadet og Danske Andelsselskaber i løbet af de næste år.

Afslutning

Samlet set har udviklingen i de seneste femten år inden for landbruget været præget af konvergens, dvs. tilnærmelse mellem arbejdsforhold og produktionsbetingelser mellem landbrug og andre erhverv. Denne tendens vil helt afgjort fortsætte i de kommende år, alene af den grund at landbruget skal konkurrere om sparsom arbejdskraft, og fordi kapitalintensiteten og industrialiseringen af erhvervet vil fortsætte. Myten om en særlig livsform bliver derfor også mere og mere vanskelig at opretholde. En særlig landbrugskultur er også vanskelig at få øje på. Derimod har der udviklet sig en egentlig landbo-kultur som forener elementer af den gamle landsbykultur og moderne livs-

former. Landmændene som gruppe vil komme til at udgøre en mindre og mindre del af disse samfund i takt med at et gennemsnitligt sogn kun vil rumme 5-7 heltidslandmænd. Herved vil landdistrikterne også tydeligere transformeres til hvad de allerede er nu, nemlig alternativer til forstæderne.

Politisk er det vanskeligt at få øje på at noget vil ændre på de udviklingstræk der er skitseret i det foregående. Vanskelighederne der var forbundet ved overgangen fra landbrugssamfund til industrisamfund omkring 1960 blev i de følgende to-tre årtier afbødet gennem generøse tilskud uden nævneværdige krav om modydelser, bl.a.

fordi landbrugserhvervet i Danmark som i de fleste andre lande havde en overproportional indflydelse. Den situation har ændret sig markant siden midten af 1980'erne. Forbruger- og skatteborgerhensyn spiller nu en helt afgørende rolle. Middelklasse- og byinteresser har sat sig igennem som de dominerende interesser imod hvilke landbruget og dets tidligere støttepartier har ringe gennemslagskraft. Hensynet til natur, miljø, fødevarekvalitet og husdyrvelfærd vil derfor i stadig stigende grad blive overordnet hensynet til den enkelte landmand, som forventes at kunne skabe sig et udkomme tættere på de nye markedsbetingelser.

NOTER

1. Jens Christensen: "Nye produktionsmetoder i dansk landbrug i 1950'erne og 1960'erne", *Bol og By* 1989:1, s. 119-53, her s. 122.
2. Afsnittet er baseret på Flemming Just: "Landbrugets strukturudvikling og miljøet", *Natur og Landbrug*, red. P. Agger, K.B. Andersen, E.H. Petersen og J. Primdahl, (Temarapport nr. 1, Naturrådet), 1999, s. 48-56.
3. *Betænkning nr. 1351. Landbrugets strukturudvikling. Betænkning fra Udvalget vedrørende landbrugets strukturudvikling.* Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri, 1998.
4. *Landbruget i planlægningen – planlægnings og arealreguleringens betydning for landbruget*, Strukturdirektoratet 1996.
5. Lov nr. 157 om ændring af lov om landbrugsejendomme: "Ændring af strukturregler om husdyrhold, samdrift og sammenlægning m.v." Vedtaget af Folketinget ved 3. behandling den 28. maj 1999.
6. *Jydske Vestkysten*, 3. november 1999.
7. *Dansk landbrug år 2000 og 2010 – hele landet og de enkelte amter*, De Danske Landboforeninger 1993.
8. Oplyst af Foreningen for danske Landbrugs-skoler.
9. Marianne Zenius: *Landbokvinden i det 20'ende århundrede*, 1982; *Landbokvinden*, Det Danske Familie- og Husholdningsudvalg 1994.
10. Flemming Just: "LR 80 og Landbrugets Græsrødder", *Bol og By* 1994:2, s. 78-100.
11. *Betænkning nr. 1351* (se note 3), s. 23.
12. En ekspertgruppe nedsat af Kommissionen konkluderede i 1994 at totalt set overførte skatteborgerne i 1992 ca. 52 mia. ecu (1 ecu = ca. 7,50 kr.) til landbruget og forbrugerne ca. 70 mia. ecu gennem kunstigt høje priser, *European Economy. Reports and Studies*, 1994, No. 4, (EC agricultural policy for the 21st century), s. 26.
13. Erling Andersen, Jørgen Primdahl og Vibeke Solvang: *Miljøvenlige jordbrugsforanstaltninger og de Særligt Følsomme Landbrugsområder 1994-96. Evaluering af MVJ-ordningens iværksættelse og betydning*, DSR Forlag, Frederiksberg 1998; Flemming Just: "Landmændenes egen naturforvaltning og de offentlige støtteordninger", *Tidsskrift for Landøkonomi* 2, 1997, s. 142-50.
14. Ulrich Hamm og Johannes Michelsen: *Der Markt für Öko-Lebensmittel in Europa*, Sonderdruck aus *Agra-Europe* 43/99, s. 19.
15. Johannes Michelsen: endnu ikke publiceret undersøgelse af 1995-omlægningerne.
16. Flemming Just: "Fra Axelborg til Christiansborg", *Samfundsøkonomen* 1995:2, s. 11-18.
17. Flemming Just og Ingo Heinz: "Do soft regulations matter?", *CAP regimes and the European Countryside*, ed. Floor Brouwer and Philip Lowe, London, CAB International (i trykken), s. 15.

Register til Bol og By (indtil 1985: Landbohistorisk Tidsskrift) 1956-1999

ved *Anders Thornvig Sørensen*

De udkomne numre:

1. række, nr. 1-8, 1956-74

2. række, nr. 1-6, 1977-84

1985-: to numre årligt, i 1992 dog begge
i ét bind

1. r., nr. 1 (1956) var samtidig et særtryk
af *Fortid og Nutid*

Forfatterregister

Adamsen, Christian og Jensen, Vivi

Præsteindberetningerne til oldsagskommissionen af 1807 som eksempel på antikvarisk-topografiske beskrivelser

1997, nr. 1, s. 8-17

Algreen-Ussing, Gregers

Se Kristiansen, Kristian

Andersen, Bent Schiermer

Mejeri- eller staldgård. En studie i dansk hovedgårdsdrift i det 18. århundrede

1986, nr. 2, s. 75-114

Andersen, Erik Bach

Anton Ove Poulsen – en husmand fra Salling

1985, nr. 2, s. 144-164

Andersen, Finn

Godsejerne og næstekærligheden. Tilblivelsen af de første danske aldersforsørgelseskasser i sidste halvdel af

1800-tallet

1996, nr. 2, s. 94-112

Andersen, Lis Toft

Bondens almanak

1986, nr. 1, s. 79-115

Appel, Charlotte

“Kunne læse udi Bøger Prent”. Om læsefærdighed og læsning i 1600-tallets landbosamfund

1995, nr. 2, s. 18-49

Appel, Hans Henrik

Forbrydelse og straf? Slagsmål og sædeligheds-sager i Skast herred 1635-70

1995, nr. 1, s. 52-69

Arevad, Olga

Tre generationer på et “sted” på heden

1993, nr. 2, s. 17-22

Banggaard, Grethe

Husmandsbørns vilkår i første halvdel af

1800-tallet

1999, nr. 1, s. 32-56

Barner, Otto

Godset Voergård og dets daglejere 1872-1910.

Økonomi, lønninger, boliger og levevilkår på Voergård

1989, nr. 2, s. 60-96

Bavnshøj, Peter

Se Søndergaard, Jens Aage

Bieleman, Jan

Hollandsk landbrugshistorie. Institutionelle rammer og historiografi

1999, nr. 2, s. 116-128

Bjørn, Claus

“De danske cahiers”. Studier i bondereaktionerne på forordningen af 15. april 1768

2. r., nr. 5 (1983), s. 145-170

Fridlev Skrubbeltrang 1900-1988

1988, nr. 2, s. 162-168

Fællesmejerierne – En fase i dansk mejeri-brugs udvikling 1860-1890

2. r., nr. 1 (1977), s. 65-80

Kampagnen for indsamling af landmænds erindringer

1993, nr. 2, s. 9-14

Vejen til centeret [om oprettelsen af Humanistisk Forskningscenter]

1992, s. 9-15

Boje, Per

Trap gennem tiderne

1997, nr. 1, s. 18-34

Borggren, Øjvind

Den danske krones træforsyning og skovpolitik 1550-1650

1994, nr. 1, s. 51-63

Buksti, Jacob A.

De erhvervspolitiske konsekvenser for dansk landbrug af afvandringen fra erhvervet efter 2. verdenskrig

2. r., nr. 3 (1980), s. 93-112

Bøgh, Anders

Godssystem og landsbyfællesskab i senmiddelalderen

1996, nr. 2, s. 28-37

Campbell, Bruce og Overton, Mark

Engelsk landbrugshistorie før 1850. En historisk og geografisk oversigt over den nuværende forskningssituation

1999, nr. 2, s. 80-114

Christensen, Carl Chr.

Tjenestedreng og karl på Fyn i 20'ernes og 30'ernes landbosamfund

1993, nr. 2, s. 23-28

Christensen, Dan Ch.

Ejderkanalens teknik og æstetik

1992, s. 95-120

Reformerne på kornet. Debatten om de danske landboreformer 1750-1850: tekniske og institutionelle innovationer

1998, nr. 1, s. 8-34

Tidlige tærskværker

1991, nr. 2, s. 97-133

Christensen, Jens

Nye produktionsmetoder i dansk landbrug i

1950'erne og 1960'erne

1989, nr. 1, s. 119-153

Dahl, Bjørn Westerbeek

Det topografiske Danmarkskort

1997, nr. 1, s. 36-59

Dahlerup, Troels

Bidrag til tryglebrevsinstitutionens historie i det 17. århundrede

1. r., nr. 4 (1963), s. 7-23

Om kilderne til udbredelsen af landalmuens

læsefærdighed i 1600-tallet

1995, nr. 2, s. 8-17

Dankjer, Orla K.O.

Lensregnskaber og lensadministration 1610-60

2. r., nr. 4 (1982), s. 9-30

Damsgaard, Herluf

Karl, forkarl, inseminør, forpagter og gårdejer

1993, nr. 2, s. 82-88

Dejn, Ole

Båndet, der delvis bandt. Mobiliteten i stavnsbåndstiden set ud fra folketællinger fra 1769 og 1787 fra Sevel sogn i Vestjylland

1988, nr. 1, s. 32-54

Floris, Lene

Fra husdyrhold til kernefamilie i dansk landbrug ca. 1880-1980. En undersøgelse af ændringerne i landbrugets arbejdskraft med særligt henblik på det mellemstore gårdbrug og tjenestefolkernes placering heri

1989, nr. 2, s. 97-153

Foged-Nielsen, Ebbe

En landbrugets enhedsfront? De samvirkende danske husmandsforeningers reaktioner på landbrugskrisen 1929-1933, med særligt henblik på forholdet til De samvirkende danske landboforeninger

2. r., nr. 3 (1980), s. 113-130

Fonnesbech-Wulff, Benedicte

Hegn og landskab

1996, nr. 1, s. 82-92

Frandsen, Allan

Fra land til by. En undersøgelse af landboernes tilflytning til Århus ved midten af 1800-tallet

1989, nr. 1, s. 7-47

Fritzbøger, Bo

Dansk skovlandbrug 1400-1800. En introduktion

1994, nr. 1, s. 8-25

Hovedgårdsdrift og godsøkonomi: Skinnerup 1616-1660 [kronik]

2. r., nr. 6 (1984), s. 165-203

Skovenes dyrkning på Koldinghus rytterdistrikt i 1700-tallet

1990, nr. 1, s. 73-89

Gissel, Svend

Bol og by på Selsø

1. r., nr. 5 (1964), s. 7-35

Sjællands gamle kornmål

1. r., nr. 5 (1964), s. 36-40

Gormsen, Gudrun

Hedebrugsforsøg på Hjerl Hede

1991, nr. 1, s. 7-38

Om udgivelsen af landmandserindringer fra 1910-1960

1993, nr. 2, s. 15-16

Graugaard, Esben

Vestjysk studehandel som binæringsvej – om Jens Noklits handel 1828-42

1990, nr. 2, s. 136-151

Groth, Gunnar

Fra et husmandshjem i Vestjylland til et statshusmandsbrug i Sønderjylland

1993, nr. 2, s. 48-55

Guldberg, Jørn

Sansning, fantasi og konvention. Det topografiske element i landskabsmaleriet

1997, nr. 1, s. 60-98

Guldberg, Mette

Pottebønder og bondeskipper

1998, nr. 2, s. 100-125

Hagen, Bernhard

Georgeismen i dansk politik 1902-1933

2. r., nr. 3 (1980), s. 9-38

Hansen, Børge

Karl, kontrollassistent og landmand i Vestjylland

1993, nr. 2, s. 59-64

Hansen, C. Rise

Af en jysk landsbydegns historie. Paulus

Nielsen Thofts selvbiografi

1993, nr. 1, s. 112-144

Et mislykket egaliseringsforsøg [om jordfordelingen i Ring by ca. 1718]

1. r., nr. 4 (1963), s. 24-27

Hansen, Hans Schultz

De nordslesvigske bondebevægelser i mellemkrigstiden

1994, nr. 2, s. 46-65

Hovedgårdsdrift eller jordrente? System og økonomi på Trøjborg gods 1579-ca. 1660

1986, nr. 1, s. 7-43

Hansen, Stine Kern; Michelsen, Tine;**Pedersen, Inge Lise**

Set nedefra. Beretninger om at være barn af småkårsfolk på landet omkring århundredskiftet

1999, nr. 1, s. 58-101

Hansen, Søren Kr.

Foden under eget bord. Fra husmand til gårdmand

1993, nr. 2, s. 56-58

Hansen, Viggo

Jysk trikotage. Fra Æ Bindstouw til storindustri

1987, nr. 1, s. 102-128

Harboe, Bjarne

Silkeborgskovene og H.P. Ingerslev 1806-23

1994, nr. 1, s. 64-90

Hedegaard, Esben

Et stort og patriotisk foretagende. Den 18. og sidste Landmandsforsamling i Odense år 1900

1998, nr. 1, s. 106-139

Helles, Finn

Jobskabelse i private plantager i en midtjysk hederegion 1866-1929

1986, nr. 1, s. 116-132

Henningsen, Peter

Det mørke Jylland. Et dansk landskab i en brydningstid

1996, nr. 1, s. 48-61

Hentze, Arne

Planmæssig drift på fæstegodset i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790-1840

1. r., nr. 8 (1974), s. 58-133

Hertz, Michael

“Beskeden mand”. Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder. En skitse
2. r., nr. 2 (1978), s. 77-106
Avlsbrugere og avling på købstadsteder
1989, nr. 1, s. 72-92

Hoff, Annette

På sporet af vikingetidens agerbrug?
1990, nr. 2, s. 7-49

Holmgaard, Jens

De bilder sig ind, vore karle er et dumt fæ –
Godsejerklage 1776 over mishandling af karlene i landmilitsen
1991, nr. 2, s. 55-84
Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten.
Var landmilitstjenesten i stavnsbåndstiden en ringe byrde?
1986, nr. 1, s. 44-64
Er stavnsbåndet først indført 1733? En undersøgelse af forordningen af 5. marts 1731 og dens tilblivelse
1988, nr. 1, s. 7-31
Indberetninger om kornavlen i Danmark
1778 og forslag til dens forbedring
1. r., nr. 3 (1962), s. 7-133
Kapitelstaksters tilblivelse. En strid mellem Ålborgs borgmester og købmænd og Ålborg stifts gejstlighed om kapitelstaksterne for 1715
2. r., nr. 5 (1983), s. 77-105
Supplement til godsejerklagen i 1776 over mishandlingen af karlene i landmilitsen
1993, nr. 1, s. 145-147

Husberg, Erik

Biavel, honung och mjöd
1998, nr. 2, s. 126-136

Højrup, Ole

Fårene på Drejø Skov. En spørgelistebesvarelse skrevet af Jens Hansen
1987, nr. 1, s. 129-141

Ingesman, Per

Overvågning og straf på ærkesædets gods ved middelalderens slutning
1995, nr. 1, s. 8-35

Jacobsen, Jan Steen

“Fremmede ting”. Om bondegårdens inventar og købmænds og markedsfolks varer i det 18. århundredes Nordvestsjælland
1997, nr. 2, s. 78-105

Jensen, Hans Arne

Frøfund fortæller historie. Menneskets indflydelse på plantevæksten i det sydlige Skandinavien belyst ved fund af frø og frugter
1988, nr. 2, s. 7-40

Jensen, Hans Jørgen Winther

Betydningen af anvendt forskning i omlægningen af dansk landbrug ca. 1880-1914. Et eksempel
1989, nr. 1, s. 93-118
Spredning af ny teknologi på bondebrug ca. 1800-1915
1998, nr. 1, s. 60-79

Jensen, Inger

En undersøgelse af dræningens rentabilitet 1850-85. Et sammendrag af speciale i politistudiet (1975)
2. r., nr. 1 (1977), s. 81-91

Jensen, Jens Villiam

Adelig godsstruktur i Musse og Fuglse herreder i det 16.-17. århundrede
2. r., nr. 4 (1982), s. 85-123

Jensen, Leif Færregaard

Et nyttigt eksempel for hele landet. Helvig-magles udflytning 1761
1988, nr. 2, s. 41-69

Jensen, S.P.

Agroøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede
1987, nr. 2, s. 82-136
Kobbelbrug, kløver og kulturjord
1998, nr. 1, s. 36-59
Landbrugets systemskifte 1870-1914 belyst gennem dagbøgerne og regnskaberne fra en enkelt gård
1985, nr. 2, s. 56-101
Mennesket, naturen og "landbrugsreformerne"
1991, nr. 2, s. 7-54

Jensen, Thomas Kjær og**Kristensen, Bo Søby**

Pres og forandringer i 1700-tallets landbosamfund
1993, nr. 1, s. 38-57

Jensen, Ulla Skaarup

Fra fællesskab til overdrev. Udviklingen i en midtsjællandsk landsbys sociale struktur 1765-1840
1987, nr. 2, s. 28-81

Jensen, Vivi

Se Adamsen, Christian

Jeppesen, Torben Grøngaard

Forskningscenteret Menneske og Natur på Hollufgård
1992, s. 48-53
Se også Skougaard, Mette

Johansen, Jens Chr. V.

Det nære ting. Om kriminalitet og bøndernes retsbevidsthed på Sjælland i det 17. århundredes første halvdel
1995, nr. 1, s. 36-51

Johansen, Merete

Landbrugskrisen 1818-28 og gårdmændene. En lokalundersøgelse
2. r., nr. 6 (1984), s. 89-110

Jonsson, Per

Træk af svinets udvikling – historisk set
1986, nr. 2, s. 7-33

Juncker, Flemming

Overgaard's landbrugsmaskineriforhold 1938-81
1985, nr. 1, s. 147-158

Just, Flemming

Landbrugets fremtid
1999, nr. 2, s. 130-145
Lederrekrutteringen til de første andels-slagterier
1989, nr. 2, s. 154-173
LR 80 og Landbrugets Græsrødder
1994, nr. 2, s. 78-100

Jørgensen, Bent

Bondens horisont. Stednavne som udtryk for bondebefolkningens omverdensorientering
1986, nr. 1, s. 65-78
Christian Hansen Elstrups dagbog – et gensyn og et gennemsyn

1991, nr. 2, s. 85-96

Fra natur til kultur – navneforskningens
metodik

1992, s. 54-69

Jørgensen, Jes P.

Omkring oprettelsen af Det kongelige Veteri-
nær- og Landbohøjskoles Laboratorium for
landøkonomiske Forsøg [kronik]

2. r., nr. 6 (1984), s. 205-214

Jørgensen, Marie-Louise

Det kongelige danske landhusholdnings-
selskabs præmielagre fra selskabets stiftelse
1769 til 1832

1989, nr. 2, s. 42-59

Kaak, Heinrich

“... antaget som undersåt ...” Bøndernes tve-
tydige holdning til undersåtsforholdet på
brandenburgske godser

1996, nr. 2, s. 62-79

Keiding, Henning Poul

Fra by til land. Landvæsen elev, landbruger
og gårdejer

1993, nr. 2, s. 88-100

Klitmøller, Linda

Fra hosebinder hedebonde til maskinstrik-
kende husmand. Om samspillet mellem triko-
tageproduktion og landbrug i Hammerum
herred i tre hundrede år

1998, nr. 2, s. 64-99

Knudstrup, Annette

Bondevennerne, bonden og fæstesagen

2. r., nr. 6 (1984), s. 143-164

Kristensen, Bo Søby

Se Jensen, Thomas Kjær

Kristensen, Laust

Bonden og “De andre”

1989, nr. 1, s. 48-71

Kristiansen, Kristian og Algreen-Ussing, Gregers

Miljøministeriets forventninger til et forsk-
ningscenter om menneske og natur

1992, s. 30-36

Kruse, Felix

Fra håndværkersøn til husmand på Fyn

1993, nr. 2, s. 34-43

Larsen, Svend Erik

Den vilde natur – og den vilde ...

1992, s. 20-39

Humanistisk Forskningscenter – Odense Uni-
versitet. Menneske og natur

1992, s. 16-19

Laursen, Jesper

Jagtens landskab

1996, nr. 1, s. 62-80

Lind, Johs.

Herskab, sognefoged og bonde. Sognefogder og
lægdsmænd som magtens formidlere i landbo-
samfundet omkring 1700

1987, nr. 2, s. 7-27

Sognefogeder i lenstiden. Beskrevet på
grundlag af Koldinghus lens regnskaber
1610-61

1990, nr. 2, s. 92-135

Linde, Kirsten

“Afgået til Slesvig”. Træk af unges sæsonbetonede arbejdsvandring fra Vestjylland i forrige århundrede
1999, nr. 1, s. 102-133

Lindstrøm, Anders Ture

Landbrug og arbejdsmarked 1919-26
2. r., nr. 3 (1980), s. 39-65

Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim

Jyske heste til Europa
1991, nr. 1, s. 81-112
Landvolkbevægelsen i Slesvig-Holsten
1994, nr. 2, s. 66-77
Skovens tilbagegang i Slesvig og Holsten
1994, nr. 1, s. 91-108

Lyngstrøm, Henriette

Bondejern. Landbefolkningens fremstilling og anvendelse af jern fra førromersk jernalder til middelalder
1998, nr. 2, s. 48-63

Løgstrup, Birgit

Den bortforpagtede statsmagt. Godsejeren som offentlig administrator i det 18. århundrede
1985, nr. 1, s. 21-58
Hvad et jubilæum kan bruges til: 20. juni 1838 – 50 årsdagen for stavnsbåndets ophævelse
1988, nr. 1, s. 93-113
Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede. En studie i vider og vedtægter
1986, nr. 2, s. 34-74
Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-72
1. r., nr. 8 (1974), s. 22-57

Mahler, Ditlev L. Dall

Landskab og landbrug på Færøerne i vikingetid og tidlig middelalder
1996, nr. 1, s. 8-24

Markussen, Ingrid

Naturretten og den danske bonde
1992, s. 78-94

Meyer, Poul

Dom og dele
1. r., nr. 4 (1963), s. 28-56

Michelsen, Tine

Se Hansen, Stine Kern

Mikkelsen, Flemming

Klimaændringer og samfund ca. 1500-1700
2. r., nr. 5 (1983), s. 9-41

Mikkelsen, Jørgen

De rige bønder og formueskatten
1997, nr. 2, s. 8-46

Mogensen, Margit

Landboreformer og malerkunst. Om billedkunst som kilde til historieoplevelse
1988, nr. 1, s. 55-92
Landbrugsteknologi og udstillinger i 1800-tallet
1998, nr. 1, s. 80-105
Om realismen i 1800-tallets maleri. Kroppen, jorden og afgrøden
1992, s. 121-135

Myrdal, Janken

Svensk agrarhistoria
1999, nr. 2, s. 62-79

Møller, Per Grau

Højryggede agre – forskning og bevaring

1990, nr. 1, s. 90-118

Menneske og natur – bebyggelse og kultur-
landskab

1992, s. 136-151

Møllgaard, Johannes

Bønder og handel i Salling 1680-1780

1997, nr. 2, s. 48-77

Nielsen, Ervin

Dansk landmandsforening 1915-22. En fore-
løbig analyse

2. r., nr. 3 (1980), s. 131-157

**Nielsen, Jesper Herbert; Skougaard,
Mette; Vorre, Birgit**

Gårde i Djursland og Salling – en genoptagelse
af Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser

1993, nr. 1, s. 58-111

Nielsen, Lars Denhardt

Den landøkonomiske debat i Danmark under
landbrugskrisen 1818-28

2. r., nr. 6 (1984), s. 111-141

Nielsen, Sigurd

Fordele og ulemper ved nedlæggelse og sam-
menlægning af danske mejerier i det 20.
århundrede

1986, nr. 2, s. 115-142

Nielsen, Sven B.

Landbrugseksportens varemæssige sam-
mensætning og geografiske spredning
1850-90

2. r., nr. 1 (1977), s. 37-64

Nørtoft, Elna

Nybygger på Brandbjerg

1993, nr. 2, s. 28-33

Olesen, Peter Thonning

Omlægningen fra vegetabilsk til animalsk
produktion i dansk landbrug efter ca. 1850

2. r., nr. 1 (1977), s. 11-36

Olesen, Søren

Det danske landbrug 1815-30 – en undersøgelse
af det danske landbrugs produktions- og afsæt-
ningsforhold

2. r., nr. 6 (1984), s. 9-42

Olsen, Gunnar

Præsteindberetninger om sognekaldenes og
kirkernes økonomiske vilkår

1. r., nr. 1 (1956), s. 1-41

Olsen, Poul Erik

Godserne på St. Croix 1733-1800

1996, nr. 2, s. 80-93

Overton, Mark

Se Campbell, Bruce

Pedersen, Erik Helmer

Andelsideologi og landbrugspolitik 1933-36

2. r., nr. 3 (1980), s. 159-193

Arven efter Fridlev Skrubbeltrang. Et bidrag
til vor landbo- og landbrugshistoriske debat
1999, nr. 2, s. 8-43

Dansk landbrugsudvikling i det 18. århun-
drede. En oversigt

2. r., nr. 5 (1983), s. 43-75

Landbrugskrisen, L.S. og Christiansborg-
politikken 1930-33

1994, nr. 2, s. 8-45

Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938. En

dannebrogstækket landsby grundlægges i København i anledning af 150 årsdagen for stavnsbåndets ophævelse
1988, nr. 1, s. 135-164

Thomas Madsen-Mygdal. Landbrugsliberalismens største skikkelse [kronik]
2. r., nr. 4 (1982), s. 193-197

Pedersen, Finn Stendal

Da Billesbølle bønder blev selvejere. Den danske selvejerbevægelses begyndelse
1987, nr. 1, s. 36-60

Da Fyns jord blev lagt i lænker. Christian V's matrikel som kilde til belysning af produktions- og ejendomsstruktur i 1682
1987, nr. 1, s. 7-35

Kunsten at spørge ret! En gennemgang af de nærmere omstændigheder vedrørende påbegyndelsen af de danske amtsbeskrivelser omkring 1820
1989, nr. 2, s. 7-41

Pedersen, Inge Lise

Se Hansen, Stine Kern

Pedersen, Karl Peder

En vestfynsk fæstebonde. Peder Madsen, Munkgårds optegnelser 1744-98
1985, nr. 2, s. 18-55

Godsejernes nej til flere reformer. Med udgangspunkt i vestfynske godsejeres holdninger og aktiviteter i 1780'ernes undersøges godsejernes rolle i landboreformerne i Danmark
1990, nr. 1, s. 7-46

Pedersen, Aage

En forsømt ejendom i Himmerland, 1942-1984
1993, nr. 2, s. 44-48

Petersen, E. Ladewig

Adelsgods og jordværdi 1500-1660
2. r., nr. 4 (1982), s. 31-84

Porsmose, Erland

Grydstrup. To hovedgårde – og en for lidt
1991, nr. 1, s. 74-88
Menneske og natur – nogle perspektiver
1992, s. 37-47

Poulsen, Bjørn

Korn og kvæg. Landbrugets specialisering i senmiddelalderen belyst ved studier på Stevn og i Odsherred
1985, nr. 1, s. 7-20
Tjenestefolk på landet i reformationstidens Sønderjylland
1993, nr. 1, s. 7-37

Poulsen, Niels Jørgen

Randbøl sogns bebyggelse ca. 1570 til 1700. Et sydjysk sogn før og efter svenskekrigene
2. r., nr. 4 (1982), s. 125-181

Poulsen, Søren Toftgaard

Husdyr på museum
1991, nr. 1, s. 39-57

Prange, Knud

Bog over avlingen til Vær Præstegaard 1771-1780
1. r., nr. 6 (1972), s. 7-108
Bonde af Thy. En standshistorisk studie
1. r., nr. 5 (1964), s. 47-70
Selvejets omfang på reformationstiden. En randbemærkning til Thomas B. Bangs afhandling
1. r., nr. 5 (1964), s. 41-46

Rasmussen, Anna

Lillebjerg og Fuglehave – om udstykninger og parcelsalg som et resultat af landboreformerne i sidste trediedel af 1700-tallet

1987, nr. 1, s. 61-101

Reformer og bondesind. 30-årskrigen om fællesskabets ophævelse eller bevarelse, som den blev udkæmpet blandt østjyske selvejerbønder i sidste trediedel af 1700-tallet

1988, nr. 2, s. 70-106

Rasmussen, Carsten Porskrog

Dansk godshistorie – en oversigt

1999, nr. 2, s. 44-61

Godssystemer i Sønderjylland fra 1500- til 1700-tallet

1996, nr. 2, s. 38-61

Rasmussen, Holger

Da bonden kom på udstilling og museum. Et resultat af 100 årsdagen for stavnsbåndets ophævelse

1988, nr. 1, s. 114-134

Fiskeretssager ved Nibe birk i 1600- og 1700-tallet. At løse garn i bunde og tage garn i land

1. r., nr. 5 (1964), s. 71-84

Grisespil i Nibe 1697

1. r., nr. 4 (1963), s. 57-60

Rasmussen, Poul

Bolet og agerlandskiftet i markbøgerne 1682-83

1985, nr. 2, s. 7-17

De regelbundne landskifter. Deres beskrivelse og deres bestemmelse

1. r., nr. 2 (1962), s. 7-60

Lidt om selvejergodset ca. 1536 i tre jyske herreder

1993, nr. 1, s. 148-150

Markbogsanalyser og bebyggelseshistorie i Østjylland

1. r., nr. 8 (1974), s. 7-21

Rasmussen, Stig Günther

Fæstegodssalg på østjyske majorater. En metodisk og administrationshistorisk studie

2. r., nr. 1 (1977), s. 92-112

Rheinheimer, Martin

Landsbyvedtægt og øvrighed i hertugdømmet Slesvig

1995, nr. 1, s. 86-104

Rostvad, Kaj

Dansk landbrug og handelsforhandlingerne mellem Danmark og Storbritannien 1932-33

2. r., nr. 3 (1980), s. 67-91

Runquist, Kjell

Några tvistefrågor rörande utsäde och avgifter i Roskildeboken

2. r., nr. 2 (1978), s. 9-48

Rømer, Jørgen Rydén

1600-tallets landskab og landbrug i Haarmark på Samsø

1996, nr. 1, s. 26-47

Sandmo, Erling

Fra slagsmål til søksmål. Bøndernes forhold til retten i Norge på 1600- og 1700-tallet

1995, nr. 1, s. 70-85

Schmidt, Niels Herman

Karleår og køb af gård

1993, nr. 2, s. 69-74

Schummel, Helle

Landsbyfællesskabet – Hvem har skrevet hvad og hvad ved vi?

1990, nr. 2, s. 50-91

Simonsen, Asger

Småbruger eller daglejer? En sammenligning af husmandsbefolkningen, bebyggelsen og den sociale forandring i et lollandsk og et sydvestjysk sogn, 1800-1900

1990, nr. 1, s. 119-176

Skougaard, Mette

Haven på museum – oplæg til et forskningsprojekt

1992, s. 70-77

Se også Nielsen, Jesper Herbert

Skougaard, Mette og Jeppesen, Torben Grøngaard

Tre gårde på museum – samspillet mellem gårdbyggeri og landbrugsøkonomi

1987, nr. 2, s. 137-176

Skriver, Jens

Fr. Chr. Güldenchrone og 1820ernes landbrugs-krise. Godsøkonomien ved Wilhelmsborg og Moesgård 1788-1824

2. r., nr. 6 (1984), s. 43-87

Traktordriftens gennembrud i Danmark

1945-65

1986, nr. 1, s. 133-178

Traktordriftens konsekvenser

1988, nr. 2, s. 131-161

Traktordriftens udvikling i Danmark indtil

1945

1985, nr. 1, s. 87-146

Skrubbeltrang, Fridlev

M.H. Løvenskiold og hans hoveridagbog
1795-1797

1. r., nr. 7 (1973), s. 7-117

Slettan, Dagfinn

Barndom og barnarbeid i det norske bonde-samfundet ca. 1860-1960

1999, nr. 1, s. 8-30

Solvang, Gunnar

Husmandsbevægelsen i Danmark 1880-1920.

En gennemgang af husmandsbevægelsens forudsætninger, politiske mål og midler samt bevægelsens omfang, resultater og betydning

1985, nr. 1, s. 59-86

Økologisk tilpasning i et vadehavssamfund – Rømø

1992, s. 152-172

Stoffersen, Anette

Store Restrup, en gennemorganiseret husmandskoloni ca. 1912-1932 – dens lokale og samfundsmæssige forudsætninger

1985, nr. 2, s. 102-143

Stoklund, Bjarne

Bønder og binæringer

1998, nr. 2, s. 8-47

Tørvegødning – en vigtig side af hedebondens driftssystem

1990, nr. 1, s. 47-72

Styrk, Jens Friis

Ude og hjemme

1993, nr. 2, s. 74-82

Søndergaard, Jens Aage

Landbrugsmaskinindustrien i Randers Amt
1800-1970

1998, nr. 1, s. 140-153

Søndergaard, Jens Aage og

Bavnshøj, Peter

Agrartechnologi i modelform – et eksempel på
en dansk udviklingstradition
1998, nr. 1, s. 154-162

Sørensen, John Kousgård

Husdyrenes farvebetegnelser. En studie i ting-
bøgernes ordforråd
1. r., nr. 4 (1963), s. 61-75

Thomsen, Carl

De danske landboreformer i u-landsper-
spektiv
1988, nr. 2, s. 107-130

Thulesen, Per Skov

Landmandsuddannelse og overtagelse af en
østjysk fødegård
1993, nr. 2, s. 64-69

Torkild-Hansen, Estrid

Spredte erfaringer fra tiden sidst i 90erne til
1980- [kronik]
2. r., nr. 4 (1982), s. 183-192

Tranberg, Anna

Markedsorienterte bondenæringer i Norge på
1700-tallet
1997, nr. 2, s. 106-127

Ulbricht, Otto

En falden fogeds bønsskrift. Et forsøg på at
komme tættere på Claus Poulsen (1620)
1995, nr. 2, s. 70-92

Ulsig, Erik

Højmiddelalderens danske godssystem set i
europæisk sammenhæng
1996, nr. 2, s. 8-26
Studier over registret fra Ringsted og Ramsø
herreder
2. r., nr. 2 (1978), s. 49-76

Vorre, Birgit

Se Nielsen, Jesper Herbert

Widding, Ole

Om rebning
1. r., nr. 5 (1964), s. 85-98

Witte, Jørgen

Landarbejdernes kår, 1850-1900
2. r., nr. 1 (1977), s. 113-139

Wolter, Birgitte Bruun

Roskilde Klosters gods 1699-1852
2. r., nr. 5 (1983), s. 107-143

Worsøe, Hans H.

Den skrivende præst og landsbysamfundet
med særligt henblik på de sønderjyske forhold
og Vonsildpræsten Johannes Rude
1995, nr. 2, s. 50-69

Wøllekær, Johnny

På fattiggården
1991, nr. 1, s. 58-73

Aaby, Bent

Skovene i forhistorisk tid
1994, nr. 1, s. 26-50

Emneregister

Angiver:

- 1) før 1985: række, nummer, år, sidetal
- 2) fra og med 1985: år, nummer, sidetal

Almanak

Andersen, Lis Toft (1986:1, 79-115)

Amtsbeskrivelser i 1800-tallet

Pedersen, Finn Stendal (1989:2, 7-41)

Andelsbevægelsen

Just, Flemming (1989:2, 154-173); Pedersen, Erik Helmer (II:3, 1980, 159-193)

Bebyggelse og befolkningsudvikling

Møller, Per Grau (1992, 136-151); Porsmose, Erland (1991:1, 74-88); Poulsen, Niels Jørgen (II:4, 1982, 125-181)

Biavl

Husberg, Erik (1998:2, 126-136)

Bierhverv

Graugaard, Esben (1990:2, 136-151); Guldberg, Mette (1998:2, 100-125); Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim (1991:1, 89-112); Stoklund, Bjarne (1998:2, 8-47)

Bondedagbøger

Jørgensen, Bent (1991:2, 85-96); Pedersen, Karl Peder (1985:2, 18-55)

Bygninger

Nielsen, Jesper Herbert; Skougaard, Mette; Vorre, Birgit (1993:1, 58-111); Skougaard, Mette og Jeppesen, Torben Grøngaard (1987:2, 137-176)

Ejderkanalen

Christensen, Dan Ch. (1992, 95-120)

Fattigvæsen

Andersen, Finn (1996:2, 94-112); Dahlerup, Troels (I:4, 1963, 7-23); Wøllekær, Johnny (1991:1, 58-73)

Forskningsoversigter

Bieleman, Jan (1999:2, 116-128); Campbell, Bruce og Overton, Mark (1999:2, 80-114); Myrdal, Janken (1999:2, 62-79); Pedersen, Erik Helmer (1999:2, 8-43); Rasmussen, Carsten Porskrog (1999:2, 44-61)

Georgeismen

Hagen, Bernhard (II:3, 1980, 9-38)

Hedebrug

Gormsen, Gudrun (1991:1, 7-38); Stoklund, Bjarne (1990:1, 47-72)

Hoveri

Løgstrup, Birgit (I:8, 1974, 22-57); Skrubbeltrang, Fridlev (I:7, 1973, 7-117)

Husdyrhold

Andersen, Bent Schiermer (1986:2, 75-114); Højrup, Ole (1987:1, 129-141); Jonsson, Per (1986:2, 7-33); Poulsen, Søren Toftgaard (1991:1, 39-57)

Husmandsbevægelsen

Hagen, Bernhard (II:3, 1980, 9-38); Solvang, Gunnar (1985:1, 59-86); Stoffersen, Anette (1985:2, 102-143)

Husmandsbrug

Simonsen, Asger (1990:1, 119-176); Solvang, Gunnar (1985:1, 59-86)

Jorddyrkning

Hoff, Annette (1990:2, 7-49); Holmgaard, Jens (I:3, 1962, 7-133); Møller, Per Grau (1990:1, 90-118)

Kapitelstakster

Holmgaard, Jens (II:5, 1983, 77-105)

Klimatiske forhold

Mikkelsen, Flemming (II:5, 1983, 9-41)

Kunsthåndværk

Jørgensen, Marie-Louise (1989:2, 42-59)

Land og by

Frandsen, Allan (1989:1, 7-47); Hertz, Michael (1989:1, 72-92); Kristensen, Laust (1989:1, 48-71)

Landarbejdere

Barner, Otto (1989:2, 60-96); Floris, Lene (1989:2, 97-153); Simonsen, Asger (1990:1, 119-176); Witte, Jørgen (II:1, 1977, 113-139)

Landbobørn

Banggaard, Grethe (1999:1, 32-56); Hansen, Stine Kern; Michelsen, Tine; Pedersen, Inge Lise (1999:1, 58-101); Slettan, Dagfinn (1999:1, 8-30)

Landboreformerne omkring 1800

Hentze, Arne (I:8, 1974, 58-133); Pedersen, Karl Peder (1990:1, 7-46); Christensen, Dan Ch. (1998:1, 8-34); Jensen, Leif Færregaard (1988:2, 41-69); Jensen, S.P. (1991:2, 7-54); Jensen, Ulla Skaarup (1987:2, 28-81); Mogensen, Margit (1988:1, 55-92); Rasmussen, Anna (1987:1, 61-101); Rasmussen, Anna

(1988:2, 70-106); Thomsen, Carl (1988:2, 107-130)

Landbruget og naturen: Forskningscentret

Bjørn, Claus (1992, 9-15); Jeppesen, Torben Grøngaard (1992, 48-53); Kristiansen, Kristian og Algreen-Ussing, Gregers (1992, 30-36); Larsen, Svend Erik (1992, 16-19)

Landbruget og naturen: Øvrige

Jensen, Hans Arne (1988:2, 7-40); Jensen, S.P. (1987:2, 82-136); Jensen, S.P. (1991:2, 7-54); Jørgensen, Bent (1992, 54-69); Larsen, Svend Erik (1992, 20-29)

Landbrugskrisen i 1820'erne

Johansen, Merete (II:6, 1984, 89-110); Nielsen, Lars Denhardt (II:6, 1984, 111-141); Olesen, Søren (II:6, 1984, 9-42); Skriver, Jens (II:6, 1984, 43-87)

Landbrugspolitik i 1800-tallet

Knudstrup, Annette (II:6, 1984, 143-164)

Landbrugspolitik i 1900-tallet

Buksti, Jacob A. (II:3, 1980, 93-112); Foged-Nielsen, Ebbe (II:3, 1980, 113-130); Just, Flemming (1999:2, 130-145); Lindstrøm, Anders Ture (II:3, 1980, 39-65); Nielsen, Ervin (II:3, 1980, 131-157); Pedersen, Erik Helmer (II:3, 1980, 159-193); Pedersen, Erik Helmer (1994:2, 8-45); Rostvad, Kaj (II:3, 1980, 67-91)

Landmilitstjenesten i 1700-tallet

Holmgaard, Jens (1986:1, 44-64); Holmgaard, Jens (1991:2, 55-84); Holmgaard, Jens (1993:1, 145-147)

Landsbyfællesskabet

Bøgh, Anders (1996:2, 28-37); Jensen, Ulla

Skaarup (1987:2, 28-81); Løgstrup, Birgit (1986:2, 34-74); Rasmussen, Anna (1988:2, 70-106); Rheinheimer, Martin (1995:1, 86-104); Schummel, Helle (1990:2, 50-91)

Landskabet

Christensen, Dan Ch. (1992, 95-120); Fonnesbech-Wulff, Benedicte (1996:1, 82-92); Henningsen, Peter (1996:1, 48-61); Laursen, Jesper (1996:1, 62-80); Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim (1994:1, 91-108); Mahler, Ditlev L. Dall (1996:1, 8-24); Rømer, Jørgen Rydén (1996:1, 26-47); Aaby, Bent (1994:1, 26-50)

Lavadelen/standshistorie

Prange, Knud (I:5, 1964, 47-70)

Lov og øvrighed: Forvaltningen

Bjørn, Claus (II:5, 1983, 145-170); Damkjer, Orla K.O. (II:4, 1982, 9-30); Lind, Johs. (1987:2, 7-27); Lind, Johs. (1990:2, 92-135); Løgstrup, Birgit (1986:2, 34-74); Rheinheimer, Martin (1995:1, 86-104)

Lov og øvrighed: Retssystemet

Appel, Hans Henrik (1995:1, 52-69); Ingesman, Per (1995:1, 8-35); Johansen, Jens Chr. V. (1995:1, 36-51); Markussen, Ingrid (1992, 78-94); Meyer, Poul (I:4, 1963, 28-56); Rasmussen, Holger (I:5, 1964, 71-84)

Lov og øvrighed: Øvrige

Hertz, Michael (II:2, 1978, 77-106); Holmgaard, Jens (II:5, 1983, 77-105); Olsen, Gunnar (I:1, 1956, 1-41); Schummel, Helle (1990:2, 50-91)

Læsefærdighedens udbredelse før 1800

Appel, Charlotte (1995:2, 18-49); Dahlerup, Troels (1995:2, 8-17); Ulbricht, Otto (1995:2,

70-92); Worsøe, Hans H. (1995:2, 50-69)

Maleri

Guldberg, Jørn (1997:1, 60-98); Mogensen, Margit (1988:1, 55-92); Mogensen, Margit (1992, 121-135)

Markedsforhold før 1800

Jacobsen, Jan Steen (1997:2, 78-105); Mikkelsen, Jørgen (1997:2, 8-46); Møllgaard, Johannes (1997:2, 48-77); Tranberg, Anna (1997:2, 106-127)

Markedsforhold i 1800-tallet

Bjørn, Claus (II:1, 1977, 65-80); Nielsen, Sven B. (II:1, 1977, 37-64)

Maskinindustri

Søndergaard, Jens Aage (1998:1, 140-153)

Mejeridrift

Bjørn, Claus (II:1, 1977, 65-80); Nielsen, Sigurd (1986:2, 115-142)

Mål og vægt før 1800

Gissel, Svend (I:5, 1964, 36-40)

Offentlige forlystelser før 1800

Rasmussen, Holger (I:4, 1963, 57-60)

Personalhistorie: Biografier

Degn Paulus Nielsen-Toft, v/Hansen, C. Rise (1993:1, 112-144); Foged Claus Poulsen, v/Ulbricht, Otto (1995:2, 70-92); Fæstebonde Peder Madsen, v/Pedersen, Karl Peder (1985:2, 18-55); Fridlev Skrubbeltrang, v/Pedersen, Erik Helmer (1999:2, 8-43); Thomas Madsen-Mygdal, v/Pedersen, Erik Helmer (II:4, 1982, 193-197)

Personalhistorie: Landmandserindringer

Anton Ove Poulsen, v/Andersen, Erik Bach (1985:2, 144-164); Arevad, Olga (1993:2, 17-22); Christensen, Carl Chr. (1993:2, 23-28); Damsgaard, Herluf (1993:2, 82-88); Gormsen, Gudrun (1993:2, 15-16); Groth, Gunnar (1993:2, 48-55); Hansen, Børge (1993:2, 59-64); Hansen, Søren Kr. (1993:2, 56-58); Keiding, Henning Poul (1993:2, 88-100); Kruse, Felix (1993:2, 34-43); Nørtoft, Elna (1993:2, 28-33); Pedersen, Aage (1993:2, 44-48); Schmidt, Niels Herman (1993:2, 69-74); Styrk, Jens Friis (1993:2, 74-82); Thulesen, Per Skov (1993:2, 64-69); Torkild-Hansen, Estrid (II:4, 1982, 183-192)

Personalhistorie: nekrologer

Skrubbeltrang, Fridlev, v/Bjørn, Claus (1988:2, 162-168)

Produktions- og ejendomsstruktur:

Perioden 1000-1550

Bøgh, Anders (1996:2, 28-37); Poulsen, Bjørn (1985:1, 7-20); Prange, Knud (I:5, 1964, 41-46); Rasmussen, Poul (1993:1, 148-150); Runquist, Kjell (II:2, 1978, 9-48); Ulsig, Erik (II:2, 1978, 49-76); Ulsig, Erik (1996:2, 8-26)

Produktions- og ejendomsstruktur:

Perioden 1550-1700

Fritzbøger, Bo (II:6, 1984, 165-203); Hansen, Hans Schultz (1986:1, 7-43); Jensen, Jens William (II:4, 1982, 85-123); Pedersen, Finn Stendal (1987:1, 7-35); Pedersen, Finn Stendal (1987:1, 36-60); Petersen, E. Ladewig (II:4, 1982, 31-84); Rasmussen, Carsten Porskrog (1996:2, 38-61)

Produktions- og ejendomsstruktur:

1700-tallet

Hansen, C. Rise (I:4, 1963, 24-27); Jensen, Thomas Kjær og Kristensen, Bo Søby (1993:1, 38-57); Kaak, Heinrich (1996:2, 62-79); Olsen, Poul Erik (1996:2, 80-93); Pedersen, Erik Helmer (II:5, 1983, 43-75); Prange, Knud (I:6, 1972, 7-108); Wolter, Birgitte, Bruun (II:5, 1983, 107-143)

Produktions- og ejendomsstruktur:

1800-tallet

Olesen, Peter Thonning (II:1, 1977, 11-36); Olesen, Søren (II:6, 1984, 9-42); Pedersen, Finn Stendal (1989:2, 7-41); Rasmussen, Stig Günther (II:1, 1977, 92-112); Wolter, Birgitte Bruun (II:5, 1983, 107-143)

Produktions- og ejendomsstruktur:

Markbogsanalyser, rebning m.m.

Gissel, Svend (I:5, 1964, 7-35); Rasmussen, Poul (I:2, 1962, 7-60); Rasmussen, Poul (I:8, 1974, 7-21); Rasmussen, Poul (1985:2, 7-17); Widding, Ole (I:5, 1964, 85-98)

Protestbevægelser i landbruget i

1900-tallet

Hansen, Hans Schultz (1994:2, 46-65); Just, Flemming (1994:2, 78-100); Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim (1994:2, 66-77)

Præsteindberetninger

Adamsen, Christian og Jensen, Vivi (1997:1, 8-17); Olsen, Gunnar (I:1, 1956, 1-41)

Skov: Det oprindelige landskab

Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim (1994:1, 91-108); Aaby, Bent (1994:1, 26-50)

Skov- og plantagebrug

Borggren, Øjvind (1994:1, 51-63); Fritzbøger, Bo (1990:1, 73-89); Fritzbøger, Bo (1994:1, 8-25); Harboe, Bjarne (1994:1, 64-90); Helles, Finn (1986:1, 116-132)

Sprog

Sørensen, John Kousgård (I:4, 1963, 61-75)

Stavnsbånd og vornedskab

Degn, Ole (1988:1, 32-54); Holmgaard, Jens (1988:1, 7-31)

Stavnsbåndsophævelsen: Jubilæer

Løgstrup, Birgit (1988:1, 93-113); Pedersen, Erik Helmer (1988:1, 135-164); Rasmussen, Holger (1988:1, 114-134)

Stednavne/navneforskning

Jørgensen, Bent (1986:1, 65-78); Jørgensen, Bent (1992, 54-69)

Teknologisk udvikling: indtil 1914

Christensen, Dan Ch. (1991:2, 97-133); Hedegaard, Esben (1998:1, 106-139); Jensen, Hans Jørgen Winther (1989:1, 93-118); Jensen, Hans Jørgen Winther (1998:1, 60-79); Jensen, Inger (II:1, 1977, 81-91); Jensen, S.P. (1985:2, 56-101); Jensen, S.P. (1998:1, 36-59); Jørgensen, Jes P. (II:6, 1984, 205-214); Lyngstrøm, Henriette (1998:2, 48-63); Mogensen, Margit (1998:1, 80-105)

Teknologisk udvikling: siden 1914

Christensen, Jens (1989:1, 119-153); Juncker, Flemming (1985:1, 147-158); Skriver, Jens (1985:1, 87-146); Skriver, Jens (1986:1, 133-178); Skriver, Jens (1988:2, 131-161)

Teknologisk udvikling: Øvrige

Søndergaard, Jens Aage (1998:1, 140-153); Søndergaard, Jens Aage og Bavnhøj, Peter (1998:1, 154-162)

Tjenestefolk

Floris, Lene (1989:2, 97-153); Linde, Kirsten (1999:1, 102-133); Poulsen, Bjørn (1993:1, 7-37)

Topografi, kartografi

Adamsen, Christian og Jensen, Vivi (1997:1, 8-17); Boje, Per (1997:1, 18-34); Dahl, Bjørn Westerbeek (1997:1, 36-59); Guldborg, Jørn (1997:1, 60-98)

Trikotage i Jylland

Hansen, Viggo (1987:1, 102-128); Klitmøller, Linda (1998:2, 64-99)

Tryglebrevsinstitutionen

Dahlerup, Troels (I:4, 1963, 7-23)

